

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

В. М. Пономарьова

ФЕНОМЕН СТАТІ
У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Навчальний посібник

Лубни, 2024

Пономарьова В. М. Феномен статі у соціальній роботі : навчальний посібник. Полтава : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2024. 225 с.

Рецензенти:

Ваховський Л. Ц. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Гевчук Н. О. – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Навчальний посібник містить теоретичний матеріал і основні поняття з дисципліни «Феномен статі у соціальній роботі»; питання та завдання для самостійної роботи; рекомендовану літературу; додатки.

Призначено для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 231 «Соціальна робота» денної та заочної форми навчання.

Ухвалено Вченою Радою ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», протокол № 7 від 26.01.2024 р.

© Пономарьова В. М., 2024

© ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2024.

ЗМІСТ

Передмова	4
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1. ОСНОВИ ГЕНДЕРНОЇ ТЕОРІЇ	5
Тема 1.1. Гендер як наука та навчальна дисципліна	5
Тема 1.2. Гендерна соціалізація особистості	21
Тема 1.3. Гендерні ролі та стереотипи	39
Тема 1.4. Історія становлення та розвитку жіночого руху	58
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 2. ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ РІЗНИХ СФЕР ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ. ВРАХУВАННЯ ГЕНДЕРНОГО ПІДХОДУ В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ	87
Тема 2.1. Гендерні відносини в сім'ї	87
Тема 2.2. Правові аспекти гендеру	110
Тема 2.3. Гендер у політиці	138
Тема 2.4. Гендерні відносини в економічній сфері	171
Тема 2.5. Гендерні аспекти соціальної роботи	192
Література	214
ДОДАТКИ	218

ПЕРЕДМОВА

Одним із важливих принципів забезпечення прав людини в сучасному демократичному суспільстві є гендерна рівність, тому все більшої актуальності в роботі соціального працівника набуває вивчення гендерної теорії з метою сприяння розширенню можливостей жінок та чоловіків, подолання проявів гендерної дискримінації, профілактики гендерно зумовленого насильства тощо. Погляди на роль чоловіка й жінки в соціумі формуються у процесі соціалізації індивіда під впливом сім'ї, навчальних закладів, засобів масової інформації, соціального оточення, а також політичних і державних структур. Отже, оволодіння основами теорії гендеру є на сьогоднішній день необхідним для фахівця соціальної сфери.

Метою навчальної дисципліни «Феномен статі у соціальній роботі» є вивчення питань статі у рамках гендерних досліджень, розвиток професійної компетентності майбутніх соціальних працівників у сфері надання соціальних послуг різним категоріям клієнтів з урахуванням гендерного підходу.

У результаті вивчення дисципліни здобувачі будуть розуміти сутність гендерної теорії, знати основні її поняття; орієнтуватись в еволюції гендерних досліджень; володіти інформацією щодо наявних у суспільстві гендерних стереотипів; розбиратися в особливостях процесів гендерної соціалізації та становлення гендерної ідентичності особистості; аналізувати причини і зміст існуючих у суспільстві проблем, що походять від гендерної нерівності; визначати специфіку соціальної роботи з жінками та чоловіками, враховуючи їх гендерні особливості; використовувати гендерний підхід під час аналізу, прогнозування та вирішення проблемної ситуації клієнта, уникаючи гендерної дискримінації.

Дисципліна складається із двох змістовних модулів (4 теми у першому модулі та 5 тем у другому модулі). До кожної теми надається лекційний матеріал, основні поняття, питання та завдання для самостійної роботи, рекомендована література.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1 ОСНОВИ ГЕНДЕРНОЇ ТЕОРІЇ

ТЕМА 1.1 ГЕНДЕР ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1. *Сутність понять «стать» і «гендер»: спільне й відмінне*
2. *Сучасна гендерна теорія*
3. *Історія розвитку гендерних досліджень*
4. *Методи гендерних досліджень*

1. Сутність понять «стать» і «гендер»: спільне й відмінне

Між поняттями «стать» і «гендер» є дещо спільне, але й багато відмінного.

Стать пов'язують з будовою статевих органів, репродуктивною системою, хромосомним набором, тобто стать є анатомо-біологічною відмінністю, за якою людей визначають як чоловіка або жінку. Якщо біологічна стать дається людині від народження, то гендер конструюється соціально та зумовлений культурою суспільства в конкретний історичний період. **Гендер** – це соціальна стать, що формує поведінкові, культурні, психологічні, візуальні та інші соціально-культурно зумовлені відмінності між чоловіками та жінками.

У повсякденному житті ми зазвичай ідентифікуємо чоловіків або жінок за зовнішніми рисами: довжина волосся, будова тіла, голос, фасон і колір одягу, манери поведінки тощо, тобто ми визначаємо стать особи за її соціальними ознаками та проявами.

Для суспільства жінка-поліцейський, жінка-водолаз, чоловік-вихователь у дитячому садочку або чоловік із довгим кольоровим волоссям чи у яскравому одязі вже не є соціальним феноменом, проте й досі суспільство гостро реагує на такий вибір людей, оскільки вони не відповідають тим соціальним ознакам та очікуванням, які протягом тривалого часу були притаманні лише чоловікам або лише жінкам. Саме ті соціальні ролі та характерні ознаки, яких очікують від жінок та чоловіків, і є гендером.

У науковій площині є багато дефініцій терміна «гендер», що зумовлено міждисциплінарним характером гендерних досліджень, проте в більшості з них акцентовано на соціальній природі зазначеної категорії. Ось декілька з них:

1) гендер – це «соціокультурна, символічна конструкція статі, що покликана визначати конкретний асоціативний зв'язок, забезпечувати повноцінну комунікацію та підтримувати соціальний порядок»;

2) гендер – це «комплекс соціокультурних характеристик, що охоплює всі сфери діяльності людини; самостійна, не зумовлена

біологічною статтю, конструйована культурою та суспільством характеристика людини, щось, чого люди не мають як даність, а (осмислено чи неосмислено) показують/трансплюють/демонструють, взаємодіючи з різними людьми у різноманітних інституціональних ситуаціях» тощо [32].

Але наразі ми маємо міжнародне законодавче закріплення терміна «гендер» у статті 3 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, де **гендер** означає **соціально закріплені ролі, поведінку, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок та чоловіків**. Гендер стає найефективнішим засобом, аби перемістити жінок з узбіччя історії до її центру, тим самим змінюючи підхід до написання їхньої подальшої історії. Джоан Скотт називає це зверненням «теологів фемінізму» до гендеру як способу переосмислення детермінантів чоловічо-жіночих взаємин. Вона зазначає, що «вперше масово поняття «гендер» стали вживати американські феміністки, які наполягали на докорінній соціальній рівності відмінностей, що визначаються «статтю» [14].

В Україні термін «гендер» використовують, проте в законодавстві наразі він відсутній. На жаль, інколи поняття «гендер» некоректно ототожнюють зі статтю людини та/або сексуальною орієнтацією, проте сексуальність є іншою характеристикою соціальної ідентичності людини серед таких важливих характеристик, як вік, етнічне походження, релігійні переконання тощо.

Ключові ознаки, які пояснюють відмінності «статі» та «гендеру» наведені у *табл. 1*.

Таблиця 1

Відмінності понять «стать» і «гендер»

СТАТЬ	ГЕНДЕР
біологічна характеристика людини	соціокультурні ролі та стосунки між чоловіками й жінками
відмінна будова статевих органів, пропорцій тіла, співвідношення хромосом і гормонів	формується суспільством та є продуктом виховання й освіти не змінюється (якщо не зроблена операція) може змінюватися

2. Сучасна гендерна теорія

Гендер – це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним,

політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі.

Термін «гендер» виник у Великій Британії. У перекладі з англійської мови гендер буквально означає граматичний рід – чоловічий, жіночий, середній. Надалі це поняття почало означати соціо-статеві характеристики статі, на відміну від власне біологічних (генетико-морфологічних, анатомічних, фізіологічних), – із властивими їй характеристиками способу життя, поведінки, намірів і прагнень тощо [5].

Гендер стосується не тільки чоловіків та жінок як окремих індивідів, а й характеризує відносини поміж ними як соціально-демографічними групами та гендерні відносини в цілому – те, як реалізуються соціальні ролі жінок і чоловіків, дівчаток та хлопчиків, як вони соціально вибудовуються.

Гендер відрізняється від поняття «sex», яке перекладається як «стать», тобто як здатність або нездатність виношувати й народжувати дітей. Біологічна стать виражає природні, біологічно задані відмінності між чоловіком і жінкою. Якщо стать задається природно, то гендер конструюється соціально та зумовлений культурою суспільства в конкретний історичний період. Гендер характеризує осіб і жіночої, й чоловічої статей, будучи продуктом соціалізації.

Гендер – досить складне поняття, оскільки розкриває багатоаспектний зміст явища. У науковій літературі воно вживається в кількох значеннях:

- гендер як соціально-рольова й культурна інтерпретація рис особистості та моделей поведінки чоловіка і жінки, на відміну від біологічної;
- гендер як набуття соціальності індивідами, що народилися в біологічних категоріях жіночої або чоловічої статей;
- гендер як політика рівних прав і можливостей чоловіків та жінок, а також діяльність зі створення механізмів щодо її реалізації.

У всіх цих значеннях гендер вивчається в системі наукових «гендерних досліджень».

Гендерні дослідження – напрямок наукової діяльності та її соціальної організації, спрямований на вивчення місця, ролі, активності, волевиявлення й самореалізації чоловіків і жінок у змінних історичних умовах соціального буття певної епохи.

Результатом гендерних досліджень як окремого наукового напрямку у діяльності широкого кола науковців з різних галузей знань стало створення сучасної гендерної теорії [6].

Сучасна гендерна теорія – це система наукових поглядів на відносини й статус жінки і чоловіка, їхнє соціальне життя та життєвий

досвід, набуття й реалізацію ними соціально-рольових характеристик і особливостей.

Значна увага цієї теорії зосереджена на теоретичному аналізі нерівноваги, незбалансованості становищ жінки й чоловіка та їхніх можливостей і шансів у самотворенні, самоутвердженні та саморозвиткові. Найбільш вираженими аспектами цієї теорії є:

- 1) вивчення ролі жінок і чоловіків як суб'єктів соціального світотворення, їх світобачення й потенційних можливостей у перетворенні соціальних відносин та їх упорядкованості;
- 2) вивчення об'єктивних соціальних, економічних, політичних та культурних умов, що породжують, зумовлюють і відтворюють нерівність статей, виявлення гендерно зумовленої природи всіх соціальних та інституційних відносин;
- 3) осмислення сучасної ролі жінки й чоловіка, їх позицій, формування методів їх соціального урівнення, пошук шляхів входження жінки в чоловічо-домінантну систему та надання їй нових властивостей, які б відповідали інтересам і потребам обох статей;
- 4) критика й перетворення сучасного національного й світового порядку, пошук нових форм упорядкування всіх соціальних відносин в інтересах жінки й чоловіка як рівноправних на основі відповідного аналізу діяльності, організації й управління світових і національних державних та громадських структур.

Гендерна теорія має певні особливості.

По-перше, вона має **міждисциплінарний характер**. В її розробленні й розвитку беруть участь фахівці різних наукових галузей – філософи, соціологи, політологи, історики, правознавці, економісти, літератори, психологи, теологи, біологи, медики тощо.

Друга особливість полягає в тому, що ці фахівці, формуючи нову гендерну теорію, виконують потрійне завдання:

- є творцями **нових гендерних знань**, що спроможні оновлювати й зберігати набуте в науці власним науковим саморозвитком, проясняти важливі проблеми, на які наражається сучасна думка й політика;
- розвиваючи теорію гендеру, вони вносять зміни й зумовлюють **перегляд багатьох теоретичних положень** у своїх галузях і розширюють обсяг їх знань;
- виробляють **критичне бачення суспільних реалій** задля світорозбудови на гуманних, справедливих принципах, серед яких принципи рівності статей є базовими [32].

Гендерна теорія – виклик гендерної революції, що відбулася протягом останньої третини ХХ ст. Вона поставила перед людством та особистістю багато питань, які розв'язує чи прагне розв'язати будь-яка

думка, що розвивається. І серед них є питання, на які ще не має остаточної відповіді. Назвемо окремі з них.

Чому в сучасному світі 66 відсотків всієї роботи в домашньому господарстві та неформальній економіці виконують жінки, а 99 відсотків всієї власності в світі і приблизно такий же відсоток влади перебувають у руках чоловіків? Чому жінка ще й досі поза власністю і поза політичною владою? Чому вона залишається непоміченою в цій нерівності протягом останніх століть? Якщо жінки й надалі будуть непоміченими й відсунутими від влади, власності й ідеології, а чоловіки відстороняться від гендерних перетворень і нічого не змінюватимуть, то чи стане світ гуманнішим і справедливішим? Якщо сучасні суспільно-політичні течії – консерватизм, лібералізм, радикалізм, соціалізм тощо – не внесуть гендерні перетворення як складову частину своєї діяльності, то чи досягнуть вони мети в боротьбі з несправедливістю, насильством тощо? Чи виконають вони поставлені завдання, не використавши оптимально ресурси жіночої сили й жіночого розуму? Який характер змін і які їх наслідки в ХХІ ст. відбудуться в чоловічому соціумі, у відносинах чоловіка й жінки? Хто дасть відповідь на запитання, чому саме чоловіки вирішують, яке суспільство найбільше відповідає потребам та інтересам сучасної освіченої жінки?

Виявляється, що усталена соціо-гуманітарна думка обминала й досі обминає цілий пласт проблем, розгляд яких зумовлює потребу змінити саму методологію суспільствознавчих досліджень і ставить під сумнів остаточність їх теоретичних результатів. В цілому виникнення гендерних досліджень зумовлене соціальною необхідністю внести соціо-статевий складник у суспільствознавчі дисципліни, потребою реформувати й перебудувати світове й національні суспільства та переосмислити їх науковий аналіз [31].

3. Історія розвитку гендерних досліджень

Гендерні дослідження виникли не на порожньому місці. Їх неможливо розглядати поза тими дослідженнями, які їм передували. Досить довго в системі наукових досліджень особливе місце відводилось вивченню становища й статусу жінки, як історично найбільш дискримінованої й такої, що перебуває в нерівному становищі порівняно з чоловіком. Цей напрямок дістав назву «жіночі дослідження».

«Жіночі дослідження» засадничо відрізнялися від тих досліджень про жінок, що фігурували в інтелектуальній традиції, зокрема у вітчизняній. Такі відмінності полягають у типі аргументації та методологічних можливостях пояснити нерівність становища, статусу та громадських позицій жінок і чоловіків. Традиційні дослідження про

жінок не враховували владних відносин «панування – підкорення» в системі стосунків «жінка – чоловік» та не аналізували владних співвідношень у певній культурі, пов'язаних зі статтю. Вони не визначали причин становища жінок у реальній історичній практиці суспільного життя, ґрунтуючись на «гендерно нейтральній» моделі їх опису та пояснення – «жінки в революції», жінки і колективізація, «жінка в Другій світовій війні» тощо, вивчаючи їх рядоположно, поруч з іншими соціальними чи демографічними групами та не розглядаючи специфіки становища жінок порівняно з останніми. Часто такі дослідження, особливо в царині культурології, філософії та літературознавства, зосереджувалися не так на аналізі, як на оцінках жінки – як «святої» чи «блудниці», «фатальної жінки» тощо й акцентували увагу на її уявних чеснотах або таких же уявних пороках. Така традиція наукового розгляду зумовила появу нових підходів, що втілились у «жіночих дослідженнях».

Жіночі дослідження – напрямок наукової діяльності, спрямований на вивчення статусу й становища жінки на світовому рівні або в національно визначеному суспільстві в певний історичний час, при якому розглядається жіночий життєвий досвід у системі соціальної й культурної дійсності.

Жіночі дослідження стали джерелом і створили теоретичну базу для виникнення власне гендерних досліджень, які ведуть початок від 70-х років ХХ століття. З'явившись як новий етап у розвитку жіночих досліджень, гендерні дослідження заманіфестували перехід від вивчення специфічно жіночого досвіду до аналізу гендерної ситуації в певній країні, гендерних відносин, що охоплюють обидві статі. Виникнення та розвиток поняття «гендер», який світова наукова громадськість нині чітко розводить з поняттям «статі», яскраво ілюструє цю зміну. Жіночі дослідження все більше переростають у гендерні, які активно поширюються протягом 80-их та 90-их років, стаючи все більш багатоаспектними та активно залучаючи проблематику й методи різних дисциплінарних галузей соціо-гуманітарних наук.

Однак гендерні дослідження не можна трактувати лише як продовження жіночих. Поява гендерних досліджень як наукового напрямку значно глибша. Бурхливий розвиток виробничого, політичного й іншого капіталу в другій половині ХХ століття вимагав зростання масштабів людського капіталу, розширення кількісних і якісних його можливостей [6].

Оновлення й реформування світової спільноти, національних суспільств і держав унеможлиблювалося без наукового аналізу й рекомендацій щодо нового змісту гендерних відносин, які щораз більше починають розглядатися як базові. Подальші зміни й відповідні

до них програми розвитку потребували вироблення наукових принципів гендерної рівності, на яких вони ґрунтуються й розвиваються. Передусім прогрес у суспільному розвитку потребував наукового аналізу поповнення й розширення нових джерел економічних і соціальних ресурсів, зокрема жіночого соціуму, нових форм їх організації й управління. З цього погляду гендерні дослідження виникли як соціальне замовлення новітнього суспільства, як відбиття відповідної організації соціального простору, потреба реконструювання індивідуального, родинного, суспільного й державного співжиття статей. Ці процеси осмислювались як економічні, політичні та соціальні перетворення світового й національних масштабів. В історичній практиці питання рівності статей дедалі стійкіше починає розглядатися як засадничий принцип демократичного розвитку суспільств, гуманістичного змісту їх політичної організації. Гендер починає набувати значення категорії, зіставної з категоріями «класу» та «раси»; все більш ув'язується з поняттями нації, політики, демократії, розглядається в зв'язку з мистецтвом, культурою тощо. Все це потребувало теоретичного пояснення та розроблення відповідної аргументації.

Предметом поглибленого вивчення й наукового осмислення стають цінності та життєві орієнтації чоловіка й жінки, розширення їхніх інтересів і виникнення нових потреб, оновлення характеру відносин між ними відповідно до оновлення світового простору, нові підходи до соціо-статевої культури й формування ними культурних реалій сучасності, розширення індивідуального життєвого простору самовираження, а також поглиблення інтересу до визначення й творення майбутнього з урахуванням гендерної перспективи.

Гендерна теорія виникла як сучасний науковий пошук паритетних і збалансованих відносин між статями, їх світового й національного співіснування на основі аналізу та переосмислення історії, організації громадського й приватного життя жінки і чоловіка, всієї соціальної культури як сфери формування життєвих стратегій індивідів відповідно до їхньої статі.

У тематичному просторі **сучасних гендерних досліджень** найчіткіше визначились **чотири напрями**:

- 1) гендер як засіб соціологічного аналізу;
- 2) розуміння гендеру в рамках жіночих досліджень;
- 3) гендер як культурологічна інтерпретація;
- 4) гендер як принцип практичного реконструювання сучасного суспільства.

Гендерна теорія, одним із джерел якої є фемінізм, універсальна за змістом, обсягом і застосуванням. Гендерні дослідження не тотожні теорії фемінізму. Остання, як система загальних поглядів, що дають

змогу описати, розкрити й пояснити соціальний досвід людей, зосереджена на «жінці» як своєму об'єкті, її ролі та значущості. Головними аспектами фемінізму як теорії є: жінка як основний об'єкт вивчення соціального життя у певній історичній ситуації; жінка як суб'єкт у соціальному світі; фемінізм – як критичне ставлення до соціальних реалій з жіночої позиції та в її інтересах, а отже, і в інтересах людства.

Гендерна теорія вивчає соціальне життя обох статей, їхню поведінку, ролі, характеристики, спільне й відмінне між ними, соціальні взаємовідносини статей, розглядаючи світ порівняльно з позиції обох соціо-статевих груп. Вона спрямована як на теоретичну реабілітацію специфічно жіночого досвіду, що вже не може сприйматися як «екзотичний», так і на те, щоб зробити «видимим» і жіночий, і чоловічий досвід суспільного буття. Предметом сучасних гендерних досліджень є не лише жіноча суб'єктивність, а й порівняння жінки та чоловіка в реальному житті, у всіх їх проявах і сферах. Сучасні гендерні дослідження відзначають наявність не лише жіночого та чоловічого типів: крім них, предметом гендерного аналізу стає й гомосексуальний, гетеросексуальний та транссексуальний типи.

Гендерні дослідження також мають на меті пояснити відмінності всередині певного гендеру – між самими жінками, між чоловіками – й дати їм цілісну порівняльну характеристику залежно від становища – їх класу, раси, національної належності, сімейного статусу, місця проживання, віку, конфесійної належності, тощо, тобто передбачають порівняльний аналіз всього соціального життя людей з позиції їхньої статі. Загалом розширення предметного обсягу гендерних досліджень потребуватиме становлення нових критичних дискурсів.

Гендерні дослідження мають також значний практичний аспект. Щодо *застосування*, гендерна теорія виступає за зміни, перетворення в становищі й статусі обох статей, ставлячи реальні завдання створення суспільства гендерної рівності. Гендерна теорія має також відповісти на питання, які перетворення необхідні для утвердження справедливості й гуманізму у відносинах між жінкою та чоловіком. Сучасні суспільства чимдалі нагальніше потребують деконструювання оцінок і усталених підходів до влади та власності, ідеології й культури, змісту їх функціонування з погляду відмінного «жіночого» та «чоловічого» бачення, розуміння ними справедливості, гуманізму, рівності, долаючи пріоритетність чоловічої позиції. Розширення кола прихильників гендерних перетворень стає характерною ознакою сучасності.

Отже, на сьогодні вже чітко окреслені систематизовані наукові знання з питань гендеру, спрямовані на пізнання суб'єктів – чоловіка й жінки, їхніх ролей, характеристик і зв'язків. Це дає змогу розглядати

гендерні знання як *самостійну дисципліну*. Такому становленню гендеру як наукового напрямку сприяє його інституалізація в системі освіти й науки. Зокрема, гендерні дослідження набули статусу академічної дисципліни в американських та європейських університетах. Наукове дослідження й вивчення гендеру все більше поширюється в академічних та університетських центрах України, в яких вивчення гендерної проблематики було започатковане в 90-ті роки ХХ ст. й розвивається надалі. Нині можна відзначити зростання кількості українських гендерних наукових центрів, збільшення спеціалістів з питань гендеру, зростання кількості годин для викладання гендерної проблематики у ВНЗ, технікумах, школах тощо.

Поглиблення вивчення гендеру, розширення проблематики, її багатоаспектність порушує питання про назву науки й навчальної дисципліни у ВНЗ. Фахівці з питань гендеру активно дискутують щодо терміна, який якнайадекватніше відповідає суті та змістові науки й навчальної дисципліни про гендер (що властиво для періоду становлення будь-яких наукових знань і їх вивчення у вищій школі). Такий пошук та ідеї окремих авторів свідчать, що назва «гендерні дослідження» зводить їх начебто до процесу або до результатів академічного доробку, певною мірою ігноруючи цілісність накопиченого в соціальній та гуманітарній науці [5].

В сучасних умовах систематизовані дослідження гендеру називають по-різному. Крім усталеної назви, «гендерні дослідження», пропонуються й інші – «гендерознавство», «гендерологія», «гендергетика». Розкриємо зміст пропонованого.

Гендерознавство визначається як система знань про соціальний статус жінок і чоловіків, їх взаємовідносини як безпосередньо у процесі самоорганізації та самоуправління власного життя, так і через громадські й державні структури, що зумовлені історично визначеним способом засобів виробництва та способом виробництва суспільного й індивідуального життя.

Гендерологія як основний предмет наукового вивчення розглядає гендерні відносини. Це нова для Східної Європи міждисциплінарна галузь наукових досліджень.

Гендергетика – термін, яким окремі науковці пропонують називати міждисциплінарний напрямок наукового пошуку – гендерні дослідження, який інтегрує часткові науки про людину, що вивчають гендер, виявляє загальні закономірності, тощо, і в рамках якого конструюється апарат для гендерних досліджень.

Отже, триває пошук найточнішої назви предмета, що оптимально відповідала б змістові систематизованих гендерних знань як цілісній навчальній дисципліні. Однак незалежно від назви, котра ще

усталюється, теорія гендеру конституювалася як науковий напрямок і навчальна дисципліна і вже сьогодні потребує визначення *предмета*.

Гендер як система знань вивчає гендерну систему суспільства як сукупність взаємопов'язаних інститутів та організацій, за допомогою яких соціально, ідеологічно й організаційно будуються відносини жінки й чоловіка, формується ставлення суспільства до проблеми статі, забезпечується реальна соціо-статева рівність або нерівність, здійснюється завоювання й реальне утвердження гарантій прав, свобод, обов'язків та відповідальності жінок і чоловіків, забезпечення реальних можливостей їх самореалізації відповідно до досягнутого рівня гендерної культури.

Керуючись цим означенням, розглянемо зміст предмета гендеру.

Насамперед гендер виступає **як система**, що містить:

- 1) систему знань;
- 2) гендерну систему суспільства;
- 3) гендерні практики.

Як система знань гендер є комплексом соціально-філософських, соціологічних, політологічних, психологічних, культурологічних та інших теорій, що аналізують розвиток чоловічої й жіночої ідентичностей та суб'єктивності, становище жінки й чоловіка в суспільстві, систему чоловічого домінування, формування нормативних зразків «чоловічого» та «жіночого» в певній культурі.

Гендерна система суспільства – сукупність взаємопов'язаних інститутів та організацій, за допомогою яких соціально, ідеологічно й організаційно будуються відносини між жінкою та чоловіком, ставлення суспільства до проблем статі, формується реальна статева нерівність або рівність, здійснюються завоювання, реальне утвердження й гарантії прав, свобод і обов'язків жінок та чоловіків, забезпечуються реальні можливості їх самореалізації відповідно до досягнутого рівня гендерної культури.

Гендер як **система практики** охоплює всі форми практичної діяльності з гендерних перетворень. До них належать практика емансипаціоналізму як входження в середовище чоловічо-домінантної системи, участь обох статей як рівних у прийнятті рішень, у формуванні гендерних стратегій і відповідних до них політик, творенні гендерного права. Така практика розвинулась у національних і міжнародних масштабах.

Інтеграційний характер практики розкриває праксеологічний метод її вивчення. Узагальнення гендерної діяльності в різні історичні періоди дає змогу аналізувати можливості гендерного розвитку, формувати розвиткові програми гендерних перетворень.

Через практику визначаються досягнення гендерної рівності з урахуванням відмінностей у життєвому досвіді, життєвих ситуаціях

жінок і чоловіків, а також серед жінок як соціальної групи, і, отже, нейтралізуються системні прояви нерівності. Знання «дійсної» рівності статей визнає загальну та структурну природу нерівності. У ньому визнаються свобода від дискримінації та позитивні дії, спрямовані на утвердження рівності. Через практику можливе пізнання патріархатної соціальної практики, долання гендерної нерівноваги та маскулінного домінування в культурі.

В умовах сучасних перетворень в Україні, як і в усьому пострадянському просторі, практика гендерних відносин розкриває нові форми політичної, економічної та соціальної нерівності в термінах гендерної асиметрії, породжує експлуатацію потреб жіночої суб'єктивності.

Як будь-яка система, гендер тяжіє до розвитку через зміни та оновлення процесів. Діалектика розвитку системи гендеру передбачає прискорення темпів розвитку, його нерівномірність і нелінійність, що важливо враховувати при складанні планів дій, формуванні гендерної політики, гендерних програм тощо.

Гендер вивчається як **соціальний інститут**. Як такий він не є жорсткою системою й розвивається за принципом диференціації: постають нові різновиди гендеру, серед яких розглядаються чоловічий, жіночий та інші типи суб'єктивності.

Як соціальний інститут гендер має свої ознаки. Особливості гендеру як соціального інституту виражаються через:

- певну систему управління гендерними процесами;
- напрацювання власної системи функціонування й контролю відтворення гендерних цінностей;
- відтворення гендерної практики поколіннями людей;
- масштабне охоплення людей;
- задоволення базових потреб людини – біовітального, соціального та духовно-пізнавального комплексів потреб жінок і чоловіків;
- вироблення як спільних, так і відмінних гендерних цінностей та норм,
- напрацювання своєї матеріально-технічної бази тощо.

Отже, гендерні дослідження як теорія і як навчальна дисципліна є міждисциплінарним доробком. В їх творенні й розвиткові беруть участь фахівці з різних галузей наукового знання, а також практики: політичні й громадські діячі, представники творчих професій, громадських об'єднань і рухів на підтримку рівності, прибічники правозахисної активності, тощо.

Гендерні знання апелюють до наук про людину в цілому, аналізуючи системи спеціальних знань, які не помічають специфіки становища жінок і беруть за норму становище й статус сучасного чоловіка. Гендерний підхід трансформує систему загальноприйнятих

знань, вказуючи на абсурдність теперішнього і майбутнього чоловічого панування як норми, і як норми – жіночої прихованої підлеглості. Він акцентує увагу на тому, що такий стан відтворюється концентрацією влади та власності у чоловіків і браком цього у жінок. Він наголошує на перегляді застосовуваної методології соціальних та соціогуманітарних наук і потребі створення нових методів та нових підходів. Не можуть претендувати на істину лише чоловічі знання й політика, а також знання про і для чоловіків. Світ мають пізнавати й перетворювати особистості, незалежно від їх статі [5].

4. Методи гендерних досліджень

Розглянемо основні методи, за допомогою яких формуються гендерні знання.

Теоретичний метод – основний у методології, який пов’язує сукупність знань, здобутих усіма методами, у концептуальне бачення проблеми. Теоретичний метод передбачає впорядкування знань про гендер на принципах логічної вибудови цілісної концепції та визначення місця цих знань в системі суспільствознавчих наук у цілому чи в рамках окремих соціальних або гуманітарних наук. Систематизація гендерних знань, логіка їх упорядкування й інтеграції ґрунтуються на потребі виявляти тенденції, напрями розвитку, систему зв’язків. Теоретичне конструювання гендеру може бути успішним лише в контексті вивчення всього суспільства, його структурованості й упорядкованості, формування та розвитку. Зараз фактично заново формуються знання про трансформований соціальний простір. Водночас за відсутності у системі цих знань знань про гендер неможливо дати відповідь на багато питань. Незалучення гендерних підходів гальмує розвиток окремих суспільствознавчих галузей, що, в свою чергу, стримує використання наукових засобів практиками для реальних практичних перетворень.

Теоретичний метод у гендерних дослідженнях дає змогу визначити коло наявних проблем та уточнити предмет вивчення, визначити належне місце гендерних знань у сучасних гуманітарних науках у цілому. Його застосування показує необхідність переосмислити позірно гендерно нейтральне, псевдооб’єктивістське бачення в суспільствознавчих і гуманітарних дисциплінах, спростувати твердження про фемінізм і фемінологію як результат «жіночої науки», виявити об’єктивні процеси в соціальній природі людського буття, його осмисленні науковою думкою, нарешті, порушити питання статі в широкому ракурсі соціальних проблем і тлумачити їх у наукових категоріях.

Загалом теоретизоване осмислення, як результат теоретичного підходу до гендеру, передбачає всебічний аналіз явища й тенденцій

його розвитку. Теоретичний метод вивчення гендеру дає змогу пізнавати тенденції й узагальнювати чинники соціального руху, запобігати й долати конфлікти та уклади найширшого діапазону – від сучасних до архаїчних, які визначають сьогодні лінію поступу.

Історико-генетичний метод становить процесуально динамічний підхід до розгляду гендеру. Ілюстрацією його застосування є, наприклад, виникла недавно гендерна історія. Основним предметом її дослідження є історія гендерних відносин та життєвого досвіду жінок і чоловіків. Стратегією такого напрямку є детальне вивчення й опис, зокрема, жіночого історичного досвіду, якого не визнавала традиційна історія, що забезпечило й висвітлення жіночої історичної ретроспективи, і новий погляд на історію цілих епох та країн загалом.

Історико-генетичний метод щодо гендеру може бути розцінений як гендерний вимір **історичного процесу**, тобто двоєдиний підхід до оцінювання історичних подій, ситуацій та діяльності в певний період життєдіяльності соціумів та її результатів, спрямований на розкриття подій і проблем з позиції участі, інтересів та потреб обох статей – і жінок, і чоловіків.

Історичний підхід до гендерних процесів сприяє розумінню багатьох змін і перетворень макроісторичного соціального життя та його зв'язку з певним національним. Він розкриває внески жінки та чоловіка, значення змін у їхніх відносинах для цілісної картини соціокультурних перетворень і трансформацій у їх історичному вимірі. Гендерна оцінка історичного процесу розширює ракурс розуміння ієрархії влади, функціонування власності та пов'язаних з ними історичними атрибутами. Гендерна історія прагне розширити розуміння соціальних відносин в історичному контексті, доповнюючи історичний підхід гендерним компонентом.

Соціально-психологічні методи вивчення гендеру передбачають вивчення соціально конструйованих жіночих і чоловічих ролей, відносин та ідентичності, статевих особливостей, психологічних характеристик тощо.

Застосування гендерних індикаторів та гендерних підходів як засобу соціально-психологічного й соціологічного аналізу розширює предметні межі цих дисциплін та робить їх самих предметом вивчення в межах цих дисциплін.

Соціологічні методи вивчення гендеру дають змогу визначати будь-які гендерні параметри, співвідносити їх з іншими соціальними характеристиками. Серед соціальних та гуманітарних наук найактивніше вивчає гендерну проблематику саме соціологія, в її межах нині сформувався як самостійний напрям соціологія гендеру. На стику гендерної теорії з соціологією знаходиться розгляд багатьох

проблем, серед яких: сімейні відносини, зайнятість і професійна діяльність, стратифікація, політична соціологія тощо.

Категорія «гендер» нині належить до базових соціологічних понять. Гендерний вимір соціального контексту дає змогу соціологічними методами описувати соціальні структури та практики, визначати місце і роль чоловіків та жінок у них. Соціологічні методи дослідження гендеру тісно пов'язані зі статистичними.

Статистичні методи гендерного аналізу передбачають уведення й застосування показників, які відбивають ступінь справедливості розподілу та користування національними благами й послугами між соціальними групами в системі загальних досягнень країни або окремого її регіону з урахуванням гендерного чинника. Гендерну статистику збирає й узагальнює державний орган.

Чим більше гендерних параметрів закладається в збирання гендерної статистики, тим оптимальнішим є відповідне осмислення ситуації та її змін. Гендерна статистика потребує уважного аналізу, зіставлення, порівняльного комплексного підходу. Інакше неможливо узагальнити цілісну гендерну картину в країні, в світі загалом. З гендерною статистикою тісно пов'язаний емпіричний метод.

Емпіричний метод дослідження гендеру має збагатити теорію про нього. Емпіричний метод засвідчує існування й значення факту, реальних подій, конкретних дій, наявність прояву кількісних і якісних параметрів при аналізі гендерних ситуацій. Гендерна теорія тлумачить, пояснює, узагальнює їх, дає їм наукове трактування. Цей метод розкриває позитивний і негативний досвід гендерної діяльності. Він є основою для соціальних теорій гендеру, підтверджуючи правильність чи спростовуючи певні теоретичні моделі або схеми. Його застосування дає уявлення про реальні історичні зміни, засвідчуючи через певні параметри напрямки гендерного розвитку, його прогресивного спрямування або регресивних змін, підтверджуючи правильність рекомендацій щодо гендерних перетворень, конкретизуючи гендерні зміни в часі та в окресленому просторі.

Прогностичний метод при дослідженні гендеру зумовлений необхідністю давати відповіді на питання, що визначили б перспективу гендерного розвитку з огляду на гендерну ситуацію в країні в цілому. В нових умовах перехідного періоду нашого суспільства прогностична функція гендерних знань зростає. Можна констатувати, що теорія гендеру тільки формує парадигму, в межах якої уможливорюються бачення й інтерпретація наявних гендерних відносин. Випереджальні знання з гендеру, як складники прогнозу соціального розвитку, зумовляють переосмислення змісту багатьох ключових категорій: соціальної культури, суб'єкта політичної влади, оптимальності й ефективності управління та організації, соціальної політики тощо. Ці

категорії не можна буде розглядати, не вивчаючи гендерної культури, жінки як партнера в системі суб'єктів влади, не розглядаючи еліту через призму жіночого інтелекту й жіночого інтелектуального потенціалу України, гендерної політики як складового компонента всіх політик тощо.

Всі названі методи виконують свою роль у пізнанні й творенні теоретичних конструкцій гендеру. Проте не можна сформулювати суспільні проблеми без їх сукупного цілісного бачення, тобто без комплексного методу аналізу. Такого комплексного підходу потребує й проблема рівності жінок і чоловіків [6].

Комплексний підхід до проблеми рівності жінок і чоловіків (gender mainstreaming) як метод.

Комплексний підхід до проблеми рівності чоловіків і жінок – застосування всієї сукупності різноманітних методик і засобів в організації (реорганізації), поліпшенні, вдосконаленні й оцінюванні процесів прийняття рішень особами, які насамперед залучені до здійснення політики, щоб інкорпорувати проблематику рівності жінок і чоловіків у всі галузі життєдіяльності суспільства й на всіх рівнях управління ними.

Комплексний підхід зумовлений суспільною потребою пошуку розв'язання проблеми рівності жінок і чоловіків. 1986 р. прийнято Резолюцію про роботу Комісії ООН зі становища жінок, відповідно до якої було вирішено внести перспективні стратегії в усі програми соціально-економічного розвитку. Зокрема, Рада Європи створила Групу спеціалістів з питань комплексного підходу до проблеми рівності статей, які розробили концептуальні основи такого комплексного підходу, його методологію та методику. Комплексний підхід є новою засадничою стратегією досягнення гендерної рівності, що застосовується в соціальному і політичному житті країн. На відміну від традиційного підходу до політики, здійснюваної в інтересах рівності жінок і чоловіків, зорієнтованої на розв'язання тієї чи іншої специфічної суспільної

проблеми, спричиненої гендерною нерівністю, відправною точкою для комплексного підходу є все суспільство загалом. Політичні дії в цьому напрямку організуються як процес врахування соціо-статевих розходжень у такий спосіб, щоб їхня рівність стала реально. Суб'єктами реалізації комплексного підходу для досягнення мети рівності статей можуть бути політики, державні структури, громадські організації, науковці та науково-дослідні інститути, лобістські групи, засоби масової інформації, міжнародні інститути, тощо.

Комплексне бачення гендерної тканини суспільства потребує логічного осмислення її як цілісності у всіх системах взаємозв'язку та

взаємодії чоловіка й жінки і наукового визначення тенденцій змін, розвитку, перетворень.

Відповідно, комплексний підхід у реальній практиці полягає в організації (реорганізації), поліпшенні, вдосконаленні й оцінюванні процесів прийняття рішень задля інкорпорування проблематики рівності жінок і чоловіків у всі галузі й на всіх рівнях за допомогою суб'єктів, залучених до здійснення політики. Гендер, як явище багатогранне, потребує нових методологій і методик. Власне, він і сам є методологією для розуміння людини та її світогляду.

Гендерні теорії та відповідні гендерні стратегії ґрунтуються на тому, щоб інтереси й досвід жінок, так само як і чоловіків, стали обов'язковим критерієм при розробленні загальних концепцій суспільного розвитку, їх втіленні в життя, виконанні програм у політичній, економічній, соціальній, культурній та інших сферах, щоб жінки й чоловіки могли однаково цим скористатись, а нерівність була подоланою й не мала ґрунту для виникнення. У цьому сенсі гендерна теорія є особливим теоретичним напрямком у соціальних науках, зорієнтованим на формування й утвердження політики рівних, незалежно від статі, можливостей самореалізації людини в різних сферах соціальної практики. Впровадження гендерних підходів є питанням соціальної справедливості, вони необхідні для забезпечення рівноправного та стійкого людського розвитку шляхом вжиття найрезультативніших і найефективніших заходів.

Основні поняття: гендер, гендерні дослідження, гендерна теорія, гендерна система суспільства, гендерознавство, гендерологія, гендергетика, методи гендерних досліджень, статі.

Рекомендована література: 5, 6, 10, 11, 14, 22, 31, 32, 34, 35, 45.

Питання та завдання для самостійної роботи:

1. Дайте визначення понять «стать» і «гендер». Що між ними спільного й відмінного?
2. Розкрийте основні аспекти сучасної гендерної теорії. В чому полягають її особливості?
3. Охарактеризуйте напрями, за якими розвиваються сучасні гендерні дослідження.
4. Проаналізуйте історичний аспект розвитку гендерних досліджень.
5. Що представляє собою гендерна система суспільства?
6. Дайте характеристику основних методів гендерних досліджень.
7. Обґрунтуйте актуальність гендерних досліджень у контексті розвитку соціальної роботи. Чим може бути корисним вивчення теорії гендеру для практичної діяльності соціального працівника?

ТЕМА 2.2 ГЕНДЕРНА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

1. *Поняття гендерної ідентичності*
2. *Сутність фемінності, маскулінності й андрогінності*
3. *Гендерно-рольова соціалізація особистості*
4. *Гендерні дисгармонії*

1. Поняття гендерної ідентичності

Поняття гендеру як соціально-психологічної статі людини визначається принаймні двома сферами детермінант: **соціальними** (сукупністю соціальних очікувань щодо гендерних ролей, норм і стереотипів) та **особистісними** (уявленням людини про те, ким вона є). Друга дуже тісно пов'язана з поняттям **ідентичності**. Ці дві сфери є нероздільними, адже в процесі самоусвідомлення, говорячи про себе «я є тим-то» або «я є такий-то», тобто використовуючи для самоопису певні поняття, людина відносить себе до тієї чи іншої спільноти, групи, категорії. Кожне поняття є узагальненням якоїсь групи речей. Це властивість людської мови, яка лежить в основі свідомості та самосвідомості. Наприклад, слова «жінка», «чоловік», «батько», «робітник», «подруга», «гарний», «розумний» тощо характеризують не одну людину в світі, а стосуються всіх людей, що відповідають змістові цього поняття. Отже, ідентичність обов'язково має соціальну природу і водночас визначає уявлення людини про себе як про неповторну індивідуальність, в якій певні якості й атрибути унікально поєднані.

Розвиток ідентичності, зокрема гендерної, – це історія становлення психологічних основ тих суперечностей, конфліктів і деформацій, які пронизують наше суспільство протягом всієї історії людства. Ідентичність – одна з найсуттєвіших характеристик людини, без якої вона не може існувати як свідомо автономна особистість.

За визначенням **Е. Еріксона** ідентичність базується на відчутті тотожності самому собі і неперервності свого існування в часі й просторі, а також на усвідомленні факту, що цю тотожність і неперервність визнає оточення. Ідентичність пов'язана з образом «Я», з усвідомленням власної індивідуальності та неповторності індивідуальних фізичних і психологічних рис. Водночас ідентичність – досить складна й різноманітна. Залежно від обставин вона виступає в різних якостях. Можна говорити про цілу множину, або про систему ідентичностей, які актуалізуються в різних ситуаціях, що відповідають різним соціальним ролям.

Як соціальна істота, людина характеризується не лише індивідуальною, а й **груповою ідентичністю**, яка, на думку Е. Еріксона, пов'язана з груповими, насамперед географічними й

історичними уявленнями (колективний «его»-простір-час), а також з економічними завданнями (колективні життєві цілі). Групова ідентичність пов'язана з ототожненням себе з певною групою чи спільнотою. В соціології та соціальній психології використовують поняття «*соціальна ідентичність*» та «*рольова ідентичність*».

Згідно з теорією соціальної ідентичності Г. Таджфела і Дж. Тернера, в основі соціальної ідентичності лежать процеси соціальної категоризації, тобто розділення соціальних об'єктів на такі, з якими особистість себе ототожнює (in-group), і такі, що складають групи інших (out-group), а також процеси само-категоризації, тобто віднесення особистістю самої себе до певної соціальної категорії чи групи. Соціальна ідентичність лежить в основі більшості групових процесів, таких як групова поляризація чи стереотипізація.

Рольова ідентичність, яку можна розглядати як окрему форму соціальної ідентичності, – це ідентичність, зумовлена соціальними ролями, тобто культурно прийнятними соціальними очікуваннями до відповідних видів поведінки, характерних для певних соціальних позицій. Рольова ідентичність, в основі якої лежить усвідомлення себе суб'єктом психологічних ролей, тісніше пов'язана з поняттям самості, ніж соціальна ідентичність.

Американський соціолог Ч. Гордон, який розглядає рольову ідентичність як важливий складник Я-концепції особистості, виділяє п'ять її видів:

- 1) статеву ідентичність, ґрунтованій на гендерній ідентифікації людини як чоловіка або жінки;
- 2) етнічну ідентичність, тобто ідентифікацію людини як члена расової, релігійної, національної спільнот або мовної групи, субкультури чи іншої соціальної структури;
- 3) ідентичності членства, базованої на зв'язку людини з організаційним життям суспільства завдяки всім формам групового членства (формального чи неофіційного);
- 4) політичну ідентичність, що походить від типових патернів відношення людини до конкуренції, влади і прийняття рішення;
- 5) професійну ідентичність, тобто систему рольових ідентичностей щодо роботи, як у домашньому господарстві, так і поза ним.

Статева ідентичність, яку можна вважати однією з найістотніших із усіх рольових ідентичностей, пов'язана з розділенням людей на групи чоловіків та жінок і усвідомленням належності людини до тієї чи іншої статі. Вона полягає в переживанні своєї відповідності статевим ролям, тобто таким формам поведінки, які зумовлені біологічними відмінностями між статями (що стосується насамперед сексуальної поведінки та сексуальних почуттів, народження дітей тощо). Статева ідентичність є не лише однією з найістотніших

ідентичностей, а й чи не найпершою, що формується онтогенетично. Коли ми говоримо, що народилася дитина, ми обов'язково наголошуємо, що народився хлопчик чи дівчинка. Ці слова є першою інформацією про себе, яку дитина отримує від народження і протягом усього свого життя [14].

Девід Гоулінг, співавтор розділу «Психотерапія та гендер» одного із зарубіжних підручників з психотерапії, так описує перше ознайомлення дитини з власною ідентичністю: «Коли народилася моя третя дитина, акушерка сказала: «Це – прекрасний хлопчик. О ні!». Вона подивилася знову: «Я мала на увазі дівчинку». У ті лічені секунди мій уявний образ моєї дитини мав швидко змінитися. Акушерка дивилася на наявність або ні малих статевих губів і піхви чи пеніса, але навіть у ті короткі моменти я почав думати про мою дитину як про хлопчика, і в своїй голові я мусив відновити її як дівчинку. Подорож до встановлення гендерної ідентичності починається в ті перші лічені моменти життя, той яскравий момент першої реалізації: «Це – дівчинка»; «Це – хлопчик».

Історія культури виробила багато моделей і взірців статевої поведінки. Інформацію про них дитина починає одержувати змалку, формуючи на підґрунті статевої ідентичності те, що ми називаємо *гендером*. Треба розрізняти поняття «статева ідентичність» та «гендерна ідентичність». Якщо **статева ідентичність** – це переважно усвідомлення себе представником тієї чи іншої статі, то **гендерна** полягає в переживанні своєї відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією).

Людина може мати певну чітко визначену статеву ідентичність і водночас мати труднощі з гендерною ідентичністю, переживати невідповідність гендерним ролям і стереотипам, відчувати нереалізованість себе як чоловіка чи жінки, невідповідність жіночому чи чоловічому ідеалам. Оскільки гендерні ролі й стереотипи – це продукт суспільної історії, який містить соціокультурні особливості та традиції, що часом не мають нічого спільного з природою статі, то гендерна ідентичність залежить здебільшого від соціальних (історичних і географічних) чинників, а не від біологічної природи людини. Для зрілої особистості гендер стає функціональною заміною біологічної статі, яка, соціалізуючись, втрачає свою природну безпосередність, а отже, соціально-рольові закономірності та суперечності визначають більшість природних сфер статевої поведінки.

Особливості гендерної та статевої психології приваблювали багатьох дослідників людської природи. Практично немає жодної з

відомих теорій особистості, яка б не розглядала закономірності чоловічої й жіночої психології як характеристик сутності особистості.

У теорії **Фройда** відмінності між чоловіками й жінками зумовлені відмінностями будови статевої сфери, зокрема наявністю в представників чоловічої статі пеніса, який вважається ознакою переваги. З цим пов'язані такі психологічні явища, як «комплекс кастрації» в хлопчиків (тобто страх втрати ознак мужності, а з ними й статевої ідентичності) і «заздрість до пеніса» у дівчаток (тобто відчуття певної статевої неповноцінності). За Фройдом, ці особливості характерні для фалічної стадії психосексуального розвитку. Пізніше, на едипальній стадії проявляється так званий **«Едипів комплекс»** у хлопчиків та **«комплекс Електри»** у дівчаток, тобто статевої потяг до батьків протилежної статі зі зростанням конкуренції до батьків однієї статі (аж до прагнення їх усунути). Нормальне подолання цих комплексів полягає в ідентифікації з батьками однієї статі і частковою відмовою від батьків протилежної статі, що відбувається на подальших стадіях психосексуального розвитку і є дуже важливим для розвитку повноцінної статевої ідентичності.

Пізніші психоаналітичні дослідження критикували ортодоксальні погляди Фройда на природу сексуальності, справедливо вважаючи, що сексуальність людини та відповідна ідентичність розвивається значною мірою не під впливом біологічної інстинктивної природи, а за участі соціуму, тобто збільшується акцент не на статевих, а на гендерних аспектах ідентичності особистості. Сучасні дані статевої та гендерної психології, які спираються на останні досягнення біології статі, спростовують певні положення теорії Фройда. Зокрема, **Серж Гінгер** вважає, що психологія статі людини лише на одну третину визначається спадковістю, ще на одну третину статеві ідентичність визначається особливостями внутрішньоутробного життя, і на третину – суспільним розвитком. Він стверджує, що протягом перших тижнів після зачаття кожен ембріон (плід) – жіночої статі, а маскулізація відбувається пізніше: це повільне й важке гормонально та суспільно детерміноване завоювання. Отже, дівчинка не є хлопчиком, що, згідно з гіпотезою Фройда, втратив свій пеніс, але хлопчик є дівчинкою, що завойовувала пеніс. Так звана заздрість до пеніса або потреба в ньому – це гіпотеза, що, на думку Гінгера, ніколи не підтверджувалася. Це, зокрема, може опосередковано проілюструвати статистика, згідно з якою серед транссексуалів впрямую більше чоловіків, що бажають стати жінкою, ніж жінок, що хочуть стати чоловіком.

Дуже цікавим є трактування жіночої та чоловічої природи в аналітичній психології Юнга, яка певною мірою долає протиставлення чоловічої та жіночої статей, характерне для класичного психоаналізу. В цій теорії жіночність і мужність розглядається як сукупність якостей,

притаманних як чоловікам, так і жінкам, причому й ті, й інші мають як чоловічі, так і жіночі риси. Чоловічі риси в жінці Юнг пов'язував з такою архетиповою фігурою, як *Анімус*, а жіночі риси в чоловікові, відповідно – з *Анімою*. Основною ідеєю аналітичної психології є ідея індивідуації, тобто розширення свідомої частини особистості й збільшення здатності до рефлексії своєї самості. Процес індивідуації обов'язково передбачає примирення людини зі своїми тіньовими сторонами, а також інтеграцію чоловіка зі своїм фемінним елементом, жінки – з маскулінним. Ці процеси не такі вже й очевидні, адже чоловік, ідентифікуючись зі своєю маскулінністю, приховує свою фемінність, йому нелегко примиритися зі своєю Анімою. Так само жінці нелегко примиритися зі своїм Анімусом, вона витісняє природну маскулінність і не завжди перебуває в гармонії з нею.

З позицій трансакційного аналізу **Е. Берна** гендерна ідентичність визначається *життєвим сценарієм* людини. Згідно з теорією життєвих сценаріїв протягом життя людини здійснюється статево-рольове програмування чоловіків і жінок, тобто процес формування статевої та гендерної життєвої ролі особистості. Одними з основних елементів життєвого сценарію людини є сценарні заборони й директиви, які забороняють одні форми активності і приписують інші. Людина слідує цим заборонам і директивам, значна частина яких відповідає моделям гендерних ролей, не усвідомлюючи цього впливу.

У процесі такої гендерної соціалізації здійснюється певна деформація розвитку особистості, оскільки одні сторони особистості (що відповідають гендерним стереотипам) заохочуються й підсилюються, а інші (що таким стереотипам суперечать) – навпаки, забороняються та затримуються в розвитку. Починаючи з раннього дитинства дівчаток і хлопчиків фемінних чи маскулінних рис, а й з життєвими виборами. Згідно з ними чоловіки й жінки обирають форми життєвого шляху, що відповідають гендерним стереотипам, а не особистісним потенціям, покликанню тощо [14].

Оскільки відбувається певний перекид в особистісному розвитку, то риси маскулінності та фемінності, яких не вистачає людині, вона шукає в іншому. Наприклад, багато людей переживають почуття неповноцінності та дискомфорту без партнера протилежної статі. Щоб подолати їх, людина прагне будь-що знайти такого партнера, потрапляючи в ситуацію психологічної залежності від нього. Це більше характерне для жінок, яким системою суспільних стереотипів у більшості культур призначається підлегла позиція, що зумовлює чимало проблем у шлюбі (описаних, зокрема, у відомій книзі **Р. Норвуда** «Жінки, що кохають занадто сильно»). Ще в ранньому дитинстві в людини можуть формуватися типові чоловічі та жіночі життєві сценарії, в яких закладається не лише гендерна нерівність і

суперництво між статями, а й значна частина потенційних конфліктів, суперечностей та інших проблем, характерних для сімейного життя, системи виховання дітей тощо.

2. Сутність фемінності, маскулінності й андрогінності

Досить суттєвими характеристиками особистості, що тісно пов'язані з ідентичністю і визначають гендерні особливості особистості, виступають такі ознаки мужності чи жіночності, як **фемінність** і **маскулінність**. Маскулінність та фемінність – це системи властивостей особистості, що традиційно вважаються чоловічими чи жіночими. Це такі особливості людини (насамперед – психологічні), які визначають відповідність власній психологічній статі, гендерно-рольовим нормам і стереотипам, типовим для чоловіків та жінок формам поведінки, стилям життя, способам самореалізації, вибору відповідних цінностей, установок тощо.

Типовими *маскулінними якостями* вважаються інтелект, раціональність, незалежність, активність, сила (як фізична, так і психологічна, чи сила характеру), авторитарність, агресивність, стриманість в емоційних проявах, схильність до ризику, здатність до досягнень.

Типовими *фемінними якостями* вважаються емоційність, м'якість, слабкість, турботливість, практичність, консервативність, інтуїтивність, реалістичність, комунікативність, сензитивність, емпатійність.

Для жінки важливо, щоб її зрозуміли, їй необхідно, щоб хтось розділив її почуття, висловив своє ставлення до неї, психологічні стосунки для жінки важливіші, ніж результат діяльності.

Для чоловіка важливо вважатися компетентним, бути визнаним, йому треба досягнення своїх цілей, результат розв'язання задачі важливіший за систему стосунків, які супроводжують процес розв'язання.

Згідно з суспільними стереотипами, які значною мірою визначають особливості соціальної поведінки людини, для чоловіка нормативною й бажаною вважається виражена маскулінність. Для сучасної жінки, навпаки, надмірна фемінність не такою мірою нормативна й бажана, як маскулінність – для чоловіка.

Слід наголосити, що типові риси фемінності та маскулінності – це насамперед суспільно закріплені норми, стереотипи, а не результат об'єктивних природних відмінностей між статями. У певних випадках ці риси дійсно відбивають середньостатистичні відмінності чоловіків і жінок. Але часто вони є результатом виховання, коли психологічні відмінності формуються під тиском стереотипів, нав'язуваних людині суспільством. А буває й так, що традиційні риси фемінності та

маскулінності суперечать справжній природі людей. Зокрема, донедавна вважалося, що жінки мають емоційнішу вдачу, а чоловіки – схильніші до логічного мислення [6].

Сучасні дослідження нейрофізіології стверджують, що в жінок у середньому розвиненішою є ліва (логічна) півкуля мозку, а в чоловіків – права (емоційна). Зокрема, більшість дослідників у галузі диференціальної психології погоджуються, що в дівчаток розвиненіші мовні здібності (що пов'язані з лівою півкулею), ніж у хлопчиків. Проте історія свідчить, що більшість письменників у всі часи й епохи були чоловіками. Жінки й чоловіки дійсно мають відмінності, які, проте, не завжди збігаються з суспільними стереотипами і які, тим більше, не мають нічого спільного з нерівноправністю статей, яка має суто соціальне та класове коріння. Насправді реальні гендерні відмінності – це результат сплаву природних відмінностей і виховання, що певною мірою підганяє природу людини під стандарти, сформовані в тій чи іншій культурно-історичній спільноті.

Традиційні риси маскулінності притаманні не лише чоловікам, так само як фемінність – не є тільки жіночою характеристикою. Практично кожна фемінна чи маскулінна якість може траплятися як у чоловіків, так і в жінок. В житті сучасного суспільства трапляється чимало фемінних чоловіків і маскулінних жінок (тут ідеться переважно про психологічні характеристики).

Останніми роками спостерігається загальна тенденція певної *фемінізації чоловічої поведінки й маскулінізації жіночої*, що позначається на таких сферах, як вибір професії, одяг тощо.

Досить довго вважалося, що маскулінність і фемінність – це протилежні полюси однієї шкали, тобто висока маскулінність розглядається як низька фемінність (і навпаки). В сучасних психологічних концепціях статі та статево-рольової поведінки ці властивості розглядаються як відносно незалежні один від одного конструкти. Можливий одночасно високий розвиток обох характеристик, або одночасно низький рівень цих гендерно-рольових проявів. Обидва конструкти визначаються радше соціально, ніж біологічно (тобто більше стосуються гендерних, ніж статевих ролей), і можуть вимірюватися окремими шкалами.

Поєднання високого розвитку фемінності та маскулінності в одній людині (незалежно від її статі) дістало назву **андрогінність**. У психології особистості андрогінія розглядається як особистісна характеристика, не пов'язана з порушеннями статевого розвитку, статевої та гендерної ідентичності або статево-рольової орієнтації. Розвинута андрогінія в людини, незалежно від її статі, передбачає багатий арсенал і гнучкість її гендерно-рольової поведінки, високі соціально-адаптивні здібності та інші важливі якості. Наприклад,

помічено, що обдарованим людям часто властива висока андрогінія. Крім того, вона може знімати обмеженість чоловічих і жіночих гендерних ролей, знижувати внутрішні конфлікти, пов'язані з неприйняттям своєї другої сутності. Андрогінна модель статевих і гендерних ролей має перевагу перед іншими моделями, хоча й вона не досконала. Зокрема, О. С. Кочарян доводить, що вона має вікові та клінічні обмеження, наприклад, не діє для хлопчиків і дівчаток до 15-16 років, а фактично формується в пізніші вікові періоди [6].

Поняття андрогінії ввів у психологічну термінологію вже згадуваний **Карл Юнг**, пояснюючи її поняттями Аніми та Анімуса.

Американський психолог **Сандра Бем** створила психологічну методику вимірювання маскулінності та фемінності «Статеворольовий опитувальник» (the Bem Sex-Role Inventory), згідно з якою можна діагностувати чотири типи людей незалежно від їхньої фізіологічної статі:

- 1) маскулінні (з вираженими чоловічими якостями);
- 2) фемінні (з вираженими жіночими якостями);
- 3) андрогінні;
- 4) невизначені (без виражених якостей маскулінності і фемінності).

Існують також інші методики вимірювання маскулінності та фемінності, наприклад, «Опитувальник персональних атрибутів» (Дж. Т. Спенс зі співавторами), «Шкали маскулінності та фемінності» (А. Б. Хейлбрун) та інші [32].

3. Гендерно-рольова соціалізація особистості

Гендерно-рольова поведінка людини має свою історію. Гендерні ролі не виникають одразу з народженням дитини, вони розвиваються залежно від багатьох умов і чинників протягом людського життя. Цей розвиток має свої закономірності та суперечності. Від нього залежить характер життєвого сценарію людини, стиль життя та стратегії поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях. Процес розвитку гендерних ролей, як соціально зумовлених моделей статевих ролей і статево-рольової поведінки, відбувається в контексті досить важливого для життя особистості процесу, який називається **соціалізацією**, одним із найістотніших складників якої є рольова, зокрема й гендерно-рольова (чи гендерна), соціалізація.

За більшістю означень, **соціалізація особистості** – це засвоєння людиною суспільного досвіду, суспільних норм і цінностей. Одним з основних складників соціалізації людини є засвоєння нею соціальних ролей. В соціальних ролях закріплені норми та правила соціальної поведінки у вигляді рольових експектацій, тобто нормативних вимог до виконання соціальних ролей. Рольова поведінка – це найважливіший вид соціальної поведінки, а соціальні ролі – це засіб входження

особистості в групу, в соціум, форма соціальної адаптації та особистісного самовираження водночас. Особливості рольової соціалізації полягають не лише в засвоєнні суспільних очікувань щодо соціальних ролей, а й у рольовому розвитку особистості, тобто формуванні психологічних ролей, як соціальних, так і особистісних, міжособистісних, характерних, життєвих тощо.

Гендерно-рольова соціалізація – це засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань щодо цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, які відповідають гендерним ролям. Статеві та гендерні ролі мають надзвичайно велике значення для нормальної соціалізації особистості серед безлічі засвоєваних людиною ролей. Ці ролі тісно пов'язані з усвідомленням себе представником певної статі та з нормативами поведінки, характерної для представників цієї статі. Статеві та гендерні ролі тісно пов'язані зі статевою й гендерною ідентичністю особистості.

Гендерна соціалізація має низку особливостей і специфічних труднощів у чоловіків та жінок. Від самого народження дитина потрапляє в соціальне оточення, яке задає безліч стереотипів гендерно-рольової поведінки. Змалку дитина чує від своїх батьків, вихователів: «Це не гарно, це не личить дівчинці (хлопчиків)»; «Не плач, хлопчики не плачуть!»; «Не бийся, дівчатка так не поводяться!». З першими проявами усвідомлення себе представником певної статі дитина пов'язує це з цілою низкою ознак: з одягом, правилами поведінки, проявами почуттів (чи заборонами на них). На природні диференціально-психологічні відмінності між статями накладаються моделі чоловічих і жіночих ролей, наявних у суспільній свідомості, часом не маючи нічого спільного зі справжніми психофізіологічними статевими різницями.

Ці суспільні моделі існують не просто як система поглядів на норми гендерно-рольової поведінки. Вони діють як соціальні експектації, очікування, відіграють активну роль у формуванні соціальної поведінки людини. Якщо реальна поведінка не збігається з нормативами, то суспільство здійснює певний тиск на свідомість людини, використовує певні **санкції**. Інколи ці санкції є досить жорсткими (в архаїчних суспільствах за порушення статево-гендерної ідентичності та інші відхилення від суспільних стандартів винних карали вигнанням або навіть суворішими покараннями), проте в сучасному суспільстві подібні санкції носять переважно психологічний характер: осуд, негативні оцінки тощо.

Як результат – людина переживає почуття провини, сором, внутрішні чи зовнішні рольові конфлікти. Щоб уникнути неприємних переживань, людина прагне задовольнити суспільні очікування,

засвоюючи більш-менш адекватні суспільним вимогам форми гендерно-рольової поведінки. Отже, суспільні стереотипи стосовно жіночих і чоловічих гендерних ролей здатні впливати на гендерний розвиток людини, накладаючи багато обмежень на їх самореалізацію [32].

Процеси гендерно-рольової соціалізації чоловіків і жінок мають багато відмінностей. Для жінки, згідно з історично сформованими патріархальними стереотипами, які, попри суспільний прогрес, ще трапляються, переважає орієнтація на сім'ю та сімейні цінності, ведення домашнього господарства тощо. Для чоловіка, згідно з тими ж стереотипами, нормативно бажаною є більша активність поза межами сім'ї: професійна діяльність, суспільна активність. Недаремно існує приказка, що «для жінки сім'я – це друга робота, а для чоловіка робота – це друга сім'я».

Згідно з таким розмежуванням важливою умовою самореалізації для жінки вважається успішний і вчасний шлюб. Жінка, яка не створила сім'ї, суспільною думкою оцінюється як невдаха, її називають «старою дівою». Чоловіка, який ніколи не одружувався, ніхто не називає невдахою, і для нього немає відповідного прізвиська. З іншого боку, успішність самореалізації чоловіка пов'язується з його кар'єрою, часто зі статусом у суспільстві.

Якщо з віком чоловік не здобув професійних досягнень, це також може вважатися рівнозначним його життєвому неуспіхові. Такі стереотипи впливають на свідомість дитини, що тільки починає шлях у суспільному житті. Отож дівчатка часто виростають із переконанням, що вони не зможуть бути такими ж цінними працівниками в професійній сфері, як чоловіки, що впливає на самооцінку і певною мірою «виправдовує» той факт, що серед жінок дуже мало лідерських ролей (тим менше, чим вищий статус такої ролі). За результатами деяких досліджень, дівчатка в школі мають нижчі оцінки з математики, ніж хлопчики, не тому, що в них гірші математичні здібності, а тому, що мають занижену самооцінку в цій сфері і стикаються з відповідними очікуваннями педагогів. Якщо врахувати, що існують цілком реальні соціальні й економічні умови, що закріплюють таку асиметрію, стає цілком зрозумілим, що є серйозні соціальні проблеми, пов'язані з соціально-психологічною та рольовою самореалізацією жінок. Ці проблеми стали підґрунтям виникнення численних феміністичних рухів, що мали на меті подолати ці труднощі.

Однак не слід вважати, що на труднощі гендерної соціалізації наражаються лише жінки. Хлопчик у процесі гендерного розвитку стикається з численними проблемами, насамперед пов'язаними з визнанням в оточенні однолітків, з лідерством, суперництвом тощо. Якщо для дівчинки проблема лідерства полягає в тому, що вона, з

погляду суспільних стереотипів, не повинна до нього прагнути, то для хлопчика – навпаки. Суспільна думка змушує хлопчика вважати лідерство невіддільною цінністю свого буття. Чоловік, не реалізований у сфері лідерства, тією ж громадською думкою вважається менш компетентним, ніж чоловік з високим соціальним статусом, інколи – навіть невдахою. Ця думка нерідко тисне на свідомість, змушує відмовлятися від покликання на користь сходження щаблями влади. Для хлопчика прагнення відповідати взірцям маскулінності (крім влади, це необхідність бути сильним, хоробрим, компетентним, емоційно стриманим тощо) є не стільки внутрішньою потребою, скільки суспільною нормою, і невідповідність їй спричинює критичніше ставлення до нього, ніж для дівчинки – невідповідність стандартам фемінності. Особливі вимоги висувуються до чоловіка в сфері інтимних стосунків, наприклад, завжди мати потенцію (для порівняння – жінка таких проблем практично не має). Як результат усіх перерахованих проблем – безліч стресових ситуацій, у які потрапляє чоловік, внутрішні конфлікти, неврози, проблеми зі здоров'ям тощо.

Невідповідність суспільним нормам, що висувуються до гендерних ролей, та відповідним цінностям створює численні суперечності між гендерними ролями людини, її гендерною ідентичністю та соціальними очікуваннями до стандартів гендерних ролей. Такі суперечності проявляються як різноманітні гендерно-рольові конфлікти особистості. Гендерно-рольовий конфлікт найчастіше відбувається як суперечність між суспільними стереотипами гендерної ролі (тобто традиційними уявленнями про гендерну роль) і реальними потребами людини. Наприклад, є стереотип, згідно з яким чоловіки повинні проявляти невисоку емоційність і самі справлятися з власними емоційними проблемами. Якщо чоловік слідує стереотипу, в нього виникає внутрішній гендерно-рольовий конфлікт, вступаючи в суперечності з власними потребами в емоційних проявах і психологічній підтримці; якщо поведінка чоловіка йде всупереч стереотипам, він ризикує ув'язатися в зовнішній гендерно-рольовий конфлікт з найближчим оточенням, яке може вважати його недостатньо мужнім. Відчуваючи на собі тиск цього та інших стереотипів, чоловік постійно перебуває в стані гендерно-рольового стресу.

Типовими для чоловіка способами реагування на депресію є ігнорування проблеми й алкоголь. Це є, наприклад, однією з причин того, що на сеанси психотерапевтів і в терапевтичні групи приходять в 5 разів менше чоловіків, ніж жінок (приблизно такі ж цифри наводяться майже в усіх зарубіжних дослідженнях).

Водночас реальна потреба в психологічній допомозі в чоловіків не менша, ніж у жінок, про що свідчить, наприклад, високий відсоток

самогубств серед чоловіків, коротша, ніж у жінок, тривалість життя, значний процент саме чоловіків серед пацієнтів психіатричного стаціонару тощо. Дослідник гендерно-рольового конфлікту О'Ніл вважає однією з найістотніших характеристик чоловічих гендерних ролей «страх фемінності», який проявляється в гомофобії (страхові проявляти форми поведінки, властиві гомосексуалістам), обмеженні емоційності й інших проявах гендерних стереотипів.

Для жінок найтипівіші форми гендерно-рольового конфлікту пов'язані з суспільними стереотипами про менші, ніж у чоловіків, професійні можливості, про нижчі лідерські здібності жінки, що створює для них значні труднощі професійної самореалізації. Ще одним стереотипом, що заважає жіночій самореалізації, є стереотип про те, що домашнім господарством повинна займатись переважно жінка. Слідуючи цим стереотипам, жінки часто мають подвійне навантаження, одночасно працюючи, ведучи домашнє господарство та виховучи дітей. Як результат – в них виникають серйозні суперечності у виконанні професійних і сімейних ролей, вони потрапляють у ситуації рольового конфлікту та рольового перевантаження. Суспільні стереотипи також висувають вищі вимоги до зовнішності жінок, порівняно з чоловіками. Обов'язок постійно привабливо виглядати, посилений засобами масової інформації, рекламою, кінопродукцією, суперечачи життєвим реаліям, може стати джерелом гендерно-рольових конфліктів.

Існує багато **агентів гендерної соціалізації**, серед яких на першому місці знаходиться сім'я, система батьківських впливів на дитину, стиль сімейного виховання. На гендерний розвиток і гендерну самореалізацію істотно впливають власні гендерні стереотипи та цінності батьків, їхні життєві сценарії, характер стосунків у подружжі та між батьками й дітьми. Мабуть, з усіх сфер соціального життя людини **сім'я** є такою соціальною інституцією, в якій сутність гендерних стосунків проявляється найбільше.

Можна без перебільшення сказати, що сім'я – це горнило формування гендеру. Від того, яка система гендерних стосунків склалася в сім'ї, які гендерні стереотипи панують у системі її уявлень про чоловічі та жіночі функції й ролі, залежить формування гендерних ролей дітей, розвиток їхньої гендерної ідентичності. Гендерні ролі батьків – найперший зразок гендерної поведінки для дітей, які часто будують власну гендерну ідентичність згідно з батьківськими моделями життя. Інколи життєвий сценарій дітей повторює сценарії батьків, тому що в ранньому дитинстві маленька людина вирішила: «Буду таким, як тато (або такою, як мама)». Діти багато в чому копіюють ставлення батьків один до одного, формуючи стиль стосунків з протилежною статтю.

Якщо досвід батьківських гендерних ролей обмежений чи недостатній (наприклад, у неповній сім'ї чи коли дитина виховується без батьків), це призводить до прогалин у гендерному розвитку особистості дитини. Такі діти часто не отримують повноцінного досвіду міжгендерних стосунків, що може позначитись на формуванні гендерних ролей та гендерної ідентичності, спричинити проблеми при створенні в майбутньому власної сім'ї та у вихованні дітей. З іншого боку, навіть у повних сім'ях є багато проблем, які негативно позначаються на гендерній соціалізації дітей. Авторитарність виховання, насильство й жорстокість у сім'ї призводять до численних деформацій гендерного розвитку, формують такі гендерні ролі, в яких закріплюються суспільні гендерні стереотипи, гендерна нерівність та інші викривлення гендерної структури суспільства.

Сімейні традиції втілюються в такій формі групової свідомості, як **сімейні міфи**, що є метафоричною формою вираження сімейних стереотипів. Мало того, родина – це саме та соціальна інституція, що є носієм суспільних гендерних стереотипів, які матеріалізуються у формі сімейного міфу. Сімейний міф – це система добре інтегрованих вірувань, що їх поділяють всі члени родини, стосунків між ними та їхнього взаємного становища в сім'ї і щодо яких не виникає сумніву в членів сім'ї, попри явні ознаки їх розходжень з дійсністю. Міф інколи схожий на казку, адже він легко обіцяє сімейне щастя, наприклад: «От вийду заміж – і стану щасливою (успішною, багатою тощо)», тобто щось на зразок: «Приїде принц на білому коні...». Деякі міфи регулюють стосунки між членами родини, наприклад: «У шлюбі партнери повинні бути якомога меншими егоїстами і завжди думати про інтереси іншого»; «Коли все йде не так, потрібно знайти винного»; «Хороші сексуальні стосунки неминуче приводять до доброго шлюбу».

У кожному міфі є частка істини. Вони ніколи не є зовсім безглуздими. От чому так хочеться в них вірити. Проте міф часто відіграє негативну роль, оскільки містить спотворене, обмежене, часто абсолютизоване відбиття дійсності, а також є джерелом сімейних проблем. Часто члени родини замість розв'язання сімейної проблеми всіма силами прагнуть підтримувати цей міф.

Один із найпоширеніших сімейних міфів стосується розподілу обов'язків у сім'ї, згідно з яким все домашнє господарство повинна вести жінка. Він фактично закріплює гендерну нерівність, що веде свою традицію ще від патріархальної сім'ї.

Проте не слід гадати, що є лише одна модель гендерної нерівності, яка полягає в домінуванні чоловіка та підкореній позиції жінки. Існує й інша модель, зовні протилежна, але по суті подібна до першої. Протидіючи гендерній нерівності, що втілилася в моделі «сильний чоловік – слабка жінка», жінка обирає іншу рольову позицію

– «сильної», не усвідомлюючи, що ця позиція може бути стійкою лише в комплементарній парі «сильна жінка – слабкий чоловік». Партнером такої жінки справді виявляється «слабкий чоловік» (принаймні він таким є в сім'ї), оскільки сильних вона уникає. У результаті до рольового перевантаження, яке переживає жінка, працюючи й ведучи домашнє господарство, додається ще одна роль – «глави сім'ї», що ускладнює й без того складне становище жінки. Такі ситуації часто трапляються в родинах алкоголікв, де ця проблема загострюється найбільше. Жінка, що має чоловіка-алкоголіка, не тільки веде господарство та виховує дітей, не лише працює, а й приймає всі важливі рішення щодо сімейного життя, фінансово утримує сім'ю і чоловіка, який пропиває все, що заробляє, й живе, паразитуючи на своїй дружині.

Роль «сильної жінки» не є винятковим надбанням сучасності, вона має історичні корені. Варто пригадати хоча б такий сюжет української культури, як відомий дует Одарки й Карася з опери С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм»: сильна і владна жінка, що фактично відіграє роль глави родини, енергійно сперечається з безвідповідальним чоловіком, що віддає перевагу випивці, а не розв'язанню якихось сімейних проблем. Можна також навести думку деяких істориків, згідно з якою Запорізька Січ, крім виконання завдань воєнізованої самооборони українського народу, була своєрідною «чоловічою вольницею», куди чоловіки тікали з родини від виконання сімейних обов'язків.

Іншим сюжетом цього ж боку проблеми є ситуація, коли авторитарна «сильна» жінка в боротьбі за владу з власним чоловіком дістає «піррову» перемогу, заганняючи чоловіка «під каблук», а потім пожинаючи плоди того, що є дружиною «підкаблучника». Є родини, які страждають від деспотії жінки: такі ситуації описані в літературі всіх народів (зокрема й українських), фольклорі та дитячих казках, які пронизані історіями про злих мачух, матерів і бабів. Одним із характерних прикладів є казка про Попелюшку. Одним із небезпечних наслідків авторитарного жіночого виховання є те, що, як відомо, серед чоловіків, котрі скоїли сексуальні злочини (особливо серійні, з маніакальним компонентом), є чимало таких, які в дитинстві потерпали від знущання (зокрема й фізичного) жорстокої й авторитарної матері. Ці приклади наголошують, що жертвами гендерної нерівності є не лише одні жінки, так само як не лише ті, хто опиняється в підкореній позиції. Від гендерних суперечностей страждають усі, хоч далеко не всі це усвідомлюють, оскільки жодна позиція авторитарних відносин не має нічого спільного з дійсною свободою, незалежністю від сценаріїв, автономією та справжньою гендерною самореалізацією.

Крім сім'ї, на особливості гендерної соціалізації впливають багато інших офіційних і неформальних інституцій. Фактично всі соціальні групи та відносини, в яких перебуває людина, дають особистісний досвід, який так чи інакше впливає на її гендеру ідентичність. Велике значення для гендерного розвитку має **система громадського виховання**, передусім – **школа**. Залежно від того, які цінності прищеплює школа молодому поколінню, формуються ті чи інші гендерні ролі, гендерні сценарії чи інші моделі гендерної поведінки або стосунків статей. Безліч проблем, від яких потерпає сучасна школа, не можуть не позначитись на гендерному розвитку учнів.

Зокрема, педагогіка є високофемінізованою професійною галуззю, що здатна спричинити дисгармонійний розвиток гендерних ролей дітей. Вчитель – це, безумовно, зараз не найпрестижніша професія; її часто обирають не за покликанням. А вчитель-невдаха, який не зумів знайти себе в іншій сфері, навряд чи здатний виховати успішних чоловіків і жінок. Ще однією проблемою школи є її традиційно авторитарний характер: учителями часто стають люди, які мають підвищену потребу домінувати, підкорювати інших. Це також не може не позначитись на гендерному розвитку дівчаток і хлопчиків [3].

4. Гендерні дисгармонії

Проблеми та суперечності гендерного розвитку й гендерної соціалізації є причиною багатьох гендерних дисгармоній. Ми вже згадували про гендерно-рольові конфлікти, які є досить серйозними соціальними, соціально-психологічними та психотерапевтичними проблемами, пов'язаними не лише з особистісною та соціальною самореалізацією чоловіків і жінок, а й з соціальною та психологічною підтримкою сім'ї, з вихованням дітей і самореалізацією юного покоління, з психологічним здоров'ям нації загалом. Потрібна система заходів для їх розв'язання: розвиток гендерної освіти, підвищення гендерно-рольової компетентності жінок і чоловіків тощо. Крім гендерно-рольового конфлікту, який так чи інакше наявний в усіх інших формах гендерно-рольових дисгармоній, є багато психологічних проблем, пов'язаних з труднощами та порушеннями гендерного розвитку людини. Серед різних видів гендерно-рольових дисгармоній слід назвати гендерно-рольовий інфантилізм та гендерно-рольову недостатність.

Гендерно-рольовий інфантилізм – це невідповідність гендерної ролі віковій стадії гендерного розвитку, заміна або компенсація одних ролей іншими, що відповідають більш ранньому періоду життя. Це проявляється в переважанні дитячих форм гендерно-рольової

поведінки, наприклад: у сфері сімейних ролей роль «чоловіка» (чи «жінки») замінюється роллю «дитини». Гендерно-рольова недостатність проявляється в двох основних формах – гендерно-рольовий дефіцит та атрофія гендерної ролі.

Гендерно-рольовий дефіцит – це затримка гендерно-рольового розвитку, блокування важливих потреб у рольовому розвитку, внаслідок чого гендерна роль не формується або розвивається частково. Рольовий дефіцит може розвиватись тоді, коли гендерні ролі прямо чи ні заборонялися в дитинстві, не заохочувалися, або наражалися на негативну оцінку значущого соціального оточення. Наприклад, внаслідок того, що в дівчинки не підтримували прояви чуттєвої жіночності, в неї не розвинулась роль «коханки».

Атрофія гендерної ролі – це втрата роллю її функціональних особливостей, скорочення сфер застосування в результаті обмеження рольової поведінки, тривалого перебування гендерної ролі в латентному вигляді тощо. Атрофія ролі виникає тоді, коли внаслідок соціальних причин виконання гендерних ролей унеможлиблюється. Скажімо, після тривалого ув'язнення людина частково чи повністю може втратити таку гендерну роль, як «шлюбний партнер» [31].

Гендерно-рольові ідентичність та поведінка особистості може виходити за межі суспільних, статистичних, а часом і клінічних норм. Можна говорити про такі порушення в сфері статевих і гендерних ролей, як статеві девіації чи статеві дисгармонії.

Статеві девіації – це відхилення від нормативів статевих і гендерних ролей. Девіації статевих і гендерних ролей можуть бути як позитивними, так і негативними. Зміни характеру гендерних ролей, коли форми поведінки чоловіка та жінки, що були неприпустимими на попередніх історичних етапах, але вважаються традиційними на теперішньому, можна віднести до прогресивних.

Інші девіації, не прогресивного характеру, розглядаються як дисгармонійні, інколи навіть як патологічні, хоча межі їх прийнятності суспільною думкою не залишаються сталими і змінюються в бік більшої терпимості.

Рольові девіації можна проілюструвати прикладами так званої інверсії статевих і гендерних ролей, тобто зміною компонентів чоловічих та жіночих ролей на протилежні, заміною одних іншими – повною (транссексуалізм) і частковою (гомосексуалізм і трансвестизм). Гомосексуалізм вважається одним з найпоширеніших випадків таких девіацій. Він проявляється як інверсія спрямованості статевих почуттів, зміна об'єкта цих почуттів (замість представника протилежної статі об'єктом почуття стає людина тієї ж самої статі). Гомосексуалізм, як правило, не призводить до глибинних змін статевої ідентичності, тобто чоловіки продовжують усвідомлювати себе чоловіками, а жінки –

жінками. Проте це вважається відхиленням від традиційних статево-рольових норм, хоча в цьому питанні немає цілковитої однастайності, є думки, згідно з якими гомосексуалізм слід вважати варіантом норми. Такі погляди поширюються на заході, що відбилося в психотерапевтичних нормах, згідно з якими психолог не має права розглядати гомосексуальність клієнта як патологію і намагатись «вилікувати» його, якщо цього, власне, не просять.

Сучасна наука ще не знайшла пояснення природи й походження гомосексуалізму. Існують думки, що, крім глибинних психологічних причин, є соціальні та соціально-психологічні, наприклад, хронічні конфлікти з особами протилежної статі, труднощі гендерної самореалізації, розчарування в коханні, зрада, а інколи навіть приклад однолітків, своєрідна форма соціального протесту проти стереотипів суспільства, навіть мода. Існують гіпотези про те, що на виникнення гомосексуалізму може впливати ранній сексуальний досвід, наприклад, якщо хлопчик зазнав сексуального насилля з боку дорослого чоловіка.

Трансвестизм і транссексуалізм – це такі види гендерно-рольових дисгармоній, які безпосередньо стосуються зміни статевої та гендерної ідентичності. Вони не обов'язково пов'язані з функціональними й органічними розладами статевої сфери.

Трансвестизм – це легша форма порушення гендерної ідентичності, що проявляється в прагненні грати роль протилежної статі, потребі перевдягатися, використовувати ім'я та запозичувати інші рольові атрибути протилежної статі, хоча це не супроводжується повним усвідомленням себе особою іншої статі. Трансвестизм не слід плутати з проявами фемінності чоловіків чи маскулінності жінок, хоча трансвестити часто відповідають таким характеристикам. Існують перехідні, недевіантні прояви часткового запозичення гендерних ролей, які не призводять до значної гендерно-рольової інверсії. Вони часто бувають наслідками відповідного статевого та гендерного виховання, особливо у випадках, коли, наприклад, батьки хотіли мати хлопчика, а народилася дівчинка, чи навпаки. Такі прояви можна спостерігати при виборі професії, коли жінки свідомо обирають професійну діяльність, яка традиційно вважається чоловічою, й навпаки.

Транссексуалізм – це повне усвідомлення себе представником протилежної статі. Його вважають однією з найсерйозніших статево-рольових девіацій. Навіть якщо в людини немає ніяких біологічних змін (тобто з біологічного боку людина є цілком здоровою жінкою чи чоловіком), така інверсія статевої ідентичності дає підстави для хірургічної зміни біологічної статі. Статева ідентичність, яка належить до суто психологічної сфери, вважається важливішою, ніж біологічна стать, і людина свідомо йде на операцію, навіть ціною втрати можливості мати в майбутньому власних дітей. Прагнення фізично

відповідати психологічній (статевій) ідентичності виявляється навіть сильнішим за материнський чи батьківський інстинкти [45].

Ці та інші випадки порушень у сфері статевих і гендерних ролей неминуче призводять до багатьох статево- та гендерно-рольових конфліктів. Фактично кожен з таких девіацій можна трактувати як внутрішній статево-рольовий конфлікт (між суперечливими компонентами статевих ролей та статево-рольовою ідентичністю) і зовнішній гендерно-рольовий конфлікт (суперечність між гендерно-рольовою поведінкою та соціальними стереотипами й нормами). Такі проблеми потребують не лише специфічної допомоги сексолога чи сексопатолога. Рольові конфлікти потребують психологічної допомоги для їх розв'язання.

Отже, ми бачимо, що гендерна соціалізація та розвиток гендерної ідентичності особистості – це складні й різноманітні процеси, які підлягають багатьом закономірностям і на їх шляху виникають багато суперечностей, проблем, дисгармоній. Знання цих закономірностей має допомогти уникненню цих проблем і суперечностей розвитку. Це шлях не лише до гармонійності розвитку гендерної сфери людини, а й до гармонійності особистості загалом, до гармонійності її стосунків з особами протилежної статі і з соціальним світом взагалі.

Основні поняття: андрогінність, атрофія гендерної ролі, гендерна ідентичність, гендерні дисгармонії, гендерна соціалізація, гендерно-рольовий дефіцит, гендерно-рольовий інфантилізм, маскулінізм, рольові девіації, статеві девіації, трансвестизм, транссексуалізм, фемінність

Рекомендована література: 3, 5, 6, 8, 14, 21, 31, 32,45.

Питання та завдання для самостійної роботи:

1. Проаналізуйте, як різні дослідники розглядають питання гендерної ідентичності особистості.
2. Дайте визначення понять «фемінність» і «маскулінізм». Які типові риси в сучасному суспільстві прийнято вважати фемінними, а які маскуліністичними?
3. Що представляє собою андрогінність? У чому вона проявляється?
4. Які типи людей визначає Сандра Бем за допомогою психологічної методики вимірювання маскуліністичності та фемінності?
5. Охарактеризуйте сутність гендерно-рольової соціалізації особистості.
6. Визначте, хто виступає основними агентами гендерної соціалізації? Як вони впливають на формування гендерної ідентичності людини?
7. Запропонуйте, яким чином можна попередити виникнення гендерних дисгармоній?

ТЕМА 1.3 ГЕНДЕРНІ РОЛІ ТА СТЕРЕОТИПИ

1. *Поняття про гендерні ролі та гендерні стереотипи*
2. *Диференціація гендерних ролей та стереотипів*
3. *Шляхи формування гендерного паритету*

1. Поняття про гендерні ролі та гендерні стереотипи

Якими б не були людські суспільства, – примітивними чи розвинутими, осілими чи кочовими, класовими чи докласовими, войовничими чи миролюбними, багатими чи бідними, – усіх їх об'єднує незаперечний факт наявності в соціальній структурі двох найбільших категорій людей – чоловіків і жінок, а також те, що в культурі суспільства є сукупність ідей, ставлень, норм, моделей поведінки, традицій, які передаються від покоління до покоління, ціннісних уявлень про те, якими повинні бути чоловіки та жінки, які соціальні статуси посідати, які соціальні ролі відігравати.

Соціальні статуси є складовими соціальної структури будь-якого суспільства. Це позиції, з яких відбувається взаємодія з іншими. **Соціальні ролі** визначаються як сукупність очікувань щодо поведінки індивіда, котрий займає певну позицію в процесі взаємодії. **Гендерні ролі** зумовлені диференціацією всіх членів суспільства на дві категорії – чоловіків і жінок – та передбачають очікувану від них ціннісно й нормативно визначену поведінку.

Від народження кожна людина одержує приписаний статус відповідно до статі, тобто статус дівчинки/жінки та хлопчика/чоловіка з відповідними очікуваннями щодо їхньої поведінки. Проте гендерні соціальні ролі не слід розуміти як поділ усіх соціальних статусів, а відповідно, й ролей, на такі, що їх можуть виконувати лише чоловіки або жінки. Біологічно зумовленими, а отже, унеможливленими до виконання представником протилежної статі є лише кілька ролей: вагітної жінки, матері, годувальниці груддю, дочки, дружини, бабусі тощо – для жінок та генетичного батька, чоловіка, сина тощо – для чоловіків. Усі інші соціальні ролі, які мають гендерне маркування, тобто очікування щодо виконання представниками однієї з двох статей, зумовлені соціально-культурними, а не біологічними чинниками. Іншими словами, доглядати й навчати дітей, прати, прибирати, куховарити, вишивати, ткати, виконувати секретарську роботу, забивати цвяхи, ремонтувати, видобувати вугілля, пілотувати літаки, здійснювати наукові відкриття, керувати, підіймати штангу може будь-хто, незалежно від біологічної статі.

Однак історично від чоловіків та жінок очікували виконання більшою чи меншою мірою різних соціальних ролей в усіх

суспільствах відповідно до тих ціннісно-нормативних уявлень, які формувалися й відтворювалися в процесі соціально-історичного розвитку. Завжди існував якийсь розподіл праці між статями, специфічні для чоловіків і жінок види діяльності та соціальні функції, що виходили далеко за межі суто біологічних відмінностей між ними. Виконувані чоловіками й жінками соціальні ролі, безумовно, змінювалися, і в цьому легко переконатися, порівнявши їхні заняття у мисливсько-збиральницькому, аграрному та індустріальному суспільствах. Проте основна суть гендерного розподілу праці, який прийнято називати традиційним для патріархального суспільства, більшою чи меншою мірою зберігалася завжди. Досі продовжують відтворюватися ціннісно-нормативні очікування до жінок щодо виконання ними соціальних ролей матері-виховательки, домогосподарки, доглядальниці, за новітньої доби припустимою стала й робота поза домом, бажано сумісна з внутрішньосімейними ролями, а від чоловіків – щодо виконання соціальних ролей батька-годувальника, захисника, здобувача засобів для існування, працівника поза домом, лідера й керівника.

За такими стереотипними, міцно укоріненими уявленнями чоловіків прийнято оцінювати за трудовими, професійними успіхами, а жінок – насамперед за наявністю сім'ї та дітей. Певні види хобі та занять у вільний час також набули чіткого гендерного забарвлення, як-от, наприклад, мисливство, рибальство, гра в шахи чи доміно – для чоловіків або вишивання, плетіння, квітникарство – для жінок [8].

Культура кожного суспільства, як і уява соціалізованого в ній індивіда, містить узагальнені уявлення про те, якими є чоловіки й жінки та чим вони повинні займатися. Такі узагальнені усталені уявлення стосовно спільнот чоловіків і жінок загалом називають **гендерними стереотипами**. Зазвичай вони можуть бути далекими від реальності, неточними, стійкими відносно нової інформації та вельми віддаленими від реальних рис і поведінки конкретного індивіда. Це уявлення, що містять також приписи й заборони стосовно того, що чоловікам та жінкам належить відчувати, проявляти та робити. Дослідники відзначають як два безперечних факти існування сильних гендерних стереотипів та їх прийняття членами тієї групи, щодо якої вони діють. Сила цих стереотипів виявляється значно більшою, аніж расових.

Гендерні стереотипи, як узагальнені уявлення про чоловіків і жінок, виявляються насамперед як *гендерно-рольові стереотипи*, що стосуються прийнятності різноманітних ролей і видів діяльності для чоловіків і жінок, а також як *стереотипи гендерних рис*, тобто психологічних та поведінкових характеристик, притаманних чоловікам і жінкам. Ці два компоненти гендерних стереотипів тісно пов'язані між

собою. Переважна прийнятність якої-небудь соціальної ролі для людини певної статі обґрунтовується мірою наявності в неї певних рис і характеристик. Зокрема, індивіди зазвичай вважають соціально-професійну роль льотчика прийнятнішою для чоловіків, оскільки ті витривалі, неемоційні, здатні зосередитися, краще обізнані з тонкощами техніки, а роль соціальної працівниці – для жінок, яким більшою мірою притаманні такі риси, як чуйність, співчуття, вміння налагоджувати стосунки з оточенням. Отже, уявлення про психологічні та поведінкові відмінності статей є основою формування й відтворення гендерно-рольових стереотипів. Тож нерідко доводиться чути, що жінки занадто емоційні й не здатні мислити раціонально, щоб бути лідерами та керівниками, а чоловіки – позбавлені чуттєвості й терпіння, щоб доглядати маленьких дітей. Характерною ознакою таких стереотипних уявлень є неврахування наявних у конкретної особи психологічних і поведінкових рис. Судження будується на тому, що ця людина є чоловіком/жінкою, яким притаманні такі-то риси, які є прийнятними/неприйнятними для тієї чи тієї діяльності.

З іншого боку, дослідники стверджують, що самі гендерно-рисові стереотипи виникають на ґрунті різних статусів і ролей, що їх чоловіки й жінки набувають і відіграють у суспільстві. Розподіл статей за різними соціальними ролями, що має тривалу історію й еволюцію, дістає ціннісно-нормативне обґрунтування, зокрема й у вигляді гендерних стереотипів. Усталені стереотипи набувають якості норм для чоловіків і жінок, стають моделями для гендерно-рольової соціалізації дітей.

Навряд чи доцільно говорити про єдину гендерну (статеву) чоловічу чи жіночу роль як таку. Більшість соціальних ролей у суспільстві містить гендерний складник у вигляді стереотипних уявлень та очікувань щодо статі виконавця певної ролі, яку, по суті, за набором вербальних і невербальних операцій може виконувати людина будь-якої статі. Немає й не може бути однієї раз і назавжди визначеної ролі, характерної для окремої статі, тобто «маскулінної» чи «фемінної». Існують лише очікування, які склалися історично і що мають почасти біологічне, але значною мірою соціально-культурне, підґрунтя щодо відповідності між соціальною роллю та статтю людини. Тому, коли ми говоримо про гендерні ролі, то маємо на увазі не одну, а численні соціальні ролі, поведінку в межах сім'ї та в громадському житті, властиві переважно або тільки людині чоловічої чи жіночої біологічної статі. Навіть якщо соціальна роль вважається однаково прийнятною для людини будь-якої статі, у ній завжди міститься гендерна варіація щодо припустимих відмінностей виконання цієї ролі чоловіком чи жінкою. Такий підхід дає змогу порушити питання про причини й наслідки наявного розподілу соціальних ролей між чоловіками та

жінками, про гендерні ролі, сформовані не лише за принципом взаємодоповнюваності, а й унаслідок владних відносин і домінування в суспільстві.

Як зауважив відомий фахівець у галузі гендерних досліджень Роберт Коннел, стосовно статевих ролей засадна біологічна дихотомія переконала багатьох теоретиків у тому, що владних стосунків тут немає взагалі. «Чоловіча» та «жіноча» ролі мовчазно визначені рівними, хоча й різними за змістом, але взаємозалежними та взаємодоповнюваними. Проте ми не говоримо про «расові» чи «класові ролі», оскільки прояв влади в цих сферах соціального життя є набагато очевиднішим. У разі статевої/гендерної ролі владні відносини легко вдається маскувати за біологічними відмінностями.

Гендерний розподіл праці, тобто соціальних ролей, слід розуміти не просто як диференціацію тих чи тих соціальних функцій між чоловіками й жінками, а їх ієрархічне впорядкування, тобто стратифікацію різних видів діяльності та категорій людей, які їх виконують. Види діяльності, що їх суспільство приписує чи очікує від представників різної статі, суттєво різняться за престижністю, рівнем оплати, обсягом виконання керівних і владних повноважень. Не важко здогадатися, що чоловіки, як соціальна категорія, за вказаними й іншими стратифікаційними ознаками посідають вищі позиції в системі соціальної ієрархії суспільства.

Дослідники переконані, що визнання жінок другою, себто соціально нижчою, категорією людей постає лише з виникненням приватної власності, патрілінійної системи наслідування майна, ставши невіддільною ознакою патріархального соціального устрою [14].

Вважається також, що, окрім соціально-структурних чинників, важливу роль відіграють і культурно-символічні. Йдеться про притаманне всім суспільствам значно вище поцінування того, що контролює, а тим паче створює людина, на противагу створеному природою і непідвладному втручанню людини. Перше, умовно кажучи, культурне начало, вважається більшою мірою притаманним чоловікам, а друге – природне – жінкам, які сприймаються значно ближчими до природи, аніж до культури, тому й цінуються нижче.

Здебільшого гендерні стереотипи є суттєвим перебільшенням відмінностей між чоловіками та жінками, в чому неодноразово переконувалися дослідники, опитуючи респондентів щодо оцінки притаманних особисто їм різноманітних психологічних характеристик та поширеності цих якостей серед жінок і чоловіків загалом. Виявилось, що оцінки одних і тих же характеристик, притаманних опитаним чоловікам і жінкам, різняться несуттєво, але приписувані спільнотам чоловіків і жінок загалом – істотно.

2. Диференціація гендерних ролей та стереотипів

Більшість пересічних людей вважають, що гендерні відмінності в поведінці, соціальних ролях та особистісних характеристиках спричинені біологічними відмінностями статей. Для пересічної людини гендерні відмінності є наслідком того, що закладено природою, а не створено культурою й вихованням. Подібні переконання притаманні й дослідникам – прихильникам біологічного детермінізму, які вважають, що поведінкові відмінності чоловіків і жінок виникли природно, тобто такі відмінності сприяли виживанню і внаслідок природного відбору дедалі частіше траплялися й відтворювалися серед представників певної популяції. Вочевидь у ранні періоди людської історії розподіл деяких видів праці за статтю був необхідним і дійсно біологічно зумовленим задля виживання спільноти. Наприклад, через обтяженість дітьми жінки були менш мобільними й придатними для участі в полюванні, а також фізично слабшими для розчищення нових ділянок землі. Проте антропологи засвідчують, що в тих примітивних суспільствах, де полювання було можливим поблизу житла, жінки ставали мисливицями нарівні з чоловіками. Тим паче біологічними відмінностями важко пояснити гендерний розподіл соціальних ролей у теперішньому суспільстві, де вже давно ніхто не полює на мамонтів, а землю розорюють за допомогою сучасної техніки.

У західній соціальній думці середини ХХ ст. в роботах видатного американського соціолога, представника структурно-функціонального аналізу Т. Парсонса та його колег обґрунтовується диференціація статевих ролей (на той час поняття тендеру ще не вживали в науці), зважаючи на потреби самого суспільства в успішному функціонуванні й стабільному відтворенні. Цей підхід кілька десятиліть поспіль панував у західній суспільній думці й дістав назву статево-рольового. Т. Парсонс з колегами стверджували, що оскільки суспільство потребує виконання двох типів функцій – продуктивних і репродуктивних, здійснюваних у межах різних інституційних систем – професійної й родинної, то цілком логічним є розподіл соціальних ролей. Виконання інструментальних ролей вимагає від особи наявності таких рис, як самостійність, раціональність, змагальність, витривалість тощо, і передбачає діяльність, пов'язану з професійною зайнятістю поза домом, матеріальним забезпеченням сім'ї, підтриманням зв'язку між сім'єю та зовнішнім соціальним середовищем. Натомість виконання експресивних ролей вимагає від особи терпіння, чутливості до потреб інших, комунікативних і виховних здібностей, уміння налагоджувати контакт з іншими, регулювати взаємини всередині сім'ї, емоційно підтримувати її членів, доглядати за дітьми та представниками старших поколінь.

Як відбувається розподіл? Визначається біологією. Здатність жінки до дітонародження та догляду за дітьми автоматично визначає її експресивну роль. Чоловік, який не може виконувати цих біологічних функцій, змушений брати на себе інструментальну роль. Такий розподіл ролей є універсальним, функціональним, якнайбільше задовольняє потреби суспільства, сприяє його стабільності, оскільки оснований на природній взаємодоповнюваності статей. Порушення такого розподілу ролей, зміна їх може призвести до появи багатьох соціально непристосованих індивідів. Звідси – настанови щодо соціалізації нових поколінь.

Функціональний підхід переважав до середини 60-х рр., обґрунтовуючи неминучість саме такого розподілу гендерних ролей у суспільстві, оскільки вони визначаються природою, а це змінити неможливо. Як би не залучали жінок до праці поза межами сім'ї, ролі не змінюються. Культура тільки наслідує або виконує вимоги природи.

Певною мірою підтверджували функціональну теорію взаємодоповнюваності гендерних ролей численні соціологічні й антропологічні дослідження. Проаналізувавши з боку інструментальної та експресивної функцій етнографічні описи 56 суспільств, один з дослідників дійшов висновку, що жіноча роль є експресивною в 48, інструментальною – в 3 і змішаною – в 5. Чоловіча роль виявилася інструментальною в 35, експресивною – в 1 і змішаною – в 19. Проте, якби соціальні ролі між чоловіками й жінками дійсно визначалися лише природними, біологічними ознаками, котрих загалом ніяк не змінити, то жодні міжкультурні відмінності взагалі були б неможливими.

Саме антропологічні дослідження першої половини ХХ ст. поставили під сумнів біологічну детермінованість розподілу гендерних ролей. Порівняння очікуваних від чоловіків і жінок ролей у різних суспільствах відкрило велике розмаїття моделей диференціації гендерних ролей навіть у межах одного типу суспільства. Доречно згадати хоча б визначну дослідницю-антрополога Маргарет Мід, яка в першій половині ХХ ст. суттєво похитнула засади біологічного детермінізму, опублікувавши за результатами своїх досліджень на островах Нової Гвінеї монографію «Стать і темперамент» (1935). Вона продемонструвала на прикладі кількох досліджених племен (арапеші, мундугумори, тчамбулі), що перебували на однаковому рівні суспільного розвитку, існування відмінних форм гендерного розподілу соціальних ролей, навіть цілком протилежних до так званої традиційної моделі. Суттєві відмінності у визначенні соціально прийнятної поведінки чоловіків і жінок виявив інший відомий антрополог Джордж Мердок, який здійснив порівняльний аналіз 224 суспільств. Тим самим дослідники довели, що немає загальноприйнятих понять фемінності та

маскулінності, по суті, єдиної біологічно зумовленої моделі гендерного розподілу соціальних ролей. Чоловічих і жіночих ролей навчаються в процесі соціалізації, і ці ролі суттєво різняться в різних культурах та історичних періодах. Якби соціальні відмінності між статями були наслідком лише біологічної диференціації чоловіків і жінок, кроскультурних відмінностей, описаних антропологами, не існувало б взагалі.

Чи не найповнішим сучасним кроскультурним аналізом уявлень про притаманні чоловікам і жінкам психологічні та поведінкові риси вважається монографічне дослідження Джона Вільямса та Дебори Бест «Вимірювання пов'язаних зі статтю стереотипів. Міжнаціональне дослідження». Дослідників цікавили саме поширеність стереотипів щодо психологічних та поведінкових характеристик чоловіків і жінок та наскільки стереотипні уявлення є подібними чи відмінними в різних країнах. Щоб дослідити, які саме риси вважаються притаманними радше чоловікам, аніж жінкам, і навпаки, Вільямс і Бест опитали студентів обох статей з 25 країн, попросивши вказати, наскільки кожна з трьох сотень характеристик асоціюється з чоловіками й жінками в їхній культурі. Обраними для кроскультурного порівняння були такі країни: Австралія, Англія, Болівія, Бразилія, Венесуела, Ізраїль, Індія, Ірландія, Італія, Канада, Малайзія, Нігерія, Нідерланди, Німеччина, Нова Зеландія, Норвегія, Пакистан, Перу, Південно-Африканська Республіка, Сполучені Штати Америки, Тринідад, Фінляндія, Франція, Шотландія, Японія [6].

Таблиця 2 містить перелік ста характеристик, 50 з яких переважно асоціюються з чоловіками, а 50, відповідно, з жінками в усіх 25 країнах. «Переважно» означає, що не менш як дві третини (67%) респондентів вважають певну рису чоловічою або жіночою.

Суть і відмінності в стереотипному сприйнятті чоловіків і жінок очевидні. Попри кардинальні соціально-політичні зміни й здобутки жіночого руху протягом останніх півтора століть, жінок і чоловіків досі сприймають як осіб з протилежними якостями, скажімо, незалежний – залежна, агресивний – м'яка, брутальний – ніжна, раціональний – емоційна, серйозний – легковажна, врівноважений – схвильована, сильний – слабка, жорстокий – добра, ініціативний – несмілива. Дослідники стверджують панкультурні подібності гендерних стереотипів. Серед усіх асоційованих з жінками рис три вважалися тільки жіночими (тобто взагалі не приписувалися чоловікам) в усіх досліджуваних країнах: сентиментальність, покірність і забобонність. Натомість лише чоловічими всюди вважали схильність до ризику, владність, сила, незалежність.

Таблиця 2

Риси, що асоціюються з чоловіками та жінками

Риси, що асоціюються з чоловіками		Риси, що асоціюються з жінками	
Агресивний	Самовпевнений	Нещира	Співчутлива
Активний	Нестерпний	Ніжна	Скромна
Брутальний	Суворий	Вразлива	Дратівлива
Відважний	Нестримний	Забобонна	Терпляча
Владний	Прагне задоволення	Обережна	Приємна
Зарозумілий	Педантичний	Непостійна	Манірна
Здібний	Прогресивний	Чарівна	Жалібна до себе
Безпринципний	Швидкий	Плаксива	Вразлива
Дотепний	Раціональний	Хитра	Сентиментальна
Авантюристичний	Реалістичний	Збентежена	Сексуальна
Врівноважений	Нерозважливий	Допитлива	Сором'язлива
Впертий	Спритний	Залежна	Чуйна
Цинічний	Непохитний	Мрійлива	Витончена
Витривалий	Сильний	Емоційна	Покірна
Гамірливий	Серйозний	Збудлива	Схильна до навіювання
Підприємливий	Тямущий	Прискіплива	Балакуча
Енергійний	Хвалькуватий	Боязка	Несмілива
Жорстокий	Самовдоволений	Ненадійна	Образлива
Жартівливий	Рішучий	Нерозумна	Нечестолобна
Незалежний	Скупий	Поблажлива	Нерозсудлива
Індивідуалістичний	Незворушний	Легковажна	Непостійна
Ініціативний	Непокірний	Метушлива	М'якосерда
З широкими інтересами	Неприятний	М'яка	Слабка
Винахідливий	Схильний до ризику	З розвине-ною уявою	Схвильована
Лінивий	Схильний командувати	Добра	Розуміюча

Окрім подібностей, дослідники говорять про певні відмінності щодо приписування чоловікам і жінкам психологічних рис у різних країнах. Оцінка наведених у *таблиці 2* ознак у різних країнах коливалася від 67% до майже 100%. Інші з трьохсот досліджуваних рис не мали такої однозначної оцінки як переважно жіночі чи чоловічі, думки представників різних країн суттєво різнилися, підтверджуючи вплив конкретної культури на процес гендерної стереотипізації.

На думку дослідників, разюча кроскультурна подібність гендерних стереотипів свідчить не про біологічну детермінованість відмінностей між чоловіками й жінками, а радше є наслідком подібності соціального розподілу праці між статями, який виник у давні часи, урізноманітнювався в ході історичного розвитку, але більшою чи меншою мірою завжди зберігав за жінками відповідальність за виконання внутрішньосімейних видів праці, а за чоловіками – позасімейні види діяльності. Оскільки й нині подібний розподіл праці, хоча й суттєво модифікований у деяких розвинутих країнах, продовжує зберігатися, то й дотепер відтворюються гендерно-рольові стереотипи.

Разючу стійкість гендерних стереотипів соціальні психологи пояснюють не лише тісним зв'язком між соціальними ролями чоловіків і жінок та відповідно приписуваними їм рисами, а й особливостями процесу опрацювання інформації, притаманному людській свідомості. Гендерні стереотипи діють як когнітивні гендерні схеми, які управляють процесами опрацювання надаваної інформації таким чином, що людина сприймає, запам'ятовує й інтерпретує її відповідно до сформованих у неї уявлень про маскулінне та фемінне. Когнітивна категоризація гендеру, як і будь-яка інша, є невіддільним складником процесу когнітивного розвитку людини, особливо в дитячому віці. Гендер стає важливим критерієм категоризації ще й тому, що в суспільстві постійно наголошується на значущості статевих відмінностей.

Засоби масової інформації, дитяча, художня й навчальна література подають образи чоловіків і жінок переважно як зовсім різних за рисами характеру та соціальними ролями осіб. На подібних відмінностях наголошують батьки, вчителі й однолітки. Тому когнітивні гендерні схеми постійно активізуються в процесі пізнання, а дослідники говорять про перебільшене сприйняття гендерних відмінностей, аніж вони є насправді, оскільки насамперед помічається й легше кодується в пам'яті та інформація, що відповідає, а не суперечить, гендерним схемам. Навіть якщо людина помічатиме й запам'ятовуватиме суперечливу інформацію, то усталені гендерні стереотипи можуть бути незмінними досить довго, оскільки є стійкими відносно доказів-спростовань.

Суттєвій модифікації змісту стереотипних уявлень про притаманні чоловікам і жінкам риси та поведінкові особливості сприяють численні дослідження гендерних відмінностей та подібностей, які в соціології й соціальній психології тривають вже не одне десятиліття. Попри усталеність та постійну відтворюваність уявлень про чоловіків і жінок як про істоти, яким притаманні відмінні, часом протилежні, риси й характеристики, результати досліджень таку думку не підтверджують. Впевнено про це заговорили ще в 70-х рр. ХХ століття, особливо після публікації славнозвісної роботи американських науковиць-психологів **Елеонор Маккобі** та **Керол Джаклін** «**Психологія статевих відмінностей**», які проаналізували близько півтори тисячі опублікованих досліджень щодо гендерних відмінностей та подібностей людських рис і поведінки та дійшли однозначного висновку, що численних фундаментальних психологічних відмінностей між чоловіками та жінками немає. Навіть якщо такі відмінності виявляються, вони становлять не більш як 10%, тобто на 90% розподіл якоїсь характеристики між чоловічими та жіночими вибірками збігається, є однаковим. Це також засвідчує, що внутрішньогрупові відмінності щодо певної риси між представниками однієї статі значно перевищують міжгрупові відмінності.

Е. Маккобі та К. Джаклін виокремили лише чотири характеристики, що їх можна вважати найбільшими, з урахуванням вищенаведеного висновку, гендерними відмінностями, а саме:

- у дівчат кращі вербальні (мовні) здібності й навички;
- у хлопців ліпші візуально-просторові здібності та навички;
- хлопці вправніші від дівчат щодо математичних здібностей;
- хлопці/чоловіки агресивніші за дівчат/жінок.

У ході подальших досліджень та аналізу результатів уже здійснених отримано неоднозначні висновки, які часом підтверджували, а то й спростовували існування навіть зазначених чотирьох гендерних відмінностей. Здійснений Джанет Хайд мета-аналіз (статистична процедура, що уможливорює об'єднання результатів численних досліджень задля визначення загальної величини відмінностей між групами) попередніх досліджень привів до висновку про несуттєвість гендерних відмінностей, зокрема й чотирьох вказаних, на які припадає не більш ніж 1-5% серед населення загалом. З'ясувалося також, що на гендерні відмінності стосовно математичних здібностей суттєво впливають соціальні чинники, особливості соціалізації дівчат і хлопців.

Рівень емоційності й емпатії також виявився практично однаковим у чоловіків та жінок, хоча виражають вони свої емоції з неоднаковою інтенсивністю, що пояснюється відмінностями соціальних норм щодо очікуваної поведінки. Виявилось, що навіть

агресивність, яку вважали найдостовірнішою гендерно відмінною рисою, лише в 2-5% випадків може пояснюватися статтю особи, а переконливих доказів про зв'язок між рівнем тестостерону й рівнем агресії в людини поки що немає [6].

Отже, наявність численних гендерних відмінностей та їхня біологічна зумовленість загалом науковими експериментами не підтверджено.

3. Шляхи формування гендерного паритету

Сучасні дослідження гендерних ролей і стереотипів переважно ґрунтуються на ідеях соціально-конструктивістської парадигми, в межах якої гендер, зокрема, розглядається як соціально сконструйовані відносини за ознакою статі, насамперед відносини нерівності. Соціально-конструктивістський підхід до аналізу гендерно-рольових стереотипів оснований на переконанні, що в соціальному розумінні жінки та чоловіки створюються самим суспільством, а не народжуються, не існує «жіночого» та «чоловічого» як природного та незмінного, гендерні ролі формуються внаслідок тривалої, постійно відтворюваної взаємодії між людьми.

Статусно-рольові характеристики жінки й чоловіка, а також відмінності між тим, що в суспільстві вважаються маскуліним і фемінним, не мають біологічного походження, а є способом інтерпретації біологічного, легітимним у певному суспільстві. Анатомічні відмінності не є й не мають бути соціальною долею ні для жінки, ні для чоловіка.

З погляду соціального конструктивізму не існує універсальної чоловічої чи жіночої ролі. Гендерні ролі, виконання яких очікується від жінок чи чоловіків, суттєво диференціюються класовою, расово-етнічною, віковою, регіональною належністю людини. Гендерні відносини, статусно-рольова взаємодія між індивідами має об'єктивно-суб'єктивний характер. Кожна людина народжується й соціалізується в суспільстві, де вже до неї і без неї сформувалися соціальні цінності й норми, що містять приписи та заборони щодо гендерно-диференційованої поведінки, визначають зміст гендерних ролей і стереотипів. Тому характер гендерно-рольових відносин сприймається як об'єктивна зовнішня даність. Проте ці відносини не мають іншої реальності існування, окрім як повсякчасно відтворюватися, створюватися і конструюватися в процесі безпосередньої взаємодії між індивідами як наділеними свідомістю суб'єктами такої взаємодії, здатними не лише механічно відтворювати до них створені цінності та норми, а й свідомо змінювати ціннісно-нормативний характер взаємовідносин, зміст соціальних очікувань і стереотипів.

Якщо гендерні відмінності конструюються, створюються в процесі постійної взаємодії чоловіків і жінок, постійно відтворюються в структурах свідомості та структурах дії, то цілком можливим є процес деконструкції, зміни суті й механізмів відтворення соціально сконструйованих рис, ролей і стосунків. Досвід країн, що значно просунулися на шляху до гендерного паритету в суспільстві, як то Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія, Нідерланди, свідчить про можливість суттєвих зрушень у характері гендерних відносин у суспільстві, а отже, в суті гендерних стереотипів та очікуваних від чоловіків і жінок соціальних ролей.

Фахівці вважають, що є два основних способи руйнування традиційних уявлень про фемінне та маскулінне в суспільстві. Перший – це **просвітництво**, поширення науково обґрунтованих знань, щоби привернути увагу людей до неусвідомлюваних ними, нерідко упереджених та хибних стереотипних уявлень та їхнього впливу на ставлення до себе та інших. Друковані й візуальні засоби масової інформації могли б зробити на цьому шляху чимало. На жаль, поки що в Україні ЗМІ залишаються чи не найпотужнішими трансляторами традиційних гендерно-рольових стереотипів. Інший, значно ефективніший, спосіб руйнування традиційних уявлень полягає в забезпеченні й заохочуванні в громадській сфері суспільства багатьох **прикладів успішного виконання гендерно нетрадиційних ролей**. Це, безумовно, потребує певних зусиль владних органів, політичних партій і лідерів, громадських організацій, проте ще в жодній країні не вдалося побудувати демократію без її гендерного складника.

Отже, основою формування гендерних ролей виступав розподіл праці за статевою ознакою, критерієм якого історично була й досі великою мірою залишається біологічна здатність жінок до дітонародження, хоча в сучасних суспільствах давно відпала потреба розподіляти працю на такій підставі. Багато жінок не мають дітей, інші мають, але водночас працюють поза домом, чоловіки давно вже не мисливці й воїни, як і не єдині годувальники в сім'ї. Але традиційна гендерна ідеологія та ролі й надалі відтворюються, що має низку негативних наслідків та обмежень на індивідуальному, міжособистісному та загальносуспільному рівнях.

На індивідуальному рівні традиційні гендерно-рольові стереотипи обмежують розвиток особистості, можливості самореалізації, вибору моделей та манер поведінки, видів професійної діяльності, кар'єрного просування; безпідставно, якщо не вважати підставою стать, звужують або розширюють економічні, політичні та соціальні можливості людини. У крайніх випадках невідповідність людини очікуванням щодо неї як представника конкретної статі може позначитися на її психічному та фізичному станах, суттєво вплинути на

самопочуття, спричинити розгубленість, пригніченість, навіть призвести до самогубства. Стрес, дискомфорт, депресія, занижена самооцінка, відчуття провини, рольовий конфлікт можуть супроводжувати людину, що через певні причини не відповідає стереотипним гендерно-рольовим очікуванням.

На рівні міжособистісних відносин стереотипні уявлення обмежують прояви тих соціально-психологічних рис, що їх вважають непритаманними цій статі. Внаслідок чого, наприклад, чоловіки мають набагато менш близькі й емоційні зв'язки з дітьми, батьками, друзями, адже діє традиційне гендерне табу на чоловічу емоційність. Натомість жінку, котра стосовно інших проявляє принциповість, твердість, непохитність, незворушність тощо, сприймають як відхилення від норми, як жінку, що втрачає жіночність. Обмеженість доступу до ресурсів, що забезпечують нормативно очікуване виконання гендерних ролей, чи неможливість їм слідувати можуть компенсуватися емоційною та фізичною жорстокістю щодо інших, насамперед близьких людей, насиллям та ризикованою або навіть девіантною поведінкою.

На суспільному рівні декларовані права та можливості особистості, незалежно від статі, реально не дотримуються, упереджене ставлення й гендерна дискримінація продовжують відтворюватися, жінки та чоловіки як соціальні спільноти загалом мають неоднаковий доступ до соціальних статусів, ресурсів, привілеїв, престижу, влади. Суспільство втрачає значний потенціал для власного розвитку, обмежуючи можливості для самореалізації людей за статевою ознакою та їхню участь у прийнятті суспільно важливих рішень [31].

У багатьох країнах світу останні десятиріччя ХХ ст. були періодом суттєвих зрушень у вирівнюванні прав і можливостей чоловіків та жінок, особливо стосовно доступу до економічних, політичних та освітніх ресурсів, а також суттєвих зрушень у подоланні традиційних уявлень про соціальні ролі й особистісні характеристики жінок і чоловіків. Оцінка суспільств з позицій гендерного паритету та запровадження засобів, що сприяють дотриманню неупередженого ставлення до особи, незалежно від статі, нині вважаються невіддільними складниками демократичного розвитку. Тож якщо Україна таки йде чи піде шляхом демократії, ідеї гендерної рівності раніше чи пізніше будуть осмисленими й практично втіленими. Однак сучасне становище чоловіків і жінок у суспільстві, зміст і суть гендерно-рольових стереотипів, поширених серед населення й відповідно вживаних у процесі соціалізації юних поколінь, офіційний дискурс жіночого й чоловічого, підтримуваний владою та політичними партіями, дають підстави вважати, що станеться це не скоро. Підґрунтям для такого висновку є стан гендерних відносин в

економічній, соціальній, правовій та політичній сферах українського суспільства, а також стан громадської свідомості, де досі успішно відтворюється низка глибоко вкорінених гендерних стереотипів.

Суть гендерного порядку в суспільстві, серед іншого, проявляється через уявлення населення тієї чи тієї країни про права, ролі, можливості чоловіків і жінок. Такі ціннісно-нормативні уявлення про призначення, соціальні можливості представників обох статей відбиваються в результатах опитувань громадської думки населення. Гендерні уявлення та стереотипи, поширені серед українських громадян, вже стали предметом аналізу й інтерпретації вітчизняними фахівцями. Проте емпіричні дані щодо України будуть малоінформативними, допоки не матимемо нагоди порівнювати їх з даними щодо інших країн і регіонів світу. На зламі тисячоліть відома дослідницька організація «Gallup International» провела опитування громадської думки (Millennium Survey) в 60-ти країнах світу, зокрема й Україні, елементом якого була низка запитань щодо політичних, економічних прав і соціальних ролей жінок. Дані досліджень у 60-ти країнах згруповано за такими регіонами: Західна Африка, Азія, Східна Європа, куди віднесли й Україну, Західна Європа, Латинська та Північна Америки.

Як відомо, Україна прагне стати повноправною частиною європейської спільноти, наблизившись до останньої за основними соціально-економічними показниками та стандартами життя. Але демократичний розвиток європейських країн другої половини ХХ ст. невіддільний від суттєвих перетворень у гендерній свідомості та гендерних відносинах їхніх громадян. Проте нині за ціннісно-нормативними уявленнями населення України, в числі інших східноєвропейських країн, більшою мірою наближене до Азії і Африки, аніж до Західної Європи.

Один з двох дорослих у світі загалом вважає, що жінки не мають рівних прав з чоловіками, хоча ще 20 років тому близько 130 країн світу схвалили Конвенцію про усунення всіх форм дискримінації щодо жінок. Думка дорослих громадян України подібна: лише 55% опитаних вважають, що жінки й чоловіки в Україні мають рівні права. До того ж чоловіки переконані в цьому значно частіше (65%), аніж жінки (47%).

Як уже зазначалося, невіддільним складником демократичного світогляду вважається гендерна культура, дотримання принципу рівної та рівноцінної громадянської гідності кожної людини, незалежно від статі, забезпечення й дотримання умов вільного вибору діяльності, соціальних статусів і ролей, взаємоповаги, взаємопідтримки, розвитку особистості та самореалізації як чоловіків, так і жінок. Проте в межах андроцентричної та патріархальної культури такі принципи не діють. Насамперед це стосується сфери професійної зайнятості, можливостей

самореалізуватися різними шляхами, серед яких чільне місце посідає кар'єрне просування сходами бюрократичного, фахового чи підприємницького успіху. Традиційним, глибоко вкоріненим залишається гендерний стереотип, за яким навіть працююча освічена, але заміжня жінка є передусім дружиною й матір'ю, що повинна допомагати чоловікові, нерідко зневажаючи власні прагнення до самореалізації та професійного успіху, відмовляючись від реальних кар'єрних можливостей. Такі уявлення великою мірою притаманні й чоловікам, і жінкам, що засвідчує готовність жінки беззаперечно поступатися і місцем на ринку праці, і місцем на кар'єрному щаблі. Підтвердження цього знаходимо в результатах опитувань.

Загалом не можна сказати, що робота жінок поза домом не схвалюється. Навпаки, мало хто заперечує проти участі жінок у забезпеченні сімейного добробуту. Переважна більшість опитаних українських громадян (75%) згодні з тим, що обоє – і чоловік, і дружина – повинні робити внесок до сімейного доходу, тобто посідати соціальні статуси та відігравати відповідні ролі у виробничій сфері суспільства.

Очікування від дружин щодо її внеску до сімейного доходу в українському суспільстві не є найбільшим у світі. Як не дивно, але всупереч стереотипному, запозиченому з «мільних опер», уявленню про латиноамериканських жінок, саме від них найбільшою мірою очікується виконання ролі співгодувальниці сім'ї.

Так вважають 92% опитаних латиноамериканців. Мало поступаються їм мешканці Африки та Східної Європи – 85%. Найменшою мірою участь у позасімейній трудовій діяльності очікується від жінок Азії.

Проте ставлення до жінок як до рівних за правами й можливостями учасниць на ринку праці є далеко неоднозначним. Гендерна дискримінація дуже швидко проявляється в ситуації економічної кризи та безробіття, коли її виправдовують і підтримують громадяни. Отож на запитання «Чи згодні Ви з тим, якщо бракує робочих місць, чоловіки повинні мати більше прав на одержання роботи, ніж жінки?» загалом 35% українців дали позитивну відповідь. Як і слід було очікувати, чоловіки значно рідше заперечують проти того, щоб мати більше прав на одержання роботи. Серед них 44% згодні з перевагами щодо працевлаштування. І їхні очікування не даремні, адже майже третина українських жінок (28%) також згодні визнавати за чоловіками першочергові права на одержання роботи. Таку відверту підтримку власної дискримінації можна зрозуміти, лише зваживши на поширений у суспільстві патріархальний стереотип про справжнього чоловіка-годувальника та врахувавши постійно

відтворювану різницю середньої заробітної плати чоловіків і жінок, що нині становить близько 30%, звичайно ж, не на користь останніх.

Найдискримінованішими в цій ситуації можуть виявитися жінки, що є єдиними годувальницями своїх дітей, до того ж кількість таких сімей у суспільстві постійно збільшується.

Щодо визнання за чоловіками переваг на одержання роботи Україна не виокремлюється на загальносвітовому тлі, адже загалом 36% респондентів погодилися з більшими правами чоловіків.

Враховуючи регіональні відмінності, Україна перебуває ближче до середини від крайніх розподілів думок. Однією з крайніх точок є Африка, де 64% опитаних згодні з більшими правами чоловіків на одержання роботи, а іншою – Північна Америка і Західна Європа, де рідше ніж кожен четвертий дорослий підтримував можливість дискримінації жінок на ринку праці.

Готовність жінок поступатися, а чоловіків – очікувати і як належне приймати такі поступки підтверджується також даними репрезентативного опитування «Громадська думка населення України про демократію», проведеного у вересні 2000 р. Київським міжнародним інститутом соціології. Що важливіше для дружини: підтримувати кар'єру чоловіка чи робити свою власну? Розподіл відповідей, тобто згода чи незгода респондентів з твердженням: «Для дружини важливіше підтримувати кар'єру чоловіка, ніж робити свою власну», виявився таким: 51% опитаних переважно згодні з цим твердженням, 37% – переважно не згодні, 12% – не змогли дати однозначної відповіді. Цікаво, що такої думки дотримуються однаковою мірою і чоловіки, й жінки.

У ставленні до кар'єрних намірів дружин та їхніх чоловіків українських громадян можна порівняти з мешканцями США кінця 70-х рр., бо, як пише Майкл Кімел, 1977 р. понад половину опитаних погоджувалися з твердженням, що «для дружини важливіше сприяти кар'єрі чоловіка, аніж дбати про свою власну».

Проте вже 1985 р. трохи більше однієї третини (36%) погоджувалися з цим твердженням, а в 1991 р. цей показник становив 29%. На сьогодні кількість таких респондентів наближається до однієї чверті. Хочеться сподіватися, що в українському суспільстві з часом також відбудуться подібні зміни стереотипних уявлень. Сподівання на це дають відповіді молодого покоління громадян, які тільки-но розпочали свою трудову і, можливо, сімейну історію і які є найдемократичнішими, найменш упередженими щодо кар'єрної самореалізації дружин. Це стосується і чоловіків, і жінок, але останніх більшою мірою. Їм частіше притаманне переконання в недоцільності вважати кар'єру чоловіка важливішою, аніж власну.

Упереджене ставлення до можливостей жінок працювати і здійснювати кар'єру легко виправдовується завдяки дуже поширеному й усталеному переконанню, що кожна жінка – це насамперед матір, людська істота, яка задля соціальної самореалізації повинна мати дітей. Усі інші соціальні ролі – другорядні, меншовартісні і за певних умов ними можна знехтувати.

Очікування від кожної жінки виконання ролі матері як необхідної умови її самореалізації є найсильнішими серед мешканців Західної Африки, де таку думку висловили 79% респондентів. Таке ототожнення соціальної самореалізації з дітонародженням також досить поширене в Східній Європі та Азії – відповідно, 68% та 56% опитаних. Найменшою мірою діти вважаються визначальними для соціальної самореалізації жінок у Західній Європі та Північній Америці. У першому регіоні тільки кожен четвертий респондент (25%) ототожнює самореалізацію й дітонародження, а в Північній Америці ця кількість сягає всього лише 14% [32].

Мешканці України разом зі східноєвропейцями за ставленням до дітей як засобу соціальної реалізації жінок якнайбільше наближені до оцінок західноафриканців. 70% наших співгромадян вважають, що жінка для самореалізації обов'язково повинна мати дітей. Примітно, що таку думку однаково поділяють і чоловіки, й жінки. Біологічна здатність вважається соціальним призначенням і шляхом соціальної самореалізації, що може означати усвідомлення й прийняття практичної недоступності інших наявних у суспільстві шляхів втілення закладеного в кожній людині, незалежно від статі, людського потенціалу.

Вибудовується цікавий ланцюжок соціальних ролей жінок в українському суспільстві: для соціальної самореалізації жінка повинна мати дітей, отже, й сім'ю з відповідним обсягом неоплачуваної домашньої праці. Паралельно вона мусить робити внесок до сімейного доходу, тобто працювати поза домом. Проте робота не повинна перетворитися на кар'єру. Навпаки, дружина має дбати про кар'єру чоловіка, а не про свою власну. Навіщо їй кар'єрне просування, якщо в разі економічної кризи та нестачі робочих місць від жінок взагалі очікується поступливість робочим місцем перед чоловіком?

Гендерні стосунки у сфері розподілу влади та політичної діяльності в українському суспільстві також мають ознаки горизонтальної та вертикальної сегрегації. Жінки практично не беруть участі у виробленні державної політики, відіграючи ролі переважно пасивних спостерігачів і виконавців, а також реципієнтів соціальної допомоги. Водночас реалізація громадянських прав передбачає повноцінну участь не тільки чоловіків, а й жінок на всіх рівнях функціонуючих у суспільстві соціальних інституцій, зокрема й

однаковий доступ до всіх позицій соціальної структури суспільства. Політика держави, основні принципи та механізми втілення якої формулюють переважно представники однієї статі, не може відповідати потребам усіх громадян.

Якщо від жінок загалом очікується поступливість на ринку праці та кар'єрна неамбіційність, то тим паче їх не очікують бачити в ролі політичних лідерів. Хоча в українському суспільстві протягом останнього десятиліття з'явилося вже чимало жінок-політиків, керівників політичних партій і організацій, значна частина населення, порівнюючи жінок і чоловіків як політичних лідерів, кращими вважає чоловіків. Це не обов'язково свідчить, що жінки погані. Хороші всі, але чоловіки кращі.

Серед опитаних в Україні з тим, що чоловіки є кращими політичними лідерами, ніж жінки, погодились 45%. Проте в цій оцінці представники двох статей не є однодумцями. Переконаними в оцінюванні себе як кращих політичних лідерів є 60% чоловіків. Кожна третя жінка також поділяє цю думку, що, безперечно, має наслідком упереджене ставлення та невідтримку на виборах жінок-кандидатів тільки тому, що вони жінки, попри всі інші однакові якості й характеристики. На тлі виокремлених регіонів світу українське суспільство щодо визначення кращості чоловіків як політичних лідерів наближене до країн Східної Європи й Азії (40%) і однаковою мірою віддалене як від африканських (73%), так і від розвинених західних країн (25%).

Підсумовуючи результати дослідження у 60-ти країнах світу, аналітики «Gallup International» загалом відзначають, що позитивні тенденції щодо гендерної рівності, закладені впродовж минулих десятиліть, відтворюються й зміцнюються. Країни, що найбільшою мірою наблизилися до гендерної рівності, насамперед скандинавські, дедалі частіше стають взірцем і прикладом наслідування для менш розвинутих країн. Повсюдно молоді жінки плекають найдемократичніші погляди та вимоги, якнайбільше відкидаючи традиційні ролі й очікування, що суттєво обмежують доступ жінок до ключових соціальних ресурсів.

За відтворюваною віками традицією від жінок суспільство очікує виконання насамперед ролей матері та домогосподарки (навіть якщо жінка працює поза домом), а від чоловіків – ролей працівника-годувальника та політичного лідера. Міра неприйняття такого чоловічого й жіночого рольових наборів вельми різниться серед регіонів світу. Найбільше традиційні ролі відкидають мешканці Північної Америки, Західної Європи та Латинської Америки. Жінки загалом, а особливо молодші 25 років, проявляють сильніше, ніж чоловіки, неприйняття традиційних ролей.

Україна давно вже належить до країн, де стимулюється і схвалюється заняття жінок оплачуваними видами діяльності. Хоча в суспільній свідомості за жінкою не укорінився образ працівниці та політичного лідера, а й надалі домінує образ матерідоглядальниці, виховательки і домогосподарки. Тобто від жінки, на відміну від чоловіка, суспільство очікує одночасного виконання двох соціальних, часом важко сумісних, навіть конфліктних ролей матері та годувальниці, проте відчутно наголошуючи саме на ролі матері-виховательки, вважаючи, що саме це є найнеобхіднішою сферою соціальної самореалізації жінки. Інакше вона не самореалізується як повноцінна людська істота.

Як і в інших регіонах світу, в Україні найменш патріархальними й традиційними є погляди молодих жінок. Саме вони найчастіше є носіями демократичного гендерного світогляду, заперечуючи дискримінаційне ставлення до них у сім'ї, на ринку праці та в сфері розподілу політичної влади. Прикметно, що на оцінки чоловіків вік практично не впливає. Як молоді, так і середнього віку чоловіки однаково поділяють патріархальні гендерні стереотипи.

Такими на початок ХХІ століття маємо уявлення про гендерні ролі в українському суспільстві, що є одним з проявів соціально сконструйованих та відтворюваних стосунків влади та нерівності. Вони неодмінно розвиватимуться, це стосується й вибору стратегій забезпечення гендерного паритету, з чим рано чи пізно доведеться мати справу і громадським організаціям, й органам державної влади, і політичним партіям, які за цю владу змагаються [31].

Основні поняття: гендерна рівність, гендерні ролі, гендерні стереотипи, гендерний паритет.

Рекомендована література: 5, 6, 8, 14, 15, 21, 31, 32, 35, 40, 45.

Питання та завдання для самостійної роботи:

1. Які гендерні ролі можуть виконувати чоловіки та жінки протягом життя?
2. Чим, на Вашу думку, може бути спричинено виникнення й закріплення гендерних стереотипів у суспільстві?
3. Проаналізуйте, як різними авторами обґрунтовується диференціація гендерних ролей та стереотипів.
 4. Наведіть приклади гендерних стереотипів, що склалися у нашому суспільстві. З чим може бути пов'язане їхнє виникнення?
 5. Запропонуйте можливі шляхи подолання гендерних стереотипів у контексті роботи соціального працівника.

ТЕМА 1.4

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЖІНОЧОГО РУХУ

1. Соціально-історичні зміни умов життя жінок у XIX–XX ст.
2. Ідеології фемінізму
3. Становлення та розвиток організованого жіночого руху

1. Соціально-історичні зміни умов життя жінок у XIX–XX ст.

У всіх суспільствах і культурно-історичних епохах, за винятком хіба що ранніх форм культури, панував непохитний закон, аксіома про нерівність статей і про буцімто обов'язковепідпорядкування жінки особі чоловічої статі (батькові, чоловікові, синові тощо). У свідомість твердо вкарбувався стереотип про суспільно активну й творчу роль чоловіків у публічній сфері та набагато скромнішу роль жінок як дружин і матерів у приватній сфері. Ці соціально-психологічні стереотипи суспільство поставило під сумнів лише в кінці XVIII століття, і знадобилось щонайменше півтора століття, щоб від них відмовитись. Становище чоловіків та жінок було нерівноправним, по суті, в усіх сферах суспільного життя – у політично-правовій, виробничій, культурно-освітній та сімейно-родинній. У кожній з них діяли численні способи дискримінації жінок.

Жінки в кожному історичному періоді ніколи не були й не могли бути єдиною соціальною спільнотою. Вони суттєво розрізнялися між собою за соціальним та економічним статусом (жінки-селянки, робітниці, жінки з буржуазного середовища чи з середовища богеми, люди так звані «вільних професій»), за сімейно-родинним станом, віком, національністю та віросповіданням. Сукупність і найрізноманітніше поєднання всіх цих чинників витворювали часто дуже різні гендерні поведінкові моделі.

Водночас існувала загальна закономірність: кожна жінка в своєму соціокультурному середовищі перебувала ситуації підпорядкування чоловікові чи чоловікам цього середовища. Опозиція підпорядкування/панування стала універсальною та загальнопоширеною у відносинах жінок і чоловіків.

На зміну суспільного становища жінок впливали найрізноманітніші чинники, передусім політичні та військово-політичні події (революції, світові війни), які перекроювали карту світу та радикально змінювали життя мільйонів людей. Глибинні еволюційні зміни становища жінок відбувалися разом зі змінами форм і способів виробництва, сфери послуг та управління. Поширення ідеології лібералізму, демократизму та радикалізму, концепції громадянського суспільства й визнання культурно-цивілізаційної цінності прав людини

теж суттєво змінювали становище жінок, насамперед у політично-правовій сфері. Зміни в системі освіти та виховання, зумовлені, зокрема, і впливом ідеології фемінізму, фіксували в суспільній свідомості нові гендерні ролі жінок. Зокрема, опанування ними сфери вищої освіти вочевидь впливало не тільки на їхнє суспільне становище, а й на характер суспільства загалом. Життя жінок міг суттєво змінити навіть науковий поступ, наприклад, у сфері вдосконалення методів контрацепції, що, безперечно, вплинуло на трактування жіночої тілесності та сексуальності.

Французька революція 1789 року, живлена радикальними ідеями європейського Просвітництва, змінила тогочасну Європу, остаточно переорієнтувавши її на шлях буржуазного розвитку.

Демократичні норми політичного життя, частково реалізовані впродовж революції, хоч і не утвердилися законодавчо, але надовго стали загальноєвропейськими політичними ідеалами. Французькі жінки були активними діячками революції: вони були серед засновниць революційних клубів і товариств («Клуб прихильниць права», «Клуб революційних республіканок»); надсилали до короля петиції з вимогами надати їм виборчі права, права на освіту та професійну діяльність; брали участь у штурмі Бастилії й організували збір матеріальних пожертв для потреб революції; організували видання політичної «жіночої періодики»; опублікували перший політичний феміністичний маніфест (Олімпія де Гуж «Декларація прав жінки і громадянки»). Але завершення революції засвідчило, що суспільне становище жінок, по суті, не змінилося. Олімпію де Гуж стратили якобінці, а ідея рівноправності чоловіків і жінок на довгі десятиліття перейшла у сферу соціальних утопій, мрій та в сферу виснажливої політично-правової боротьби. Водночас Французька революція створила підстави для емансипації жінок, власне витворила ідеал емансипації. Згодом жінки також були серед активних учасниць революції 1848 р., Паризької Комуни 1871 р., а особливо в роки російського революційного руху кінця XIX – початку XX ст. Власне участь у революційній боротьбі давала частині жінок ілюзію революційного партнерства з чоловіками, живила надію на майбутній справедливий суспільний устрій без дискримінації людини за расою, нацією, соціальним статусом чи статтю [6].

Одним із визначальних чинників, що зумовив глибинні зміни суспільного становища жінок, був розвиток виробництва. Первісне нагромадження капіталу, перехід до промислової епохи супроводжувалися, окрім всього іншого, безконтрольним визиском праці жінок та дітей. Якщо феодальні цехи послідовно й системно забороняли жінкам вступати в ці ремісничі фахові корпорації, то мануфактурне та згодом промислове виробництво широко відкрило

двері перед жінками й дітьми і там радо наймали їх на роботу. Впродовж майже всього XIX ст. праця жінок на виробництві з позиції офіційного законодавства була майже не регламентованою. Уже в 1850-і роки в Англії жінки становили 36% серед промислових робітників. До 1870-х років жінок у Франції та Німеччині наймали в шахти на підземні роботи. Найвища концентрація жінок була у невеликих майстернях, у текстильній і легкій промисловості. Їхній робочий день тривав 14–16 годин, а оплата праці становила від половини до третини того, що за подібну працю одержували чоловіки-робітники. Лише у 1890 роках офіційне законодавство деяких європейських країн обмежило тривалість робочого дня для жінок до 11 годин і запровадило заборону праці жінок уночі. До речі, цю законодавчу норму згодом використали проти самих жінок, усуваючи їх з найвище оплачуваних посад, що передбачали нічні зміни. Натомість праця вночі, наприклад, нижчого медичного персоналу, не вважалася шкідливою для жінок. Приниження, сексуальні домагання, хвороби були загальним правилом у середовищі жінок-робітниць.

Залучення та використання жіночої праці в промисловому виробництві зумовлене далеко не емансипаційними прагненнями жінок. Їхня праця в промисловості мала насамперед економічну мотивацію. Водночас дедалі більша кількість жінок на виробництві відчутно вплинула на емансипаційні зміни в їхньому житті.

Робітниці формували засадничо новий соціальний тип жінки, що позначилось на її сімейному житті, на вихованні дітей, на способах соціалізації тощо.

Суттєві зміни в країнах Європи та Північної Америки відбулися на зламі XIX і XX ст. Еволюційні зміни суспільного становища жінок були пов'язані насамперед з процесами урбанізації, бюрократизації та демократизації. Зокрема, впродовж життя одного покоління велика кількість мешканців сіл стали мешканцями міст. Для жінок це означало зміну способу життя, культурних стереотипів, а часто й моральних норм.

1895 р. у Європі 53,5% зайнятих жінок було зосереджено в сільському господарстві, а 1925 р. – лише 43,3%. У великій промисловості їх відсоток за цей час зріс з 17% до 23%, а в середній промисловості та ремеслі – з 16,8% до 24,8%. Кількість жінок на посадах канцеляристів, щоправда, нижчого рівня професійної ієрархії, зросла з 2,6% до 12,6%. Водночас зменшився відсоток жінок – домашніх служниць (з 18,2% 1895 р. до 11,4% 1925 р.).

Європейські жінки лише в 1880-х роках дістали змогу обійняти посади на державній службі (пошта, телеграф). Працювали вони також вчительками. Щоправда, на цих посадах працювали переважно неодружені жінки. А законодавство багатьох європейських країн

передбачало обов'язковий офіційний дозвіл чоловіка на те, щоб дружина працювала. 1925 р. лише 22% дружин робітників і 10% дружин службовців працювали на виробництві чи як службовці.

У XIX ст. правовий статус жінок був дієвим чинником їхньої дискримінації. Право законодавчо фіксувало підпорядковане становище жінок. Тому чинні правові норми надзвичайно гостро критикували як організований жіночий рух, так і в середовищі ліберальних та соціал-демократичних організацій. Одним з парадоксів XIX – початку XX ст. є разюча суперечність між двома офіційними варіантами суспільного трактування жінок. Перший – романтично-галантний, який існував переважно у сфері емоційного сприйняття жінок, культивувався в літературі, салонно-побутовому житті. У рамках цього варіанту витворилися поширені суспільні міфологеми про високий статус жінки в сім'ї, передусім як матері, про «природність», універсальність і незмінність поділу суспільних ролей між статями та про небезпеку, яку несе руйнування цього «природного» поділу. Другий варіант – чинне законодавство. Найхарактернішою рисою правового становища жінок у державах європейського та північноамериканського континентів була обов'язкова юридична опіка батька над дочкою, згодом чоловіка або іншої особи чоловічої статі. Попри велику різноманітність правових норм і практик їх застосування, можна виділити загальну закономірність: у правових системах жінки суспільно не існували як повноцінні правоздатні особи (винятком були хіба що жінки на престолах), мали нерівну порівняно з чоловіками правову дієздатність. Починаючи з кінця XVIII ст. патріархальне право не тільки критикували, а й робили спроби його модифікувати. Зокрема, Французька революція, започаткувавши значні зміни в європейській континентальній правовій системі, захитала стереотипи суспільного трактування жінок. 1789 р. Олімпія де Гуж маніфестаційно проголосила ідею рівності та свободи в «Декларації прав жінок та громадянок». Їй належить афористичний вислів: «Якщо жінки мають право виходити на ешафот, то вони можуть виходити й на трибуну». Декрет 20 вересня 1792 року встановлював громадянську дієздатність жінок від двадцяти одного року. Узаконення розлучень у Франції 1792 р. ударило по правових підвалинах сімейного деспотизму, було однією з причин зміни поглядів на сім'ю – її почали трактувати як своєрідну корпорацію. Крім того, позашлюбні діти дістали юридичну змогу претендувати на спадщину.

Спадкоємцем багатьох правових ідей Французької революції став Кодекс Наполеона, історичне значення якого значно перевищує вагомість усіх військових успіхів уславленого імператора.

Реальний вплив Кодексу відчували на собі всі європейські національні правові системи, які часто навіть безпосередньо творилися

за його зразком. Основні його статті, по суті, діяли ще на початку ХХ ст. і багато в чому визначили характер і «дух» континентального права. На жаль, Кодекс Наполеона не узаконив усіх революційних досягнень рівноправності жінок, а здебільшого фіксував повернення до попередніх правових норм, що стосувалися жінок. Водночас він підтверджував секуляризацію шлюбу, розглядав його як договір, обстоював свободу розлучення (слід сказати, що після реставрації Бурбонів 1816 р. розлучення були заборонені аж до 1884 р.). Однак у сфері сімейного права ідеї Французької революції послідовно не фіксували, ще міцною була «теорія» про «нетямущість і слабкість статі» (*imbecillitas et infirmitas sexus*).

Законодавства практично всіх країн закріплювали панівне становище чоловіка в сім'ї, нерівність майнових прав жінок, а владу родичів над дітьми фактично зводили до батьківської влади. Особливо дискримінаційним цивільне право було щодо одружених жінок, для яких після шлюбу, власне, наставала «громадянська смерть». Вони не могли контролювати свої фінансові надходження, розпоряджатися власністю, що юридично належала їм, вибирати місце проживання, підписувати папери, давати свідчення, отримувати без дозволу чоловіка паспорт тощо. Жінка – юридична особа, була водночас виробничо несаможиттєвою, а це суттєво обмежувало її права. Найдискримінаційнішими щодо жінок були параграфи, де йшлося про їхню правову дієздатність, зокрема право бути свідком, опікуном. Наприклад, до 1914 у законодавстві Австро-Угорщини діяла правова норма, що забороняла особам жіночої статі, ченцям і мешканцям чужих держав мати права опікуна. Але зазначалося, що одружені жінки можуть бути опікунами тільки за згоди своїх чоловіків. Упередження щодо правової дієздатності жінок було надзвичайно сильним.

Жінці-опікунці суд мав визначити особу чоловічої статі як співопікуна. Також до 1914 р. діяв закон, за яким жінки не могли бути свідками при складанні заповіту. Суттєві обмеження правової дієздатності жінок були в нормах, що регулювали судочинство.

Закон давав батькові й чоловікові право представляти дітей та дружину в судових справах. Фактично ця норма означала правову дієздатність жінки в судочинстві здебільшого через представництво чоловіка. Дієздатність одруженої жінки була обмежена більше, ніж, наприклад, вдови.

Сімейне право було тією частиною правових норм, яка детально регламентувала права та обов'язки жінок, зокрема і їхню правову дискримінацію. І це закономірно, бо для більшості жінок сім'я була єдиною сферою суспільної та виробничої діяльності. За нормами цивільного права багатьох країн двоє в подружжі однаково зобов'язувалися до подружньої повинності, вірності, водночас

визнавалося, що «чоловік є головою родини», який визначав місце проживання сім'ї, мав вирішальний голос у керівництві господарством, а також утримував і захищав сім'ю.

Правовий принцип «чоловік – голова сім'ї» був зафіксованим практично в усіх європейських законодавствах ХІХ – початку ХХ ст. Щоправда, його юридичне тлумачення дещо різнилося.

Зокрема, законодавчі акти Російської імперії, навіть після часткового реформування, й далі базувалися на ідеї «необмеженого панування чоловіка як голови сім'ї» (закон від 12.03.1914 р.). Одруження визначало статус жінки, власне, за суспільним статусом чоловіка. У сімейному праві послідовно фіксувалася дія глобального принципу патріархального суспільства: жінка визначається через чоловіка, у зв'язку з його місцем у суспільно-ціннісній ієрархії, власне соціальне народження жінки відбувалося під час одруження. Законодавчо встановлювалося право батька як голови сім'ї, так звана батьківська влада, яка давала змогу саме батькові впливати на вибір роду діяльності дитини. Батько мав першість при визначенні опікуна над дітьми. Батьківська влада втрачала силу тільки після досягнення дітьми повноліття, тобто після виповнення 24 років. Особливо відчутною була різниця між правами батька та матері в разі розлучення подружжя і непогодженості між ними щодо долі дітей. Суд зазвичай виносив рішення, за яким дівчатка до виповнення семи, а хлопці – до чотирьох років віддаються на виховання матері, а відтак – батькові. Правда, цю законодавчу норму на початку ХХ ст. скасовано.

Традиційною і загальноприйнятою була суттєва матеріальна залежність дружини від чоловіка. На основі цього законодавчі норми доволі детально регламентували майнові відносини в сім'ї. Чоловік мав обов'язок матеріально утримувати дружину, навіть у разі розлучення. У сфері сімейно-матеріальних відносин законодавство низки країн було доволі суперечливим. Найдискримінаційнішими щодо жінок були параграфи, які встановлювали, що на майно, нажите за шлюб однією стороною, друга не має права. Але в разі сумніву стосовно власника вважалося, що його надбав чоловік. Це положення правознавці вважали одним з найнесправедливіших щодо жінок. Щоправда, були й окремі винятки. Зокрема, російське законодавство ХІХ ст. передбачало право окремої власності в подружжя. Жінка мала особисту власність, якою могла вільно й самостійно розпоряджатися.

Характерною рисою правових систем багатьох західноєвропейських країн була різниця між правами неодруженої жінки, вдови, розлученої й одруженої жінки. Зокрема, правова дієздатність останньої обмежувалася чи не найбільше.

Проблема правового унормування процедури розлучень була однією із складових частин загальної реформи цивільного права.

Законодавства європейських країн визнавали пріоритет духовного (церковного) суду, який мав повноваження розривати шлюби. А церква, як відомо, завжди була прихильницею нерозривності шлюбних відносин. Дискусії про право на розлучення на сторінках преси, в публічному обговоренні чи не найбільше привертала увагу громадськості. На пересічному рівні суспільної свідомості прихильники реформи цивільного кодексу, зокрема параграфів сімейного права, найчастіше асоціювалися з прихильниками розлучень, з руйнуванням сім'ї. Варто зазначити, що в рамках розвитку емансипаційного руху одним із завдань стало звільнення жінки від сімейного деспотизму. З позиції феміністичної свідомості право на розлучення стало одним із символів свободи жінки, її розриву з лицемірством і фальшю сімейного життя.

Обмежений доступ до освіти був однією з «найнеефективніших» форм дискримінації жінок. Розширення освіти жінок у XIX ст., з одного боку, було зумовлене потребами виробництва і тими новими вимогами, що їх висувало суспільство. Зокрема, жінки мали бути зразковими дружинами-помічницями своїх чоловіків, матерями, що виховують дітей як гідних громадян і патріотів. А це вимагало хоча б найзагальніших знань і відповідної освіти. З іншого боку, розширення доступу жінок до освіти відбувалося під тиском вимог жіночого руху та процесів самоемансипації, насамперед інтелектуальної, жінок. У XIX і на початку XX ст. в системі жіночої освіти реалізовано панівні в суспільстві уявлення про природу жінок, зокрема про їх нижчі порівняно з чоловіками інтелектуальні здібності. Тривалий час зміст освіти жінок суттєво відрізнявся від загальноприйнятих стандартів «чоловічої». Освіта дівчат із селянського та робітничого середовищ взагалі вважалася непотрібною розкішшю. А дівчата з аристократичного та буржуазного середовищ вивчали переважно мови, літературу, історію, вчилися танцювати, співати й грати на музичних інструментах.

Жінки, що здобули повноцінну вищу освіту у XIX ст., були радше юридичним і культурним прецедентом. Бо більшість вищих навчальних закладів взагалі забороняли жінкам претендувати на вступ до них. Але, попри заборони, декому все ж вдавалося стати «вільними слухачками» і навіть здобути диплом про вищу освіту. 1850 р. у Гамбурзі було відкрито першу в Німеччині вищу школу для жінок. Від 1867 р. університет у Цюриху дозволив жінкам навчатися, хоч поодинокі «вільні слухачки» з'явилися в його аудиторіях ще в 1843 – 44 роках. Особливо наполегливими в здобутті вищої освіти були жінки США та Російської імперії.

Жінки з Російської імперії цю освіту здобували за кордоном, зокрема в Цюриху. Першою росіячкою, яка 1867 р. здобула диплом

доктора медицини в цюріхському університеті, стала Надія Суслова. У 1860 – 70-их роках дівчата та молоді жінки заповнили аудиторії Петербурзького, Київського, Харківського університетів. 1878 р. у Петербурзі створено Вищі жіночі (Бестужевські) курси та Вищі жіночі курси в Києві, де діяли два факультети – історично-філологічний та фізико-математичний. М. Костомаров був серед перших відомих науковців, які долучилися до організації вищої освіти жінок. Серед перших жінок з України, що отримали дипломи про вищу освіту, – Софія Ковалевська (згодом стала першою жінкою, удостоєною звання почесного члена Паризької академії), Олександра Єфименко, Софія Окуневська, Софія Русова, Софія Щербина та інші [6].

Система правової дискримінації жінок мала логічне завершення у сфері їхніх громадянських, зокрема політичних, прав. Відповідно, вони не мали змоги брати участь у державному управлінні та самоуправлінні, обирати й бути обраними до законодавчих органів. Жінкам було заборонено брати участь у діяльності політичних товариств та організацій. Трактуючи жінок на рівні неповнолітніх, право приписувало їм пожиттєву громадянську незрілість. Повноправне членство жінки могли мати лише в організаціях з харитативно-філантропічним та культурно-освітнім характером діяльності.

Публічне обговорення законодавчого надання виборчих прав жінкам тривало довго й на різних суспільних рівнях, найактивніше в середовищі політичних партій, громадських організацій та в законодавчих органах. Противники виборчих прав жінок використовували традиційні, інтернаціональні за поширенням, аргументи. Вони твердили, що, використовуючи виборчі права, жінки внесуть «жіночі» риси в публічне життя. Виборчі права жінок, на думку консерваторів, є загрозою сімейному життю, нищать його, а отже, загрожують й існуванню самої держави.

Прихильники загального рівного виборчого права вважали, що жінки, навпаки, позитивно вплинуть на політику, зроблять її менш агресивною. Виборчі права, надані жінкам, мали стати за-обом подальшої емансипації, поліпшити систему освіти, соціальний захист, сприяти реформі сімейного та трудового права. Уявлення про природу жінки в XIX ст. втілились і в моді. Кринолінові спідниці та корсети стали тогочасними символами жіночості, яка передбачала статичність, малорухливість, «декоративність». Саме корсет став «втіленням» суспільного утиску жінок. Але вже в кінці XIX ст., насамперед у США й Англії, сформувався справжній громадський рух проти корсетів, прихильники якого говорили про них як про символ дискримінації. Надзвичайно сильним чинником зміни становища жінок у XX ст. стали світові війни. Вони принесли незліченні страждання насамперед

народам Європи. Більшість жінок опинилися в екстремальних, зовсім незвичних для себе ситуаціях. Війни дуже часто обирають своїми жертвами саме цивільне населення – «найслабших», тобто жінок і дітей. На їхню долю випадають нужда, голод, фізичне й моральне насильство. Водночас війни мобілізували жінок насамперед на робочі місця чоловіків, які пішли на фронт; сформували в них життєву стратегію виживання та порятунку життя дітей. Часто в нелюдських умовах війни жінки переконувалися самі та переконували загалом суспільство у тому, що можуть бути життєвозарадними, відповідальними та діяльними. Але варто нагадати й таку закономірність: після війни, після повернення з фронту чоловіків у суспільствах наростало незбориме прагнення повернутися до передвоєнного статус-кво. Щодо жінок, то вони за власним бажанням чи всупереч йому залишали місце праці та повертались до звичних ролей дружини й матері. Але багато вдів і самітніх жінок, а також економічна руїна змушували суспільство дивитись на професійні заняття жінок уже іншими очима.

Перша світова війна глибинно розхитала стереотипи поділу виробничої діяльності на чоловічу й жіночу сфери, а також поділу професій за цією ознакою. Водночас зайняті жінки й далі найбільше зосереджувалися на нижчих щаблях посадово-виробничої ієрархії. А це свідчило про їх часто майже безконтрольну експлуатацію та мізерну заробітну плату. До того ж у суспільстві періодично спалахували дискусії про доцільність чи недоцільність залучення жінок до виробничо-професійної діяльності. Потрібні були десятиріччя для утвердження простої істини: жінка, як і чоловік, має право на професійну діяльність, кар'єрне зростання, що, зрештою, давало їй економічну самостійність. Аналіз структури зайнятості жінок у виробництві дає підстави для висновку про те, що вони постійно були в резервній армії найманої праці. За потреби їх використовували на найменш престижних і найнижче оплачуваних роботах. Водночас суспільство, використовуючи їхню прив'язаність до сім'ї, за першої-ліпшої нагоди усувало їх з ринку праці, «повертаючи» до буцімто єдиного покликання жінки «творити й берегти сім'ю».

Щораз більше поширювалася освіта жінок. Якщо у XIX ст. для поодиноких жінок, яким вдалося здобути чи то середню фахову, чи то вищу освіту, головною була інтелектуальна емансипація та самореалізація, то починаючи з 1920-х років жінки дедалі частіше прагнули здобути освіту, маючи на меті насамперед відповідну посаду, що давала б економічну незалежність. Жінки, що здобули освіту, зокрема університетську, безпосередньо входили в монополізовану чоловіками сферу. Потрібні були десятиліття, щоб жінки утвердили свою професійну спроможність і нарівні змогли конкурувати з

чоловіками у вищій школі. Але навіть сьогодні є дуже велика диспропорція між чоловіками й жінками, що займають вищі щаблі адміністративної ієрархії у вищій школі та науці.

У перші десятиріччя ХХ ст. під впливом загальнодемократичних змін і під тиском вимог жіночого руху в багатьох країнах жінки отримали повноцінні громадянські, зокрема політичні, права. Насамперед виборчі права здобули жінки Нової Зеландії (1893 р.), Австралії (1902 р.), Фінляндії (1906 р.), Норвегії (1913 р.). 1915 р. до них долучилися жінки Данії, 1917 р. – Канади, Голландії та післяреволюційної Росії. 1918 р. виборчі права надали жінкам Англія, Німеччина, Ірландія, Люксембург та Польща, 1920 р. – США.

Перша світова війна спричинила або ж значно посилила тенденції в зміні гендерної поведінки жінок. Зокрема, серед міських дівчат дедалі поширенішою ставала праця до одруження, що була чи не апогеєм їхньої свободи. Звичними стали численні молодіжні просвітні, спортивні й політичні організації, які давали новий досвід молодим людям двох статей, а також розхитували традиційні норми взаємовідносин між статями. Очевидними були також ширші можливості дозвілля в урбаністичному середовищі та розширення меж гендерної поведінкової свободи. Якщо ще наприкінці ХІХ ст. у деяких соціальних середовищах появу молодої неодруженої дівчини без супроводу в громадському місці вважали за непристойне, то «вільна» поведінка дівчини, що працювала чи навчалась, починаючи з 1920-х років стала вже загальноприйнятим явищем.

Перша світова війна значно прискорила зміни в такій консервативній сфері, як сімейно-шлюбні відносини. Відбулася раціоналізація сімейного побуту. Широка дискусія відбулася навколо так званої «партнерської сім'ї» та свідомого материнства. Цінності патріархального шлюбу щораз гостріше критикували. Як і раніше, створення сім'ї та народження дітей у суспільній свідомості вважалося головним призначенням жінки, водночас кількість народжень однією жінкою з 6 – 8 у ХІХ ст. зменшилось до 2 – 4 у першій половині ХХ ст. Засоби контрацепції проникли практично в усі соціальні прошарки населення. За 1905–1925 рр. в Європі тричі збільшилась кількість розлучень, що опосередковано свідчило про кризу патріархальної сім'ї та формування нових взаємних вимог між шлюбними партнерами. 1920 р. на 1000 шлюбів припадало 62 розлучення.

У 20-х роках ХХ ст. «нова жінка» з новим стилем життя заманіфестувала себе навіть візуально. Стиль «à la garçon» у жіночій моді ніби «стирав» та «нівелював» фізичну різницю між статями. Новий силует жіночого одягу не обтягував фігуру, відкривав ноги. Ця жінка реалізувала себе професійно, займалась спортом, захоплено танцювала фокстрот і чарлстон, слухала джазову музику. Такі жінки –

наполегливі борці із зайвою вагою, бо ідеалом стала висока, струнка жінка, без пишних стегон і грудей, що курить сигарети в довгому мундштуці. Жіночий корсет, що з елемента одягу перетворився на символ «закутості» жінки та її найрізноманітніших обмежень, назавжди відійшов в історію. ХХ ст. породило низку тоталітарних систем (найяскравіші зразки – фашистська Німеччина та соціалістичний СРСР). Ці країни-системи, на перший погляд такі різні, витворили, зокрема, дуже подібні концепції про суспільне призначення чоловіків та жінок. Тоталітарні режими насамперед знищували громадські організації, основними завданнями яких була боротьба за громадянські права, зокрема за суспільну рівноправність жінок. У Німеччині нацисти брутально розігнали жіночі організації. Німецькі феміністки або ж емігрували в інші країни, або ж загинули в концентраційних таборах. Ідеологія нацизму трактувала жінку, по суті, лише як матір, яка кількісно збільшує націю. Власне, повноправною громадянкою жінка, на думку ідеологів нацизму, могла стати лише після одруження й народження дитини. Нацисти навіть розглядали пропозиції позбавити виборчих прав бездітних жінок, яких трактували як «чужих для нації». Рівень соціалізації німецьких жінок був доволі високим – їх масово залучали до військового виробництва, яке ставало щораз потужнішим, та й серед членів Німецької соціал-демократичної робітничої партії вони становили до 20%. Водночас людина в тоталітарній ідеології – лише функція, гвинтик системи, позбавлений власної індивідуальності. Расизм, піднесений нацистами в ідеологічний принцип, жахливими наслідками відбився на жінках. Дбаючи про «чистоту арійської нації», до середини 1937 року майже 100 тис. жінок у Німеччині примусово стерилізували [32].

У СРСР, а згодом у соціалістичному таборі теж активно працювали над виробленням гендерної політики щодо жінок. Багато жінок були учасницями революційних подій. Вони з ентузіазмом підтримали перші революційні зміни. Їхні сподівання радянська влада, здавалось, виправдовувала. Законодавчо запровадили рівні права всіх громадян, незалежно від статі, перед жінками широко відкрили двері навчальних закладів, жінок масово залучили до виробничої діяльності, мали вони й своє державно-політичне представництво. Ідеологію тогочасної «нової соціалістичної жінки» репрезентувала комісар Олександра Колонтай. Культурна революція перших років радянської влади критикувала й активно розхитувала традиційні поведінкові норми та стереотипи. Пропагувались руйнування патріархальної сім'ї, сексуальна свобода, що межувала з очевидною розпустою. Але поступово зростало бажання повернути жінок у звичні патріархальні параметри їхнього життєвого існування. Відразу після революції ліквідували різноманітні жіночі організації (феміністичні, професійні,

харитативні тощо). Право на існування мали тільки так звані «жінвідділи». Але вже 1930 р. було проголошено, що «жіноче питання» в СРСР розв'язано і «жінвідділи» ліквідували. Роками формувалася соціалістичний ідеал жінки – зайнята жінка, головна турбота якої – виконання плану. Соціалістична система породила й таку соціальну проблему, як подвійне навантаження (на роботі та вдома), що тягарем падало на жінок. У соціалістичному суспільстві багато проблем, пов'язаних із життям жінки, взагалі не обговорювалися і не вважалися актуальними. Це, зокрема, проблеми деформованої структури виробничої та професійної зайнятості жінок, тиску на них норм і стереотипів патріархального суспільства, проблеми насильства в сім'ї, проблеми жіночої тілесності та сексуальності тощо.

У роки Другої світової війни жінки пережили бомбардування, евакуації, втрату рідних, позбулися маєтку. Практично у всіх європейських країнах вони в надзвичайно драматичних обставинах навчилися поєднувати чоловічу роль оборонця та годувальника з роллю виховательки й опікунки. У післявоєнні роки справа відбудови господарства значним тягарем лягла на плечі жінок. Так, до речі, було як у СРСР, так і в Німеччині. Жінки масово працювали в «чоловічих» галузях виробництва (металургія, машинобудування і навіть гірнича справа), видобували торф, працювали на будівництві. Саме трагічні події двох світових війн, напруження післявоєнної відбудови остаточно поховали міф про «слабкість» і «беззахисність» жінок, про потребу постійної опіки над ними. Щоправда, тільки-но Європа відбудувалася й увійшла в ритм мирного життя, знову почали голосно лунати заклики повернути жінку в лоно сім'ї. 1958 р. папа Пій XII це суспільне бажання висловив так: «Дім, у якому володарює жінка, є головним місцем і центром її активності». Потужне консервативне лобі, використовуючи найрізноманітніші засоби, виступило проти професійної заангажованості жінок, закликаючи повернутися до давніх гендерних ролей. Реклама, кінематограф, масмедіа активно формували образ жінки залежної, підпорядкованої волі чоловіка, з інтересами, обмеженими кухнею, спальнею, дитячою та гардеробною кімнатою. Але загальноцивілізаційний поступ вже зробив свою справу і зміни в суспільному становищі жінок стали незворотними.

Друга половина ХХ ст. відкрила майже безмежні перспективи освіти й науки, технічного прогресу, породила глобалізацію, докорінно змінила побутову культуру, зокрема в урбанізованому середовищі. Ці процеси, що безпосередньо стосувалися і жінок, стали, по суті, черговим історичним «викликом» для них. Здавалося б, рівноправність у громадянських правах, в здобутті освіти та у виборі професій двох статей мали б підбити підсумок майже двохсотлітньої емансипаційної боротьби. Але з'ясувалося, що до остаточного підсумку ще далеко.

Адже, за оцінками ООН, жінки наприкінці ХХ ст. становили понад половину населення планети, виконували дві третини від загального обсягу робіт у світі та водночас володіли лише однією сотою всього світового майна. У суспільстві зростало усвідомлення того, що розв'язання проблем гендерної дискримінації потребує ще багато зусиль [32].

2. Ідеології фемінізму

Феміністичні ідеології мають кілька рівнів прояву; найважливішими з-поміж них є загальнокультурний, концептуально-теоретичний, рівень конкретних завдань, ідейних постулатів, соціально-економічний, політичний. Ідейні концепції жіночого руху, чи «жіночого питання» (термін з певним соціально-позитивістським та класово-ідеологічним забарвленням), часто трактують як теоретичні концепції фемінізму. Передовсім варто звернути увагу на саму дефініцію терміна «фемінізм». У світовій історіографії, особливо другої половини ХХ ст., теоретичні концепції фемінізму настільки різні, що доходять до взаємозаперечення та взаємопоборювання. Відповідно, й означення фемінізму є дуже різним. Дефініція ускладнюється ще й тим, що фемінізм розуміють і трактують як тип світогляду; як інтелектуальну філософсько-релігійну, соціально-політичну, культурологічну течію; як спрямований на соціально-правові зміни жіночий рух; як ідеологію жіночої емансипації та статевої рівноправності; як зміну статевого поведінкового стереотипу; як альтернативний до загальноприйнятого спосіб життя, як соціо-правову чи психо-біологічну проблему, як напрям у соціології, як особливий підхід до розв'язання найрізноманітніших соціальних проблем.

Цікаво, що Британська енциклопедія, яка приділила значну увагу найрізноманітнішим аспектам проблеми «жінка і суспільство», не дала статті під гаслом «фемінізм», а лише статтю «феміністичний рух». Таким чином фемінізм опинився ніби поза суспільно-політичними і загалом поза науковими теоретичними концепціями й розглядається як ідея чи сукупність ідей окремого соціального руху. Сучасна дефініція фемінізму охоплює як доктрину рівних прав для жінок (на практиці: організований рух за права жінок), так і ідеологію суспільних перетворень, метою яких є не лише суспільна рівноправність, а й творення світу, який був би світом також для жінок. Загалом фемінізм є ідеологією визволення жінок, йому властиві різні дослідницькі методи та теоретичні концепції. Методи, теорія і політична практика у фемінізмі становлять єдність, що дає основу для його універсалізму. Адже фемінізм зосереджується на процесі витворення самосвідомості, яка є для нього водночас об'єктом і результатом суспільно-політичних

дій. Отже, в такому трактуванні фемінізм визначається як теоретична концепція, що виходить далеко за рамки соціально-правових проблем статевого рівноправ'я.

Варто бодай згадати ті роботи, які тематично й ідейно були ніби попередницями феміністичної літератури XIX – XX ст. Ще 1578 р. в Англії М. Тайлер у передмовах до збірок перекладів релігійних трактатів підкреслювала інтелектуальні здібності жінок і вимагала для них права на освіту. 1589 р. в Лондоні жінка під псевдонімом Дж. Ендже опублікувала трактат «Захист жінок», яким долучилася до традиційно чоловічої полеміки про природу жінки. На думку авторки, тогочасна культурна традиція була перешкодою для свободи й можливостей розвитку жінок. 1600 р. венеціанка Л. Маріелла видала в своєму рідному місті трактат «Про шляхетність і чесноти жінок, вади й недоліки чоловіків». Авторка виступила не тільки прихильницею рівності чоловіків і жінок, а й апологеткою вищої досконалості жіночої натури порівняно з чоловічою. 1622 р. французька письменниця Марія де Жарс де Гурней у творі «Рівність чоловіків та жінок» обстоювала інтелектуальну та моральну рівноцінність двох статей. Прихильником зміни характеру освіти та виховання жінок, допуску їх до навчання в університетах був французький філософ Франсуа Пулен де ля Бар, який 1673 р. опублікував книжку під назвою «Про рівність статей з огляду тілесного та морального, з чого випливає потреба відмовитись від упереджень». 1700 р. Мері Естел анонімно видала в Лондоні книжку «Міркування про подружжя», що була написана в стилі провокаційної феміністичної полеміки з приводу потреби освіти для жінок і ліквідації чоловічого домінування в сім'ї та суспільстві. Варто також згадати спалах феміністичної свідомості в час громадянської війни в Англії у 40-х роках XVII ст. Всі ці автори чи не вперше в історії апелювали до відносно численної аудиторії жінок, закликаючи здобувати освіту й уможливлювати свою самореалізацію. Вони ідейно сформулювали потребу радикальної зміни становища жінок у державі, суспільстві, родині.

Інтелектуали епохи Просвітництва Вольтер, Руссо, Дідро, Монтеск'є пристрасно критикували сучасну їм систему виховання жінок, феодально-становий шлюб, принизливість для жінок деяких цивільних законів і звичаєвих приписів. Просвітницька теорія «природного права» та її модифікована теорія «природного поділу» в соціо-статевих ролях трактували людину як суспільного суверена, незалежно від походження, суспільного становища, майна. Для Руссо, наприклад, раціональний чоловік доповнює емоційну жінку. Водночас прихильники цих теорій, ґрунтуючись на ідеї «природного поділу», відмовляли жінкам у громадянській суспільно-політичній дієздатності, обґрунтовували жіночу нездатність бути суб'єктом історії. До речі,

одна з перших англійських феміністок Мері Волстонкрафт гостро розкритикувала погляди Руссо і переконливо доводила, що нема засадничої різниці між чеснотами чоловіків і жінок, а «природні права» жінок такі ж, як і чоловіків [32].

Загальноприйнятим є виокремлення емансипаційного та феміністичного етапів у теоріях і реальній зміні суспільного становища жінок. Основними засадами теорії емансипації є переконання в потребі та можливостях зміни становища жінок у рамках наявних суспільних структур (патріархальних за своїм характером). Натомість теоретичні засади феміністичного трактування визволення жінок ґрунтуються насамперед на визнанні потреби глибинних змін цих структур. Власне еволюційна, дуже повільна емансипація людини, відхід від стандартів, приписів, патріархальних звичаїв і традицій у Європі доволі виразно простежується від XVI ст. і пов'язана з процесами демократизації суспільства, індивідуалізації особистості та гуманізації культури. А завдання – створити теоретичну концепцію й ідеологію фемінізму, зокрема в його класичних моделях – ліберального, соціал-демократичного, соціалістичного, марксистського та радикального фемінізму було виконано впродовж XIX та XX ст.

У сучасній історіографії утвердилась схема визначення періодів ідейного розвитку світового жіночого руху. Перший охоплює час від кінця XVIII ст. і до середини XX ст. Другий – розпочався в 60-их роках XX ст. й триває досі. Відзначимо, що цей досить умовний поділ ґрунтується переважно на аналізі ідейно-теоретичних концепцій жіночого руху Західної Європи та Північної Америки, культурних регіонів з давньохристиянською та світською гуманістичною традицією, з виразним домінуванням цінностей лібералізму й демократизму. Принципово важливим є перший етап. У цей час сформувалися основні постулати суспільної рівноправності двох статей. Визначальними у цьому процесі були маніфестаційна література кінця XVIII ст., зокрема періоду Французької революції, соціальне вчення Сен-Сімона та Фур'є, ліберально-позитивістська теорія Дж.-С. Міла, численних його послідовників, соціалістична й соціал-демократична ідеології.

Найхарактернішою особливістю першого етапу ідейного розвитку жіночого руху була чіткість в окресленні проблеми: суспільна дискримінація жінок, насамперед у сфері освіти, праці, права та політики. Відповідно формувалися і завдання жіночого руху – досягнення суспільної повноправності жінок за зразком чоловічої. Загальноприйнята модель «чоловічої» соціалізації ставала своєрідним зразком і для жінок. Ідеї-гасла «Всі чоловіки та жінки створені рівними», «Чоловік і жінка – рівноцінні як соціальні індивіди», «Розширення прав жінок» здобували щораз більше прихильників, а

поле для інтерпретації та реалізації цих ідей було практично в усіх сферах тогочасного суспільного та культурного життя, у більшості тогочасних інституцій. Феміністська ідеологія та конкретні вимоги жіночого руху на першому етапі стосувалися насамперед прав і можливостей жінок здобути освіту, мати рівні з чоловіками громадянські права, зокрема право на працю, право участі в голосуванні, право на розлучення, рівні з чоловіками майнові права тощо. На зламі XIX і XX ст. термін «фемінізм» часто сприймався як синонім суфражизму, ідеологічної й організаційної течії в жіночому русі, основною вимогою якого було законодавче надання активного та пасивного виборчого права для жінок. Поширеною була ілюзія, що правова рівноправність статей логікою своєї реалізації поступово приведе до соціально-культурної рівності статей. Законодавче визнання громадянських, зокрема виборчих, прав жінок актуалізувало завдання навчитися користуватися наданими правами, інтегруватися нарівні в «чоловіче» суспільство через освіту, економіку, культуру, політику. Очевидно, що в історії ідейного розвитку жіночого руху на першому етапі проблема соціально-правової рівноправності була панівною. Це навіть дало підставу деяким дослідникам зробити висновок, що в цей період не було конфліктів через ідеологію, бо її майже не артикульовано. Ранній жіночий рух був просто боротьбою за розширення тих природних прав, які чоловіки вже мали.

Романтизм першої половини XIX ст. культивував гуманістичну традицію, ускладнив та урізноманітнив погляди на людину-індивіда порівняно з попередніми культурними епохами. Щоправда, пояснення природи чоловічого та жіночого начал традиційно подавала теорія «природного поділу» між статями – одна з найконсервативніших і найтриваліших за силою впливу на суспільство. В основі цієї теорії – теза про те, що біологічна різниця між статями формує психо-соціальні відмінності, а відповідно, й соціальний статус жіночої статі. Така стереотипізація рис статевої категорій («мужність» і «жіночність») дуже повільно змінювалась. У цій еволюції варто наголосити насамперед на ролі романтизму як ідеології та світогляду. Романтичне трактування людини як повноцінного, різнобічного духовного та соціального індивіда дало підстави для висновку: чоловік і жінка створені Богом; вони різні зовнішньо, але рівні духовно, обоє мають безсмертну та божественну душу. Однією з ключових у світогляді Романтизму була ідея евангелізації світу, яка надзвичайно високо підносила значення почуттєвості, доброти, моральності, тобто тих чеснот, що їх приписували переважно жінкам. Навіть висловлювали думку, що саме через жінку людство має зв'язок з Богом. Епоха Романтизму остаточно зняла з жінок середньовічне тавро демонічності, їхньої первородної гріховності. Натомість, може, навіть з дещо з

надмірною екзальтованістю, підкреслювали їхню моральність, толерантність, самозречення та самопосвяту, побожність і доброту.

Розвиток національно-патріотичної ідеології в першій половині XIX ст. зумовив і нове трактування жінки у національному житті, зокрема, українців. Адже в народів, які не мали власної державності, проблема національно-державної самореалізації стає визначальною. Суспільство поставило нові вимоги до жінок: вони повинні формуватися як свідомі громадянки і брати дієву участь у національно-патріотичних акціях, а також виховувати дітей як патріотів нації. Ці вимоги перетворюються на надзвичайно поширений національно-культурний ідеал самозреченого, а навіть трагічного материнства. Щоправда, межі можливої заангажованості жінок, жінок-матерів до культурно-національного, національно-патріотичного, церковно-релігійного життя ще не були чітко визначеними. Участь жінок у національно-визвольному русі трактували по-різному. Насамперед вважали, що жінка має бути обізнаною з життям народу, знати національну мову, історію, літературу, мистецтво, займатися доброчинністю.

У XIX ст. та в першій половині XX ст. сформульовано класичні ідеології фемінізму і навіть окреслилися ескізи концепцій радикального, психоаналітичного, екзистенціалістського, екологічного, культурного та інших фемінізмів, які поширились уже в другій половині XX ст. Теоретичний доробок феміністичної ідеології кількісно зростає та якісно змінюється від середини XIX ст., що пов'язано насамперед з характером світогляду нової культурної епохи – епохи Позитивізму. Новий культурно-історичний період культивував раціоналізм, науково-експериментальну об'єктивність, громадсько-політичний прагматизм, соціологічну аналітичність, реалізм.

Класичним в ідеології фемінізму є її ліберальний варіант, який порівняно з іншими має найтривалішу історичну традицію та найчисленнішу кількість прихильників. Ідеї лібералізму закорінені в ідеологічній спадщині епохи Просвітництва, ґрунтуються на принципі свободи вибору кожної людини, на засадах буржуазного індивідуалізму. Формування концепції ліберального фемінізму розпочиналось з твердження про те, що жінка – така ж людська істота, як і чоловік, що вона здатна раціонально мислити та повинна мати ті ж права й умови для розвитку, що й чоловік. Можливості визволення жінок ліберальні феміністи та феміністки вбачали в запровадженні повноцінних юридичних прав, у гарантуванні можливості здобути освіту, фахову працю і тим самим припинити їх правову, економічну та соціальну залежність від чоловіків.

Союз між лібералізмом та фемінізмом виявився досить вдалим і тривалим. І поки розгорталась боротьба за правове урівноправлення

жінок з чоловіками, поки відбувалась розбудова жіночої освіти, суперечність і напруження між фемінізмом та лібералізмом артикулювалися й обговорювалися не часто. Усвідомлення цих суперечностей та їх аналіз – реалія вже ХХ ст. У чому ж суть цих суперечностей та напружень? У ХІХ ст. загальнопоширеним було уявлення про структурну аналогію між державно-політичним, тобто макросуспільним і родинно-сімейним, домашнім (мікросуспільним) устроєм, між суспільством та сім'єю. Поділ на публічне та приватне життя водночас був і статевим поділом, бо індивідуалізація чоловіка могла здійснитися лише в широкому світі публічної діяльності, натомість індивідуалізація жінки, за незначними винятками, по суті, була її «фамілізацією». Ідеологічно-політична концепція лібералізму об'єктом свого дослідження та соціальної еволюційної зміни обрала лише сферу публічного життя. Натомість приватна, сімейна сфера в концепції лібералів опинилась начебто поза суспільно значущим життям. Абсолютизуючи стійкість дихотомії «публічне – приватне», ліберальний фемінізм, може, й несвідомо, закріплював та стимулював дуалістичний спосіб трактування соціо-статевих ролей. Лібералізм, а вслід за ним і ліберальний фемінізм, по суті, недооцінив як «прокляття» сім'ї для емансипації жінки, так і «благословення» її для суспільства.

Джон-Стюарт Міл – один з найяскравіших представників ліберального трактування проблеми «жінка та суспільство». Саме він 1865 року вніс на розгляд англійського парламенту петицію з вимогою виборчих прав для жінок. Петицію тоді серйозно не потрактували, але значення цієї акції було оцінено дещо пізніше – в час піднесення суфражизму. Значно більший суспільний резонанс серед сучасників мала книжка Дж.-С. Міла «Поневолення жінки», що вийшла друком 1869 р. у Лондоні. Дж.-С. Міл написав свій твір у співпраці з пасербицею Гелен Тейлор, а також під значним впливом дружини Геріет Тейлор. Цінність цієї розвідки в об'єктивному аналізі становища жінки впродовж усієї історії, а також у відбитті тогочасних реалій юридичного, соціально-економічного, освітнього, сімейно-шлюбного становища жінок. Вочевидь основним об'єктом аналізу було суспільне становище жінок в англосаксонському світі, хоч логіка аргументації й ідейно-теоретичні постулати автора були переконливими і для читачів інших регіонів.

Центральна теза Дж.-С. Міла для свого часу лунала доволі революційно: «Принцип, що регулює соціальні взаємини між обома статями – юридичне підпорядкування однієї статі іншій – хибний за своєю суттю і є тепер однією з основних перешкод на шляху соціального поступу: отже, його слід замінити принципом цілковитої

рівності, що відкидає як владу та привілеї на одному боці, так і повну безправність – на другому».

На відміну від численних прихильників теорії природного поділу, Дж.-С. Міл з'ясовує, що статеві відмінності характерів, розумових здібностей та соціальних ролей формує, закріплює, поширює саме культура. Він заперечив загальноприйнятий поділ на «природне» і «неприродне» в соціо-статевих відносинах. З цього приводу писав: «Істина в тому, що неприродне здебільшого означає лише неувичаєне, а все увичаєне видається природним. Поневолення жінки чоловіком стало таким загальнопоширеним явищем, що будь-який відступ від нього, звичайно ж, здається неприродним». І далі: «Те, що ми нині розуміємо під природою жінки, є річ цілковито штучна – результат зумисного пригнічення одних властивостей і неприродного розвитку інших.

Можна й не вагаючись стверджувати, що жоден інший залежний клас не зазнав такого страшного викривлення природних пропорцій свого характеру внаслідок впливу панівного класу». Міжстатеві відносини Дж.-С. Міл розглядає насамперед у площині відносин соціального панування та соціального підпорядкування з виразним політичним підтекстом. Він послідовно розвінчує систему освіти та виховання жінок і робить висновок: «Різниця в розумових здібностях, яка буцімто існує між чоловіком та жінкою, – це лише природний наслідок різної освіти та обставин виховання, вона аж ніяк не свідчить про природну неповноцінність однієї з них». Власне виховання й освіта, на думку автора, готують жінку до підпорядкування.

Дж.-С. Міл гостро скритикував тогочасні юридичні норми, суспільні стереотипи та культурні міфологеми, що стосувалися становища жінок у сімейно-родинній сфері. Переконавання в святості та незмінності усталених норм сімейно-шлюбного життя є взірцем майже сліпої віри, поклоніння в тогочасній суспільній свідомості. Усумнівити, мало того, по суті, нищити ці святі переконавання потребувало не тільки громадської відваги, а й обґрунтованої аргументації. Ані першого, ані другого не бракувало Дж.-С. Мілеві. Основою поневолення жінки, на його думку, є «хатнє рабство», тому жінка в шлюбі – не більш як кріпачка. Аргументація Дж.-С. Міла базувалася на історико-правових прикладах розвитку сімейношлюбних відносин, відповідно до яких жінка й діти перебували в цілковитій власності чоловіка. Очевидно, що для дослідника найсуттєвішим був соціологічний та політико-правовий аспекти сімейно-шлюбних відносин, натомість він свідомо залишав поза увагою величезний спектр психологічного, почуттєво-емоційного життя подружжя.

Ідеологія соціал-демократичного фемінізму – на відміну від ліберального – має дещо коротшу історію розвитку і, зрештою, меншу

кількість прихильників. Найбільшого розвитку та поширення ця ідеологія досягла в другій половині XIX ст. та в перші два десятиліття XX ст. Концепція соціал-демократичного фемінізму базувалася на визнанні того, що економічна експлуатація жінок є основною причиною їх гноблення як статі. Соціо-статевий поділ трактували як соціальну, політичну, ідеологічну й економічну категорію. Основну увагу цей напрям фемінізму зосередив на аналізі соціального буття жінок у конкретних інституціях. Ця концепція, визнавши клас як основну категорію аналізу, зосередила увагу на виявленні закономірностей соціальної й економічної організації праці в буржуазному суспільстві, на з'ясуванні взаємозв'язків між продукуванням та репродукуванням, між приватним і публічним. Але, як і кожна ідеологічна концепція, вона мала певні обмеження, головним з яких було наголошування лише на матеріальних та ідеологічних аспектах дискримінації жіночої статі.

Варто згадати ще одну роботу, а саме «Жінка і соціалізм» А.Бібеля, що вийшла друком 1879 року. Ця праця – один з найкращих зразків тогочасної соціал-демократичної ідеологічної публіцистики, присвяченої феміністичній проблематиці. Автор був дуже добре обізнаним із сучасними йому західноєвропейськими феміністичними й антифеміністичними публікаціями і виступив переконаним трибуном соціального визволення жінок. А. Бібель реферативно подав історичний огляд становища жінки в різних культурних регіонах, критичний аналіз життя жінок у буржуазному європейському суспільстві XIX ст., а також показав можливу перспективу розв'язання так званого «жіночого питання» в соціалістичному суспільстві. Найпереконливішою та найаргументованішою є частина, присвячена дослідженню буржуазного трактування жінок і експлуатації їхньої праці. Автор критикував сучасні йому уявлення про природу жінки, буцімто вроджені вади її характеру, подав свою ідеологічну інтерпретацію разючих даних про використання жіночої праці, про сімейно-шлюбні відносини, поширення проституції тощо. Він вибудував доволі переконливу систему, елементами якої вважав взаємопов'язані й ієрархічно структуровані форми економічного, соціально-класового, політичного гноблення та статевої дискримінації. Август Бібель артикулював ідеологічне й організаційне розмежування між ліберальною (соціалісти називали її буржуазною) та соціалдемократичною концепціями визволення жінки. Гостра критика ліберального фемінізму, що зосереджувався переважно на сфері політико-правової рівноправності двох статей і обмежувався лише окремою соціальною категорією жінок, без сумніву, була об'єктивною. Але соціал-демократична концепція розв'язання так званого «жіночого питання» лише замінила одну обмеженість іншою. Зокрема, розгляд

проблеми дискримінації жіночої статі тільки в контексті соціально-класового аналізу є надто спрощеним. І це завважили вже сучасники, а досвід реального соціалізму і його модель соціалізації жінок аргументовано підтвердили, що проблема гноблення жінок має не так соціологічний, як антропосоціологічний, соціокультурний вимір.

Для ідейних засад феміністичної ідеології принципово важливою була концепція Ф. Енгельса, висловлена в роботі «Походження сім'ї, приватної власності та держави» (1884 р.). У дослідженні проаналізовано історію формування патріархального устрою, радикально на той час скритиковано статево поневолення жінок. Модель «панування – підпорядкування» Ф. Енгельс розглядав на рівні різних щаблів поневолення – статевого, майнового, класового, соціального. Він поєднав концепцію Й. Бахофена про первісний матріархальний устрій суспільства, культурно-антропологічні дослідження Л. Моргана і власну концепцію соціалізму, що базувалась на визнанні закономірності зміни суспільного устрою внаслідок зміни відносин власності. Аналітично-критичний аспект його дослідження був найсильнішим, а от міркування про перспективу усунення статевого поневолення значно поступалося в переконливості та в можливій суспільній дієвості. Дж.-С. Міл – гуманіст майбутнє бачив за реформами політичної та соціально-економічної систем, за розвитком суспільних поглядів і морально-звичаєвих норм. Соціалісти А. Бебель, Ф. Енгельс – за радикальні зміни суспільного устрою. Безсумнівною заслугою всіх цих авторів був аналіз суспільного становища жінок як на мікрорівні – сім'я, побут, так і на макрорівні – держава, клас, виробництво. Їхні погляди дали змогу визначити межі якнайширшого поля тогочасної феміністичної свідомості. Водночас міркування цих авторів були контраргументом апологетам патріархальних суспільних засад. Їхні ідеї стали основою ідеології ліберально-феміністичного (буржуазного), соціал-демократичного (робітничого) жіночого руху, підґрунтям для створення відповідних національних ідеологічних інтерпретацій.

Соціально-християнський фемінізм – найконсервативніше відгалуження у феміністичній ідеології. Цей різновид фемінізму засадничо ґрунтувався на християнській філософії людини, на теологічному трактуванні жінки. У XIX та в першій половині XX ст. соціально-християнський фемінізм сформувався у своєму класичному варіанті. Ідеологія консерватизму останніх десятиліть XIX ст. наполегливо обстоювала суто патріархальне трактування жінки та форми її суспільно-громадської заангажованості. Дружина-матір-громадянка (залучена переважно до патріотично-доброчинної діяльності) – ось та універсальна тріада, поза якою жіноче існування й не розглядалося. Водночас у перші десятиліття XX ст. традиційний

консерватизм виразно еволюціонує до ліберальнішого трактування емансипації жінок. Адже навіть у найконсервативнішому середовищі відбувалися значні зміни жіночих поведінкових норм і стереотипів, лібералізація трактування проблем освіти жінок та їхньої економічної самостійності. Сучасний традиційний консерватизм щораз більше схиляється до використання окремих положень лібералізму. Свідченням цього є Апостольське звернення Папи Івана Павла II «Mulieris Dignitatem» (1988 р.) та Послання «До жінок» (1995 р.). Папа визнав суспільне приниження та дискримінацію жінок в історичному минулому. Він писав: «Жінки зробили такий самий вклад в історію, як і чоловіки, а діяли частіше в складніших умовах..., часто перебували у невідгідному становищі, оскільки були вилученими з позицій рівних можливостей; їх недооцінювали, ігнорували і перешкоджали їхньому інтелектуальному внескові.

Сумно, що дуже мало жіночих надбань в історії змогла зареєструвати сама історична наука». Визначено також сучасні завдання – домогтися правдивої рівності в кожній сфері: належна оплата за роботу, захист матерів, які працюють, чистість і прозорість у розвитковій кар'єрі, подружнє рівність у сімейних правах, захист жінок від сексуального насильства[32].

Багатоваріантність інтерпретацій соціально-християнського фемінізму постала в другій половині ХХ ст. Серед найактуальніших проблем сучасного соціально-християнського фемінізму переважають такі: доказ андрогінності християнського вчення і реалізація його засад у сучасному релігійно-церковному житті; критика церковно-догматичного трактування жінки, зокрема в християнській ортодоксальній ритуалістиці, критика церковного права, що блокує доступ жінок до духовно-церковних санів.

Представники революційної феміністської теології закликають до обмеження впливу традиційних релігій і висувують ідею побудови « нової, жіночої спіритуальності ». Історія становлення й розвитку ідеології фемінізму в Україні є частиною європейської історії ідей, хоч вона ще малодосліджена та маловідома. Формування ідеології фемінізму в Україні зумовлене насамперед умовами державно-політичного життя. Наддніпрянська Україна у складі Російської імперії потерпала як від соціально-економічних проблем, породжених російським самодержавством, так і від всепроникного національно-культурного гніту та від нищення українського національно-визвольного руху. Український жіночий рух і відповідні ідейні концепції були пов'язані з загальнодемократичними процесами в Російській імперії та з ідеологією національного визволення. Західноукраїнські землі в складі Австро-Угорщини мали незрівнянно ліпші умови для розвитку національно-культурного життя, а

конституційно-парламентські засади Австро-Угорщини давали хоч і обмежені, але реальні можливості для творення громадянського суспільства, одним з елементів якого є ідея емансипації жінки як самодостатньої особистості та громадянки. Ідея емансипації жінки в Україні постає як складова частина світогляду романтизму. Українська романтична інтерпретація проблеми «жінка та суспільство» початково базувалися на наукових дослідженнях становища української жінки-селянки в творах М. Максимовича, Л. Боровиковського та М. Костомарова; на літературних творах Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, де виразно переважали лірично-ідеалізовані та епічно-героїчні жіночі образи. У 1860-х роках «жіноче питання» активно обговорювали на сторінках часопису «Основа», зокрема питання соціо-статевої нерівності, соціального визиску жінок-заробітчанок, розвитку жіночої освіти, зокрема й вищої. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні поширилися твори ідеологів різних течій фемінізму (Дж.-С. Міл, А. Бебель, Л. Браун, К. Цеткін та ін.).

Феміністична ідеологія в Україні найдинамічніше розвивалася в двох моделях – ліберальній та соціал-демократичній. Ідеї суспільної рівноправності двох статей, вимога надати жінкам повноцінні громадянські, зокрема політичні, права, практичні кроки в справі розширення сфери професійної діяльності жінок, критика патріархальних засад сімейно-шлюбних відносин стали складовою частиною ліберального громадського руху. Ідеологія ліберального фемінізму визначила характер оригінальних робіт українських авторів, зокрема К. Малицької «Про жіночий рух» (Львів, 1904), численних статей Н. Кобринської, опублікованих в альманасі «Перший вінок» (Львів, 1887), у трьох випусках збірника «Наша доля» (1893, 1895, 1896). Ідеї фемінізму пронизували творчість Олени Пчілки, Ольги Кобилянської та Лесі Українки. Важливим було й те, що біля джерел формування ідеології українського жіночого руху були М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, М. Павлик – громадські діячі, політики, інтелектуали-науковці, які не тільки радили, спрямовували, а й самі безпосередньо розробляли концептуальні засади цього руху. Сприйняття й засвоєння феміністичних ідей на українських землях пройшли певний еволюційний шлях. Спочатку фемінізм як цілісна концепція лякав своїм нібито суспільним радикалізмом. Водночас громадськість поступово, часто, може, й неусвідомлено, сприймала його основні постулати і змінювала як саме суспільство, так і суспільну психологію в тому напрямі, який визначала феміністична теорія. Україна в складі СРСР потрапила у коловорот соціалістичного експерименту, й тому про будь-який розвиток феміністичної теорії довелось забути. Ліберальний варіант фемінізму далі став розвиватися в міжвоєнний період на західноукраїнських землях. Зразком розвитку

теорії фемінізму є творчість Мілени Рудницької. У численних статтях вона пропагувала вимоги ліберального фемінізму. Водночас наголошувала: «Жінка, як істота, наділена іншим мозком і серцем, з іншими вимогами й бажаннями, ніж чоловік, внесе до культури зовсім нові, свіжі цінності, поглибить її та поширить. Відмінна психічна й інтелектуальна конструкція жінки мусить необхідно потягнути за собою повну перебудову державного і суспільного ладу та перетворення всієї культури».

Ідеологія жіночого руху, зокрема в слов'янських народів тісно пов'язана з ідеологією національного визволення. Розвиток поглядів на емансипацію жінок, передусім у контексті ідеології національно-визвольних змагань, характерний, власне, для народів, головним прагненням яких стала національно-державна незалежність. Однак цей тип зв'язку є лише одним з варіантів пов'язаності феміністичної ідеології із суспільно-політичними теоріями та концепціями. Очевидно, що маніфестаційна «Декларація прав жінки та громадянки» Олімпії де Гуж чи «Захист прав жінок» Мері Волстонкрафт були прямим породженням революційної ідеології передусім Французької революції. В інших історичних умовах у США поява феміністичної ідеології була своєрідним наслідком розгортання аболіціоністського руху, бо саме боротьба за скасування рабства сприяла справі емансипації жінок. Перша генерація американських феміністок – це віддані й невтомні аболіціоністки. Така ідеологічна пов'язаність була доволі тривалою. Американські дослідники вважають, що аж за чверть століття фемінізм у цій країні ідейно й організаційно виокремився від аболіціоністичного руху. Мало того, дослідники підкреслюють, що «двічі в історії Сполучених Штатів боротьба з расовою дискримінацією стала акушеркою феміністичного руху... під час руху аболіціоністичного 30-х років XIX ст. і повторно – під час руху за громадянські права 60-х років XX ст.». Подібні процеси відбувалися і в розвиткові європейської соціал-демократичної, соціалістичної та марксистської ідеологій, звідки вичленувалися відповідні напрямки фемінізму. Отже, формування феміністичних концепцій відбувалося на основі провідних ідеологій XIX – початку XX ст.: консерватизму, лібералізму, радикалізму (в соціалістичному та соціал-демократичному варіантах) та націоналізму. Попри те, що ідеологія фемінізму дедалі успішніше розвивалася й заповнювала простір суспільної свідомості, не меншу активність проявили і прихильники антифемінізму (як чоловіки, так і жінки). Причини живучості антифемінізму дуже різні, так само різною є мотивація антифеміністських поглядів. Це могли бути традиціоналістські та консервативні уподобання, звичний страх перед новим суспільним явищем – перед «емансипованою жінкою», егоїзм, небажання втратити звиклі поведінкові норми та стереотипи. 1900 р.

вийшла друком скандально відома книжка П. Мобіуса «Про фізіологічну недорозвиненість жінок», у якій автор з позицій вульгарно-механістичного біологізму намагався довести фізіологічну та морально-психічну неповноцінність жінок. А 1903 р. опубліковано не менш скандальну роботу О. Вейнінгера «Стать і характер», у якій автор заперечив у жінок будь-які здібності та саму здатність мислити. Ці та багато інших антифеміністичних робіт, на жаль, не потрачено як плід хворобливої психіки, а, навпаки, їх широко рекламували й поширювали.

У середині ХХ ст. ідеологія фемінізму суттєво змінилася. Фемінізм з феномена переважно політичного життя перетворився на загальнокультурний. Принципова новизна цього етапу полягає в постмодерністичній інтерпретації статі як соціокультурного конструкту. Події 1960–70-х років у Західній Європі, зокрема студентські бунти, так звана сексуальна революція, завершилися і таким специфічним результатом, як розвиток жіночої контркультури.

Феміністки переконливо довели взаємозв'язок війни й патріархальної культури, показали механізм відтворення патріархальної сім'ї та сексизму як ідеології. У цей час акцентували увагу і на такому науковому парадоксі, як «відсутність», «недобачання» жінок в історії. Тоді ж розпочалися численні наукові дослідження тематичного напрямку «жінка в історії». Західноєвропейські й американські феміністки в цей час активно досліджували такий суспільний феномен, як сексизм, що культивував найрізноманітніші форми психологічної та культурної дискримінації жінок. Сексистські переконання та практики відстежувалися в масмедіях, у мові, мистецтві тощо. У суспільстві активно формувалася негативний імідж людей з сексистськими переконаннями. Деконструкція сексистських міфів стала одним із головних завдань жіночих студій (фемінології) і безпосередньою темою численних досліджень і навчальних курсів. Важливим елементом феміністичної свідомості стало розуміння того, що жінкам не слід прагнути жити за стандартами й нормами «чоловічої» культури, а, навпаки, утверджувати цінності та самодостатність «жіночої» культури. Знаходили аргументи для тези про те, що так звана «відмінність» жінок від чоловіків мала б стати втіленням усього позитивного, чого дотепер бракувало в світі чоловіків. Активно створювалися будинки для соціальної допомоги жінкам, «жіноча» періодика нового покоління, жіночі оркестри, театри, кав'ярні, бари, ресторани, клуби, медичні центри, творчі об'єднання жінок тощо.

У другій половині ХХ ст. досвід ідеологічного розвитку фемінізму значно збагатився та модифікувався. Одним із наслідків процесів глобалізації було те, що цілком очевидним став поліцентризм

боротьби жінок за свої права, багатоманітність характерів громадських емансипаційних рухів, а відповідно, і їхніх ідеологій. До традиційного та тривалого досвіду розвитку феміністичних теорій у Західній Європі та США додався досвід емансипаційної боротьби в країнах Центрально-Східної Європи, Латинської Америки, Африки.

3. Становлення та розвиток організованого жіночого руху

Ідея соціальної справедливості, громадянської рівності, демократії та просвіти, ідеологія фемінізму спричинили появу в ХІХ ст. нового феномена громадсько-політичного та культурно-просвітницького життя – організованого жіночого руху. Громадсько-політична активність жінок виявлялась насамперед у руслі вже сформованих громадсько-політичних рухів. Зокрема, в США перший досвід організаційного об'єднання жінки здобули як учасниці руху за скасування рабства, а також у громадських акціях за демократизацію освіти. У більшості західноєвропейських країн на початках свого розвитку жіночий рух організаційно був пов'язаним із суспільними угрупованнями, метою яких були радикальні зміни системи державно-політичного устрою, а також проведення соціальних реформ. У Росії громадську активність значної частини жінок спровокував революційний рух, а також рух за ліберальні реформи. У бездержавних народів однією з причин виникнення жіночого руху був національно-визвольний рух. Але вже в середині ХІХ ст. сформувалося, насамперед серед жінок, переконання в тому, що потрібні окремі жіночі організації, які зможуть найліпше репрезентувати інтереси жінок, а також повести боротьбу за подолання їхньої дискримінації. Найпоширенішими типами жіночих організацій були добродійні, культурно-просвітні, професійні, профспілкові, політичні. Загальновідомими стали американський Союз рівноправ'я, Американська асоціація суфражисток; англійські жіночі організації – Національний союз феміністок, Жіноча ліберальна федерація, Національний жіночий соціальний і політичний союз, Жіноча ліга свободи; німецький Союз жіночих товариств.

Жіночий рух формувався та розвивався передусім на національній основі, але вже в кінці ХІХ ст. жіночі організації проголосили міжнародний рівень співробітництва. Впливовими були такі організації, як Міжнародна жіноча рада, Міжнародний жіночий союз, Міжнародна жіноча ліга миру і свободи. Періодичні міжнародні жіночі конгреси об'єднали зусилля жінок у справі боротьби за політичні права, за їх повноцінну професійну самореалізацію, за подолання найрізноманітніших форм гендерної дискримінації. На міжнародному рівні жінки об'єдналися в боротьбі за мир і демократію.

У XIX ст. виразним був поділ на буржуазний і робітничий жіночі рухи. У рамках буржуазного руху, учасницями якого були переважно жінки середнього класу, боротьба велась за зміну насамперед правового становища жінок. Найважливішою була вимога політичного рівноправ'я чоловіків і жінок. Власне, боротьба за політичні права жінок увійшла в історію під назвою суфражистський рух. У перебігу тривалої боротьби за юридичні права жінок насамперед треба було «просвітити» громадськість, переконати її в доцільності й необхідності рівних для двох статей юридичних прав, виробити відповідне бачення громадянських прав; створити потужний тиск громадських, зокрема й жіночих організацій на законодавчі органи; завоювати чоловічі голоси в публічних і, що найважливіше, парламентських дебатах. Жінки роками збирали підписи під петиціями, поширювали агітаційні брошури та звернення, проводили численні збори й маніфестації. Але очікуваної реакції законодавців так і не дочекалися, що змусило суфражисток вдатися до радикальніших заходів. Протягом 1905–1910 рр. суфражистки, зокрема англійські, перейшли до «бойової тактики». Світовий розголос мали масові демонстрації, маніфестації, пікети, голодні страйки, а згодом і провокування публічних арештів, проведення дещо театралізованих акцій громадської непокори. Здобувши виборчі права, суфражистський рух вичерпав себе й занепав. Власне, Англія, США, Німеччина, перебуваючи в епіцентрі змагань за правову рівність чоловіків і жінок, по суті, зламали суспільну свідомість, філософію права, створили прецедент боротьби за юридичні права жінок.

У рамках ліберального жіночого руху були поставлені та реалізовані ще й такі завдання: просвіта жінок через мережу шкіл і курсів для дорослих жінок, соціальний захист жінок на виробництві, соціальний захист материнства й дитинства, боротьба з проституцією та насильством. Учасниці ліберального жіночого руху чимало зробили для подолання принизливого суспільного та правового статусу позашлюбних дітей і їхніх матерів, а також засудження подвійної сексуальної моралі.

Потужну хвилю піднесення ліберального й радикального жіночих рухів зумовили події 1968 р., зокрема активізація студентського, пацифістського та екологічного рухів. Власне, тоді жіночий рух спромігся кинути всеохопний і радикальний виклик патріархальній культурі та її інституціям. У центр політичної дискусії та відповідних громадських акцій цей «новий» жіночий рух поставив проблеми приватного життя, індивідуальний досвід жінок, радикальну перебудову гендерних засад політики, економіки і культури.

Робітничий жіночий рух сформувався в середовищі жінок, яких найбільше експлуатували, а найвищої активності досяг наприкінці

XIX та на початку XX ст. Основними вимогами цього руху були такі: запровадження рівної оплати за однакою працю, прийняття робітничого законодавства, яке б ураховувало інтереси та потреби жінок-робітниць. У руслі цього руху висувалися також політичні вимоги, наприклад, надання жінкам повноцінних громадянських прав, але їх реалізацію учасниці цього руху вбачали лише за умови радикальної зміни суспільно-політичного устрою.

Український жіночий рух у XIX ст. розпочинався створенням добродійних жіночих організацій у Києві, Одесі, Полтаві та Харкові, які засновували притулки, будинки праці тощо. Жіночі організації були ініціаторами «руху самодопомоги», в рамках якого надавали матеріальну допомогу жінкам, сприяли їх освіті та працевлаштуванню. На початку XX ст. активно діяли Харківське товариство взаємодопомоги зайнятих жінок, Одеське та Київське товариство охорони жінок. У містах України діяли відділи Спілки рівноправності жінок. Від 1909 р. свою діяльність розпочали Жіночі клуби, при яких організовувалися бібліотеки, читальні, лекторії, літературні вечори тощо. Серед найдіяльніших учасниць жіночого руху – Олена Пчілка, Людмила Старицька-Черняхівська, Софія Русова, Любов Яновська, Валерія О'Коннор-Вілінська, Софія Вольська, Марія Ішуніна, Віра Клячкіна, Христина Алчевська, Наталія Дорошенко, Марія Кучерявенко, Ольга Андрієвська, Віра Дейч-Коцюбинська, Зінаїда Мірна та інші.

Жіночі організації на західноукраїнських землях були декількох типів. Першим виникло товариство руських жінок у Станіславі (тепер Івано-Франківськ), створене 1884 р. за ініціативи Н.Кобринської. Це Товариство ініціювало видання силами жінок літературного альманаху «Перший вінок», який вийшов у світ 1887 р. за сприяння Олени Пчілки та Наталії Кобринської. Альманах репрезентував феміністичний світогляд тогочасного українського суспільства. Згодом виникли нові жіночі організації: львівський «Клуб русинок», «Кружок українських дівчат», «Жіноча громада», жіночі організації в Коломиї, Тернополі, Чернівцях. Але найвпливовішою жіночою організацією на західноукраїнських землях у міжвоєнний період був «Союз українок». У різні часи цю організацію очолювали Марія Білецька, Костянтина Малицька, Олена Федак-Шепарович, Марія Бачинська-Донцова, а від 1928 до 1939 року – незмінно Мілена Рудницька. Ідеологічною основою «Союзу українок» був ліберальний фемінізм і націоналізм. Це об'єднання жінок зуміло виробити дійову структуру масової організації. 1939 р. Союз налічував 82 філії та 1022 сільських гуртків, його кількісний склад сягав 60 тисяч. У міжвоєнний період у Львові виходило декілька публіцистичних часописів для жінок. Часопис «Жіночий голос» репрезентував «Союз українських зайнятих жінок».

«Жіночий вісник», «Жінка», «Громадянка», «Світ українки» та «Українка» були або офіційними органами «Союзу українок», або ж ідейно близькими до цієї організації та до створеної 1938 р. політичної жіночої організації «Дружина княгині Ольги». «Союз українок» став національною жіночою організацією універсального типу, яка репрезентувала та задовольняла інтереси жінок різного віку та соціального статусу. До сфери діяльності Союзу належали феміністично-пропагандистська та культурно-просвітня робота, залучення жінок до нових форм соціально-виробничої заангажованості, насамперед через кооперативний рух та організацію різноманітних фахових курсів і шкіл, охорона материнства й дитинства, обстоювання прав зайнятих жінок. Одним з головних завдань Союзу була розбудова української нації, формування передумов для створення національної незалежної держави.

На початку третього тисячоліття жіночий рух може засвідчити свої серйозні успіхи, зокрема, у сферах права, освіти, економіки. Водночас до остаточного подолання насильства над жінками, сексизму, явної та прихованої дискримінації ще дуже далеко. Жіночі організації як чинник політичного життя так і не змогли здобути достатньо суспільної влади, щоб перемогти панівні владні відносини та загальноприйняті «правила гри». Але саме ідеологія фемінізму й організований жіночий рух сформували суспільну вразливість стосовно різноманітних форм гендерної дискримінації та суспільну потребу подолати це явище [32].

Основні поняття: буржуазний жіночий рух, гендерна дискримінація, гендерна рівність, жіночий рух, робітничий жіночий рух, фемінізм.

Рекомендована література: 14, 21, 22, 31, 32, 45.

Питання та завдання для самостійної роботи:

1. Проаналізуйте історичний аспект зародження й розвитку жіночого руху в європейських країнах у XIX–XX ст.
2. Що представляє собою фемінізм? Які історичні умови сприяли його виникненню? У чому полягає сутність його основних ідей?
3. Які дослідники, на Вашу думку зробили найбільш значний внесок у вивчення ідеології фемінізму?
4. Охарактеризуйте ліберальний і радикальний жіночі рухи. У чому полягають їхні відмінності?
5. Здійсніть аналіз історії зародження й розвитку жіночого руху на території України. Якими організаціями він був представлений у XIX–XX ст.?

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 2 ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ РІЗНИХ СФЕР ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ. ВРАХУВАННЯ ГЕНДЕРНОГО ПІДХОДУ В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

ТЕМА 2.1 ГЕНДЕРНІ ВІДНОСИНИ В СІМ'Ї

1. *Сім'я як інститут гендерної соціалізації*
2. *Гендерний розподіл ролей у сім'ї.*
3. *Сучасна українська родина: теоретичний та практичний аспекти*

1. Сім'я як інститут гендерної соціалізації

Під **сім'єю** звичайно розуміється засноване на кровному спорідненні, шлюбі або усиновленні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю за виховання дітей; члени родини часто живуть в одному будинку. Великі зміни, яких відчуло українське суспільство в останні роки, ще раз засвідчили, що інститут сім'ї є одним із найстабільніших інститутів соціального життя. У наш час серед головних соціальних інститутів і владних структур за ступенем абсолютної довіри лідирує сім'я; усі інші соціальні інституції й органи влади мають значно менший рівень довіри в населення.

У радянський період історії України проблематика становища жінки (гендерна термінологія в цей період не застосовувалася, хоча в деяких роботах статус жінки порівнювався зі статусом чоловіка) вивчалася в рамках соціології сім'ї, соціології праці або демографії. У рамках першої дисципліни основну увагу приділяли переважно декільком темам:

- 1) народжуваності й особливостям репродуктивної функції родини;
- 2) поєднанню жінкою сімейних і професійних ролей, бюджетові часу зайнятої сімейної жінки;
- 3) взаєминам батьків і дітей, вихованню дітей-школярів;
- 4) феноменові розлучення, його причинам і наслідкам.

Перераховані вище теми охоплюють найважливіші сторони життєдіяльності сім'ї й становища жінки в ній, хоча далеко не вичерпують усіх проблем сімейного життя. Ці напрямки досліджень давали багатий емпіричний матеріал, але, оскільки гендерна теорія в цей період не застосовувалася, дослідники не акцентували свою увагу на виявлених фактах дискримінаційного становища жінок як у родині, так і поза нею.

Зрозуміти, як склалися сучасні гендерні відносини не тільки в родині, як малій групі, але й у соціумі в цілому, не можна, не знаючи історії виникнення соціального інституту сім'ї, ядро якого творять взаємини чоловіка й жінки. Причому необхідно відзначити, що ці

взаємини між членами родини, іноді в не явному вигляді, але завжди ґрунтуються на тім або іншій способі розподілу влади між ними. Той факт, що гендерні стосунки завжди ґрунтуються на відносинах влади, на рівні повсякденної свідомості часто не усвідомлюється. Влада, як соціальний феномен, завжди виявляється в певній ієрархії; у сімейному осередку вона знаходить прояв як сімейна статева стратифікація (розподіл влади поміж чоловіком та жінкою, батьками та дітьми), як гендерний розподіл прав та обов'язків, як гендерні відмінності у вихованні дітей.

Історія виникнення інституту сім'ї не така проста, як може здатися при першому наближенні до розгляду цієї теми. Залишаються дискусійними такі питання: нуклеарна родина (яку називають ще «подружньою», або родиною двох поколінь: батьків і їхніх дітей) існувала в давні часи чи це явище властиве тільки сучасному періодові історії людства? Чи був типовим для первісного суспільства груповий шлюб? Чи дійсно існував матріархат як форма людського співтовариства, де споріднення велося тільки по материнській лінії і де жінки займали головну роль у вирішенні важких для роду/племені проблем виживання; наскільки такий суспільний устрій був типовим для різних у просторовому й часовому вимірі груп людської популяції?

У радянські часи, починаючи від середини 30-х років ХХ ст., робота Ф.Енгельса «Походження родини, приватної власності й держави» була канонізована. У результаті тривалий час узаконеною була схема статевої взаємодії чоловіків і жінок в історичній ретроспективі, що наводилася у цій праці: проміскуїтет (неупорядковані статеві зв'язки) – груповий шлюб (із двома формами родини, що змінюються: кровноспорідненої і пуналуальної) – материнський рід (парна родина, де наслідування йде по материнській лінії) – батьківський рід (патріархальна родина, що з'явилася на стадії виникнення класів). Але ствердження такої схеми унеможливило вивчення відносин між статями в архаїчних суспільствах; фактичний матеріал, що його знаходили етнографи, часто ніяк не вписувався в цю схему. Варто додати, що існування проміскуїтету, групового шлюбу завжди породжувало чимало суперечок і в наш час видається сумнівним.

Сучасна історична наука вважає, що нуклеарна сім'я (подружня пара зі своїми або усиновленими дітьми) фактично займає провідне становище протягом усієї людської історії і була панівною формою споріднення вже в часи мисливців і збирачів. Цей тип родини виявляється повсюдно, в різні періоди історії й у різних куточках земної кулі. Іноді говорять, що нуклеарна родина виникла в результаті індустріалізації суспільства. Насправді її домінування в цей історичний період означає собою повернення до дуже давнього патерну.

Необхідно відзначити, що поряд з існуванням нуклеарної родини, за даними історичної науки, завжди існували й існують інші форми сімейних відносин. Типи сімейних структур різноманітні й утворюються залежно від характеру шлюбу, споріднення й батьківства. **Моногамний шлюб** – це шлюб одного чоловіка з однією жінкою. Моногамія трапляється в історії людства вп'ятеро рідше, ніж **полігамія** (багатощлюбність): **полігінія** – шлюб одного чоловіка з кількома жінками; **поліандрія** – шлюб однієї жінки з кількома чоловіками (шлюб, що рідко трапляється).

Історично так склалося, що фізіологічне й соціальне батьківство не завжди збігалось в різних соціальних системах, тому вдаються до виділення *патрилійних* і *матрилійних родин*, де успадкування прізвища, майна, соціального стану ведеться по батьку або по матері.

Залежно від *розподілу влади* розрізняють **патріархальні сім'ї** (глава родини – батько, тільки він розподіляє матеріальні ресурси і приймає життєво важливі рішення щодо дружини, дітей, усіх важливих проблем функціонування сімейного осередку; владу в родині має тільки він); і **матріархальні сім'ї**, де всі вище перераховані функції виконує мати. Якщо в родині немає чітко вираженого голови, обов'язки розподіляються ситуативно, а рішення приймаються колегіально або передоручаються тому, хто компетентніший у розв'язанні певної проблеми; можна сказати, що така сім'я – **егалітарна**.

Постає питання: з погляду розподілу влади які родини в сучасному українському суспільстві переважають – патріархальні чи егалітарні? Соціологічні дослідження свідчать, що більшу частину українських сімей (приблизно 70%) можна віднести до егалітарних, демократичних, виходячи з участі чоловіка й жінки в прийнятті рішень щодо важливих проблем сімейного життя і реального розподілу сімейних доходів. З таких питань, як придбання речей, що дорого коштують, вибір місця проживання, вибір навчального закладу для дитини, кола сімейного спілкування й виховання дітей тощо – 50-70% опитаних все вирішують разом із шлюбним партнером.

Якщо взяти за критерій патріархальності/егалітарності сім'ї розподіл прибутків, то й за ним більшу частину молодих сімей у нашому суспільстві можна охарактеризувати як досить демократичні. Наприклад, чоловік віддає гроші дружині, і вона займається розподілом сімейного бюджету в чверті молодих сімей; більша частка сімей (60%) дотримується іншого способу розподілу грошей: усі гроші знаходяться в певному місці, і кожен із партнерів бере необхідну йому суму; однак у кожній десятій молодій сім'ї здійснюється розподіл грошей за патріархальним принципом: усі гроші знаходяться в чоловіка, і він видає необхідну кількість дружині. Ще у шостої частини сімей

партнери залишають заробітну платню собі, виділяючи певну кількість грошей на спільне домашнє господарство.

Треба сказати, що гендерний розподіл матеріальних ресурсів у сім'ї, як показали дослідження, залежить від її соціально-економічного статусу. Було виявлено, що дружини, як правило, контролюють розподіл грошей у родині із низьким прибутком, де керування фінансами означає «контроль над дефіцитом»; коли ж прибуток високий, цю функцію виконують чоловіки, оскільки великі гроші – це велика влада. У цьому випадку часто тільки частину грошей вони виділяють на утримання родини.

Хоча більшість українських сімей – егалітарні, за оцінкою самих жінок, сімейна стратифікація у нашому суспільстві доволі значна. Вважають себе рівноправними з чоловіками у родині понад половину опитаних жінок (55%); однак близько чверті жінок вказують на своє другорядне становище в сім'ї порівняно із соціальним статусом чоловіка; решті взагалі важко відповісти.

Слід зауважити, що таку характеристику, як «патріархатність», може мати не тільки родина, але й суспільство в цілому. В цьому разі патріархатний устрій – це інституція, завдяки якій одна половина населення – жінки – перебуває під контролем другої половини – чоловіків. Основні принципи патріархату: чоловік має панувати над жінкою; старший чоловік – над молодшим.

Патріархат як інституція глибоко вкорінений не тільки в інститут сім'ї, в ще більшому обсязі він наявний у відносинах статей в економічній і політичній сферах суспільного життя. Однак у різні періоди історії і в різних за своїм політичним устроєм суспільствах патріархат мав і має велике розмаїття історичних і локальних форм [32].

2. Гендерний розподіл ролей у сім'ї

Вивчаючи інститут сім'ї і гендерний розподіл ролей у ній, не можна проігнорувати біологічний контекст у трактуванні взаємодії статей, оскільки гендер визначається як соціальні відносини, норми й санкції, що надбудовуються над індивідами з різними біологічними характеристиками та різними ролями. Зокрема, за визнанням біологів, жінки при виборі сексуального партнера зазвичай вимогливіші до його якостей, ніж чоловіки (принцип, властивий усім видам тварин, що розмножуються статевим шляхом), що може тлумачитися як підґрунтя дещо відмінної шлюбної поведінки жінок порівняно з чоловіками. Окремі дослідження про спонтанний обмін інформацією між матір'ю та її дитиною також розглядаються в контексті біологічної зумовленості стосунків між ними.

Така інтерпретація функцій жінок і чоловіків, зокрема, в родині апелює до біологічно, а не соціально означених принципів суспільного життя. Однак варто пам'ятати, що **біологічні ролі не тотожні гендерним**, які оформилися в процесі соціалізації людини як істоти соціальної, а не біологічної. Гендерний підхід, залучаючи до розгляду комплекс соціальних чинників, допомагає зрозуміти характер нинішніх негативних явищ у родинній сфері, наприклад:

- ослаблення відповідальності чоловіків за дружину й дітей (що відбулося, тільки-но шлюб перестав бути довічним);
- високий рівень розлучень;
- явища «прихованого безбатченківства», коли батько є, але не займається вихованням дітей тощо.

Визнано, наприклад, що присутність чоловіка в моногамній парі і його участь у вихованні дітей менше залежать від інстинкту, ніж від соціальних норм, санкцій і тиску, що їх диктує суспільство.

В наш час уже відпала соціальна необхідність у поділі праці на основі здатності жінки до дітонародження, як це було в примітивних суспільствах. Значна, а в окремих країнах – велика, частина жінок нині поєднують материнство з роботою поза домом. Потрібно враховувати, що жінка вже не народжує, як у минулому, багатьох дітей і значна частина її життя, отже, вивільняється й має бути присвячена чомусь іще, щоб реалізувати свої здібності й знання. Це можуть бути і професійне вдосконалення, кар'єра, й громадська робота.

У більшості сучасних сімей бюджет родини складається з двох часто рівних частин, що надходять як від чоловіка, так і від жінки: чоловік уже не є єдиним годувальником родини. Але, як стійкий пережиток минулого, зберігається патріархальна ідеологія та традиційні гендерні ролі: від жінок вимагають зосередженості на домашній сфері і самопожертви заради своїх близьких, а від чоловіків – успіху в суспільній. Мало того, традиційна гендерна сегрегація переноситься й у сферу праці: жіночі професії і жіночі робочі місця формуються винесенням на соціальний рівень традиційних жіночих занять.

Сучасне наукове осмислення цих змін у сфері сім'ї активно проявилось в 1950-60-х роках, передусім у працях американських соціологів, та вітчизняних демографів 1960-80-х років. Роль жінки в сім'ї вони трактували на основі **функціоналістської концепції** родини.

Функціоналізм пояснює диференціацію статевих ролей у родині в такий спосіб: чоловік виконує **інструментальну роль**, зв'язуючи родину з зовнішнім світом і забезпечуючи її матеріально; дружина бере на себе **експресивну роль**, що регулює взаємини всередині сім'ї шляхом емоційної, психологічної підтримки чоловіка й дітей. Прихильники цієї теорії пояснюють експресивну роль дружини її

здатністю народжувати й виховувати дітей. Т. Парсонс у широко відомій роботі «Про структуру соціальної дії» підкреслює вплив подружньої родини на диференціацію ролей за статтю, причому місце жінці переважно приділяється всередині родини. Досить відверто він пише: «Звідси так важливо, щоб статус чоловіка й дружини був рівним. Професійна ж конкуренція має тенденцію диференціювати їх (чоловіка й жінку) за статусом, а не зрівнювати. Заміжня жінка в нашому суспільстві, як правило, не конкурує прямо за професійний статус і його первинні символи з чоловіком свого класу. Можна сказати, що таке розмежування статевих ролей сприяє інтеграції членів родини, так що винятково важливі функції соціалізації, внесені в роль батька, зберігаються».

Отже, цей концептуальний підхід пропонував забезпечувати стабільність сімейних відносин за рахунок обмеження прав жінки на самореалізацію в будь-яких сферах, крім сімейної. Однак саме життя породило гнучкіший розподіл ролей у родині, враховуючи нахили й інтереси чоловіка та жінки. Наприклад, сучасне розуміння ролі батька передбачає надання і психологічної, й емоційної підтримки дітям; батьки в наш час уже не соромляться бути ласкавими та ніжними, а іноді й цілком брати на себе функцію обслуговування дітей, іноді зовсім маленьких. З'явився спеціальний термін для характеристики такої поведінки – «сенситивна поведінка». Хоч ці явища тільки починають входити в наше життя, але вже 40% опитаних жителів України – чоловіків вважають «нормальною» таку ситуацію, коли чоловік бере відпустку для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку».

Як і американська соціологія, що в 1970-і роки перейшла від функціоналістської концепції родини до **теорії конфлікту** (Р. Коллінз) у її вивченні, вітчизняна соціологія сім'ї розвивалась у подібному напрямку. Зокрема, вивчали розподіл влади в родині та її вплив на рівень прийняття рішень. Але інші підходи теорії конфлікту, що вказують на нерівне володіння матеріальними засобами серед членів родини і, відповідно, нерівний розподіл влади між ними, фактично не вивчали, бо вважалось, що для радянської людини матеріальні інтереси є вторинними. Тому не використовували розроблену ще в 1960-х роках в американській соціології Р. Блудом і Д. Вольфом теорію «ресурсів»: той чоловік, в кого більші ресурси, має й більше влади в родині. Ресурсами вважали високий освітній і професійний статус чоловіка, а також отримуваний ним прибуток.

Однак пізніші дослідження розподілу влади в сім'ї показали, що «теорію ресурсів» не можна абсолютизувати. Феномен розподілу влади в родині, як у будь-якій малій групі, є комплексним явищем, залежним також і від особистісних якостей чоловіка й жінки. Окремі дослідники

(С. Сафіліос-Ротшильд) відзначали, що на розподіл влади в родині впливає навіть сила любовних почуттів (той, хто любить сильніше, має меншу владу, бо є більш залежним). Чоловік і дружина, однаково кохаючи одне одного, матимуть однакову владу в родині. Та оскільки прийнято, щоб саме дружина проявляла ласку й турботу, тобто більшою мірою виражала почуття, С. Сафіліос-Ротшильд запропонувала розглядати шлюб як своєрідний обмін, де дружина віддає кохання в обмін на доступ до соціально-економічних благ, яких більше в її чоловіка. Ця концепція реально описує ситуації в родинях, в яких жінка не працює, знаходячись на утриманні в чоловіка, котрий надає їй матеріальні блага та визначений соціальний статус. Однак вона все менше відповідає сучасній соціальній ситуації в цілій низці країн світу, для яких характерною стає все рівніша участь жінок і чоловіків у сфері оплачуваної зайнятості і все частішою – ситуація, за якої жінки заробляють стільки ж, як і чоловіки, а в окремих випадках – і більше.

Сучасніший варіант теорії конфлікту у вивченні родини запропонувала Хейді Хартман. На її думку, родина є місцем перетину і боротьби різних економічних інтересів її членів. Ця концепція багато в чому є справедливою, оскільки в сім'ї наявні елементи економічного виробництва і, особливо, економічного перерозподілу матеріальних благ та розподілу (не завжди рівного й справедливого) домашніх обов'язків, часу на відпочинок і сон. Х. Хартман розцінює наявність важчих обов'язків жінок у сфері домашньої праці як форму експлуатації, що склалася в капіталістичній патріархальній системі.

Нині дослідники, вивчаючи проблематику сім'ї в гендерному аспекті, залучають до розгляду і функціоналістську концепцію родини, і теорію конфлікту: як кожна мала група, родина не застрахована від суперечок і конфліктів з приводу розподілу матеріальних благ, праці з обслуговування членів родини й виховання дітей.

Заслуга гендерного підходу – у виявленні того факту, що в практиці життя сучасних родин традиційна патріархальна ідеологія (за якою «домашня праця – справа, не варта справжнього чоловіка», «гарна мати повинна все віддати дітям, а потім думати про себе», «успішність виховання дітей більше залежить від матері, ніж від батька») часто використовується для виправдання домінуючого становища чоловіків у родинях, небажання виконувати повсякденні домашні обов'язки, а жінки – для самовиправдання свого підлеглого становища й перевантаженості домашньою роботою з обслуговування членів родини.

На відміну від радикального фемінізму, що жорстко й однозначно визначає родину головною інституцією патріархату та визначає її як фокус жіночого гноблення, гендерна теорія у вивченні сучасних сімейних відносин відрізняється більшою варіативністю в

підходах та оцінках. Важливою характеристикою сім'ї як соціального інституту визнається її автономність, що виражається у виборі своєї життєдіяльності та структурі владних відносин, притаманній тому чи іншому типові сучасної родини, для якої характерні як демократичний, егалітарний устрій сімейних відносин, так і ті чи інші рудименти патріархальності. Сучасна гендерна теорія визнає цю її автономність, спрямовуючи свою критику проти уніфікації й жорсткого закріплення «статевих ролей», існуванням яких виправдовують безвідповідальність, паразитування на праці іншої людини, а іноді агресивність і жорстокість, що проявляються в сім'ях.

Аналіз тенденцій гендерно-рольового розподілу у сучасній родині яскраво виявляє різні психофізичні наслідки для людей залежно від їх статі. Зокрема, на рівні міжособистісних сімейних відносин роль сильного, стриманого в своїх емоціях супермена, «який ніколи не плаче», нав'язувана чоловікові патріархальною ідеологією, призводить до його частих непорозумінь з оточенням і для якого він виглядає черстою людиною, а іноді, зрештою, таким і стає. Нерівність жінки в сім'ї (коли вона побудована на владі чоловіка й підпорядкованості дружини, тобто за патріархальною моделлю) призводить до того, що одружені жінки страждають на значно більшу кількість фізичних і психічних хвороб, ніж самотні. Цей феномен виявляється й у такому екстремальному явищі, як самогубство. Кількість самогубств вища серед заміжніх жінок і самотніх чоловіків, аніж серед самотніх жінок і одружених чоловіків.

Дослідження частоти психічних захворювань чоловіків і жінок залежно від шлюбного статусу, проведені професором Джесі Бернард, показали, що, попри традиційне невдоволення чоловіків тягарем сімейного життя, сімейний стан якнайліпше забезпечує фізичне й психічне здоров'я чоловіка та благотворно впливає на його ділові якості та професійну кар'єру.

Серед самотніх удівців катастрофічно підвищується смертність, зростає кількість самогубств. Дисципліна шлюбу, вважаючись тягарем, виявляється корисною для чоловіків, особливо внутрішньо не схильних до самообмеження власних бажань та ризикованої поведінки. Тому вихована в дусі виконання «свого обов'язку» дружина, що присвятила себе турботам про чоловіка, котра забезпечує і навіть нав'язує порядок та безпеку добре організованої оселі, виявляється найкращим гарантом довголіття, здоров'я і щастя свого чоловіка.

Натомість, усупереч поширеним стереотипам про те, що одруженій жінці живеться легше, бо про неї піклується чоловік, наукові дослідження показують, наскільки часто це не відповідає дійсності. За даними соціологів, серед жінок-респонденток кожна четверта не задоволена своїм шлюбом (серед чоловіків – кожен шостий). Більшість

жінок, навіть задоволених своїм шлюбом, відзначають переважаність домашніми справами, що спричинює постійну втому. Набагато частіше, ніж одружені чоловіки, заміжні жінки страждають психологічними комплексами аж до психічного розладу. Наприклад, з'ясовано, що заміжніх жінок із невротичними симптомами втричі більше, ніж незаміжніх. Зважаючи на такі явища, Дж. Бернارد висунула «шокову теорію шлюбу», згідно з якою шлюб для жінок практично завжди є психологічним випробуванням. Цей висновок їй дозволив зробити аналіз таких обставин, як різка зміна ролей, що відбувається після весілля (з об'єкта залицяння дружина перетворюється на служницю й няньку для чоловіка, від якої очікується праця обслуги); наявність завищених очікувань від чоловіка, ґрунтованих на гендерно-стереотипних уявленнях про «справжнього» чоловіка-супермена; необхідність пристосування до партнера, особливо вагома для жінки, яка часто можлива лише ціною придушення власного інтелекту та культурних запитів. Безліч домашніх справ, а потім і поява дітей, як правило, змушують жінку відмовитися від професійного покликання й кар'єри. Для домогосподарок єдиною долею стає праця з обслуговування родини, потрібна для її близьких і суспільно необхідна, однак неоплачувана й суспільно невизнана. Яскравим прикладом такого суспільного невизнання є, наприклад, те, що телебачення і радіо не транслюють нам програм про зразкових домогосподарок, гарних дружин і матерів, беручи інтерв'ю та готуючи сюжети про жінок-депутатів, лікарів, вчителів тощо [6].

Безумовно, між чоловіками й жінками, крім законодавчо оформлених відносин, наприклад, за статтею 24 Конституції України або Сімейним кодексом України, у будь-якому суспільстві й у будь-які періоди історії відносини складаються за визначеними усталеними практиками розподілу гендерних ролей і нормативних презентацій сексуальності – **гендерними контрактами**. Такі контракти описують як правила взаємодії, права й обов'язки, що визначають поділ праці за ознакою статі в родині й у професійних сферах, так і взаємні зобов'язання щодо виконання цих не завжди артикульованих, часто неписаних правил. Цю проблематику почали розробляти порівняно недавно (дослідниці Р.Кромптом, С.Пейтмен, А. Темкіна), і інструментальна цінність цього наукового підходу в межах теорій гендеру є досить показовою.

В українських реаліях гендерні контракти є такими. Основний гендерний контракт – «працююча мати» – виник на пострадянському просторі в 30-і роки ХХ століття. Радянська жінка працювала повний робочий день, виховувала дітей, частково поділяючи цю місію з державними інститутами (дитсадок, школа з «групами продовженого дня») і родичами (рідше – з найманими робітниками), і цілком

відповідала за організацію сімейного побуту. Гендерний порядок такого типу дістав назву конвенційного з урахуванням того, що спостерігалися збереження одних традицій (цінності материнства, домашня робота як жіночий обов'язок) і руйнування інших (економічної залежності жінки від чоловіка, його обов'язку матеріально забезпечувати родину).

Протягом усього радянського періоду історії домінував цей вид гендерного контракту. Однак, крім нього, функціонували ще два менш поширених гендерних контракти. Один із них – «повсякденний» – народжувався з практики повсякденного життя, для його функціонування зайнята дружина задіювала неформальні соціальні мережі. Цей вид гендерного контракту був ненавмисним наслідком офіційного контракту «працюючої матері».

Сюди ж належали практики «неповної родини» як результат розлучень і позашлюбного материнства. Інший, «нелегітимний», існував поза офіційною ідеологією, й до нього застосовувалося навіть карне покарання (незайнята жінка-утриманка, проституція, а також так зване «дармоїдство»).

Відзначимо важливий наслідок практики існування офіційного контракту «працююча мати» і його «повсякденного» варіанту: вони сформували особливий, властивий цьому часові і цим умовам існування, тип наших жінок. Для організації добробуту й благополуччя своїх близьких у радянських умовах дефіциту товарів і послуг був потрібен творчий, організаторський і комунікаційний досвід та компетентність у різних сферах життя. Уміння організувати повсякденне життя (дістати харчі, нормальний одяг, улаштувати дитину в «гарний» дитячий садок, літніх родичів – до хорошого лікаря, «записатися» в чергу на меблі й чекати на них роками, організувати прийом гостей і приготувати страви на високому кулінарному рівні, здійснювати сезонне консервування фруктів і овочів, не кажучи про роботу на присадибній ділянці) було важливим підтвердженням соціальної компетентності жінки-господарки. Такі складні умови існування робили жінку (і роблять нині) відповідальною, сильною та здатною керувати іншими, тими, хто залежить від її турботи. Варто відзначити, що ці якості були необхідні жінкам усіх соціальних прошарків радянського суспільства.

Від кінця 80-х гендерні контракти, пристосовуючись до нових реалій життя, дістають нове ідеологічне наповнення, легалізуючи й міфологізуючи раніше нелегітимні практики незайнятої жінки, яку утримує чоловік. Однак контракт «працююча мати», як і раніше, лишається панівним та найбільш поширеним, оскільки в період різкого погіршення соціо-економічних умов жінкам стало ще більше необхідно зберігати свою високу професійну активність.

Соціальне розшарування населення на багату меншість та бідну більшість, що швидко відбулося, а також поширення в громадській думці уявлень про специфічно жіночий соціальний успіх – багату жінку, яка не повинна працювати, бо її забезпечує «справжній» чоловік (той, що має великі гроші), спричинило певне переструктурування гендерних контрактів, правда, на основі все того ж контракту – «працююча мати».

Нині в українському суспільстві проглядається існування чотирьох типів гендерних контрактів. Працююча мати – контракт, що передбачає і материнство, і заробіток жінки, який є життєво необхідним для всієї родини через брак матеріальних засобів до її існування. Кар'єрно орієнтована жінка – контракт, що поєднує роль матері і відповідальної за домогосподарство разом з професійним зростанням жінки. Передбачає безкоштовну допомогу родичів і оплачувану працю найманих робітників. Домогосподарка – контракт передбачає обслуговування членів родини, материнство й турботу в обмін на матеріальне забезпечення чоловіком. Цей контракт містить також вимогу сексуальної привабливості, що в минулі десятиліття перебувала в сфері тіньового, нелегітимного контракту. Спонсорський контракт, що передбачає обмін (продаж) зовнішньої привабливості й сексуальності на матеріальну підтримку чоловіка. Цей, раніше нелегітимний, контракт нині стає легітимним, хоча й не схвалюваним морально. Для жіночої ідентичності тут не значущі ні материнство, ні робота, реалізується й акцентується тільки її сексуальна роль.

Усі типи гендерних контрактів, що демонструють сучасні напрямки в змінах гендерних відносин, не є наслідком якоїсь державної політики в сфері гендеру. Вони є результатом стихійного пристосування до нових умов життя й вироблення для цього різними соціальними групами різноманітних стратегій. Зокрема, у вищих майнових класах контракт дружина-домогосподарка, яка культивує свою сексуальну привабливість та орієнтована на споживання, став найпоширенішим. Загалом можна стверджувати, що гендерні контракти змінюються відповідно до нових соціальних та економічних умов [6].

3. Сучасна українська родина: теоретичний та практичний аспекти

Зараз уже очевидно, що саме сім'я взяла на себе основну вагу переходу українського суспільства до ринкових відносин, мобілізувавши внутрішні, і матеріальні, й психологічні, резерви. Зокрема, інститут сім'ї став вартіснішим у свідомості людей як гарант матеріальної підтримки з боку інших членів родини у разі втрати роботи та засобів існування загалом. Ця тенденція стосується усіх

членів родини: і жінок, і чоловіків. Дослідження «Молода сім'я України 90-х років» засвідчило, що на час обстеження кожний десятий чоловік через ті чи інші обставини перебував на утриманні дружин, не маючи власних прибутків.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, в Україні все більше поширюється однодітна сім'я. Майже дві третини українських родин (62,4%) мають сьогодні лише одну дитину, у кожній третій родині – двоє дітей. Сім'ї з трьома та більше дітьми – велика рідкість, їх питома вага не перевищує 6,3%.

Кожна десята українська родина є неповною. У місті таких родин більше (12%), в селі – відповідно, менше (6,9%). І в більшості неповних родин (88,5%) дітей виховує мати. Статистика фіксує подальше погіршення демографічної ситуації в країні. Зокрема, дедалі скорочується народжуваність (загальний коефіцієнт якої сягнув 2001 року 7,7%). Можна говорити про певні явища трансформації інституту сім'ї. На цьому часовому відтинку кількість розлучень не зростає, але шлюбів менше, ніж у 1980-х або на початку 1990-х років. Виростає кількість дітей, народжених матерями без реєстрації шлюбу (16,7% від загальної кількості новонароджених). Ці явища значною мірою зумовлені погіршенням економічних умов існування.

Під впливом соціально-економічних і екологічних умов деформувалися не тільки репродуктивні установки жінок, але й відбулися зміни в орієнтаціях щодо шлюбу як у жінок, так і в чоловіків. Україна здавна належала до країн з високою шлюбністю; у всі періоди її історії цінність шлюбу й родини в свідомості людей залишалася дуже високою. Нині ж, уперше з часів Другої світової війни, показник шлюбності, що був завжди досить стабільним і залежав переважно від чисельності молодих поколінь, починаючи з 1992 року різко знизився. Імовірно, ми маємо справу з відкладанням шлюбів до кращих часів, а також із рішенням не обтяжуватися родиною взагалі в сучасних умовах, коли людині легше вижити самотужки. І те, й інше в соціальному плані – явища вкрай небажані.

Як відомо, чим бідніша родина, тим більша відносна частина її бюджету витрачається на їжу. Зокрема, 2003 року, за даними соціологічних опитувань, у 57% родин усі доходи йшли на купівлю харчів (у розвинутих країнах ця стаття витрат зазвичай коливається в межах 10-17%). Основний тягар харчування родини традиційно падає на жінок, які повсюдно й повсякденно ведуть боротьбу за виживання родини у важких економічних умовах. І раніше на питання «Що Вас стомлює понад усе?» жінки найчастіше відповідали: «Домашня праця з обслуговування родини». Зокрема, середньотижнева тривалість домашньої праці в наш час становить у жительок міст близько 27 годин. Найбільша питома вага у витратах часу (понад половину)

припадає на такі види діяльності, як відвідування торговельних установ та готування їжі. Нині ці види трудовитрат ще збільшуються, в будні вони займають у жінок близько 2-ох годин щодня, у вихідні сягаючи 3,5 годин. Отже, скорочується обсяг і без того незначного вільного часу жінок, а разом із цим – і можливість професійного зростання, перекваліфікації, розширення сфери власних зацікавлень у світі духовних цінностей. Перевантаженість жінок домашньою роботою прямо відбивається на її професійній діяльності.

Наприклад, під час робочого дня змушені купувати продукти 43% опитаних жінок і тільки 30% чоловіків; розв'язувати проблеми, пов'язані з дітьми – 33% жінок і 24% чоловіків. Дослідження виявили цікаву закономірність: у родинях з високим рівнем прибутку жінки вдвічі менше часу витрачають на готування їжі (47 хвилин на день). Достатні грошові ресурси дозволяють їм купувати більше і якісніших м'ясних продуктів, фруктів, кондитерських виробів, якісних напівфабрикатів, скорочуючи час на приготування їжі.

За даними як вітчизняних, так і закордонних досліджень, велику частину (70-80%) домашньої роботи, як і раніше, роблять жінки. Попри всі заклики допомогти жінкам у домашній роботі, а також прохань зайнятих дружин, чоловіки найчастіше не хочуть нарівні з дружинами брати участь у вихованні дітей, готуванні їжі, прибиранні будинку тощо, та виконувати інші домашні обов'язки. Тому в родинях, де жінки працюють поза домом, нерідко виникає стресова ситуація, що їй відомі англійські фахівці в галузі соціології сім'ї Рона і Роберт Раппопорти визначили як дилему перевантаженості. Помічено, що чим більше часу дружина працює поза домом за платню, тим більше домашніх справ вона виконує; при цьому її загальна завантаженість зростає. Чоловіки зайнятих жінок зазвичай допомагають їм по господарству не більше, ніж непрацюючих, і загальна завантаженість чоловіків (у родині і на роботі) реально стає тим меншою, чим більше працює дружина. Подібні факти давали підстави багатьом закордонним дослідникам стверджувати, що експлуатація за ознакою статі (експлуатація жінок) вкорінена в сім'ї як відносно автономному соціальному інституті.

Подальший розвиток досліджень показав, що домашня праця має символічне значення у взаєминах статей (особливо коли дружини працюють). Зокрема, в одному з досліджень було виявлено: одні чоловіки допомагають дружинам мало, тому що не хочуть, щоб ті через професійну діяльність стали незалежними від них; інші ж, навпаки, допомагають своїм дружинам, заохочуючи їх бажання працювати поза домом. Очевидно, для перших найважливіший факт – субординація, що демонструє традиційний розподіл домашньої роботи. Дружини ж часто змиряються з роллю обслуги в родині не тільки тому, що в багатьох культурних середовищах цього очікують від них і це є частиною ролі

«гарна дружина», але й тому, що бажають уникнути конфліктної ситуації з чоловіком, бояться зіпсувати з ним стосунки, досягаючи ладу в родині ціною смиренності. Виникає питання про психічну та фізичну ціну такої поведінкової стратегії для жінки, зокрема, про те, хто фрустрованіший: працюючі жінки, що конфліктують із чоловіком з приводу нерівного розподілу домашньої праці, чи ті, хто змирився з цим. Відповідь на це питання дали подальші дослідження в галузі гендеру, які вивчали не просто розподіл домашньої праці, як це робилося в традиційній економічній моделі родини, а й як вираження турботи членів родини одне про одного, та як владні відносини (субординацію) в ній.

Брак часу на домашні справи, виховання дітей у працюючої жінки часто призводить до дилеми ідентичності, під якою розуміється ситуація, коли батьки (переважно – жінка, але інколи – й чоловік) прагнуть справитися і з професійними обов'язками, і з домашніми справами однаково успішно, що часто призводить до стресу, оскільки таке поєднання є доволі важким. Не кожній працюючій жінці вдається належно залучити чоловіка до домашньої роботи. Скажімо, в стані постійного цейтноту в працюючої жінки часто бракує часу спокійно «привчити» чоловіка до домашньої праці. Як показали спеціальні дослідження, домогосподарки з цим завданням справляються успішніше, і внаслідок цього їх чоловіки допомагають у домашній праці більше.

Вивільненню часу жінок могла б значно допомогти сфера побутових послуг. Однак спад виробництва, що відбувся в нашій країні, позначився й на підприємствах, які надають побутові послуги. Найближчим часом годі очікувати розширення цієї галузі, отже, не буде й полегшення домашньої праці жінок за рахунок передання окремих видів таких робіт підприємствам побутового обслуговування. Зокрема, нині, за даними досліджень, тільки 2% наших жінок користуються послугами пралень, 6% – хімчистки, 6% – послугами магазинів, де продають харчові напівфабрикати. Ці цифри переконливо доводять, що майже вся домашня праця робиться руками жінок. Ще одна подібна тенденція – зменшення кількості дошкільних установ, спричинена тим, що підприємства, які їх фінансують, самі знаходяться на межі банкрутства. Це ще один фактор, який суттєво позначається і ще позначиться на можливостях українських жінок поєднувати професійну діяльність з вихованням дітей. Так само негативно, на думку демографів, впливає на репродуктивні установки жінок надмірне підвищення цін на дитячі товари. Середня заробітна плата по Україні фактично не покриває витрат навіть на першу дитину в родині, не кажучи вже про другу чи третю. Тенденція зниження народжуваності

показує, що матеріальна допомога держави настільки мала, що не стимулює жінок до народження.

На цьому тлі ностальгія за колишньою традицією багатодітності, що простежується як у публікаціях окремих авторів, так і виступах чільних урядовців, виглядає нездійсненою. Ретельний аналіз ситуації спонукає до висновку, що традиції багатодітності в нас утрачені безповоротно і не слід мати ілюзій з цього приводу. Крім цього, треба відзначити, що регулювання кількості дітей є загальною тенденцією цивілізованих країн, яка спричинена низкою чинників. Головними з них є: постійно збільшувана сфера суспільного виробництва, в яку залучаються жінки, та висока зайнятість жінок у суспільному виробництві в цілому; відповідне поширення цінності особистої кар'єри та самовираження жінки в професійній діяльності; зрослі вимоги до матеріального й культурного рівня життя і, особливо, до якості виховання дітей; подекуди перевага «споживчих» орієнтацій, як у жінок, так і в чоловіків.

Частою причиною однітності або бездітності в Україні є також нестабільність самого шлюбу, його висока конфліктність і невпевненість жінки в тім, що він не розпадеться. Але більшість дослідників поділяють думку, що головною причиною обмеження народжуваності є прагнення батьків у довгостроковій перспективі поліпшити життєві шанси своїх дітей.

Потреба в дітях – одна з найсильніших у структурі потреб особистості. На жаль, через причини, які ми вже показали, ця потреба в наших умовах не може реалізуватися в бажанім обсязі й кількості дітей. Як показують соціологічні опитування тих, хто одружується, та родин зі стажем, реальна кількість дітей у родині практично завжди менша, ніж планувалося при укладанні шлюбу. Ця потреба в структурі особистості жінки настільки сильна, що навіть при найнесприятливіших обставинах молоді жінки зазвичай не відмовляються від першої дитини. Саме тому в країнах із низькою народжуваністю, до яких належить і нинішня Україна, триває зростання народжень саме перших дітей, переважно в матерів 20-24 років. Прагнення мати дітей обумовлює для більшості жінок і бажання одружитися. Тому нинішнє скорочення народжуваності спричинили не зміни в орієнтаціях молоді, а різке погіршення економічної ситуації в країні: наприклад, 2/5 опитаних вважають, що «заводити зараз дітей безвідповідально». В міру погіршення економічної ситуації в країні стрімко зростає «ціна дитини».

Здавалося б, в умовах економічної й соціальної кризи в країні можна сподіватися на виростання значущості такої функції родини, як «психологічний захист». Поширеним є уявлення про те, що вона може стати останнім притулком для людини, порятунком від стресів,

спричинюваних навколишнім соціальним світом; і що саме в родині людина дістає підтримку й опору в житті. Та, як показують соціологічні дослідження, так є далеко не завжди. Найбільша кількість конфліктів припадає саме на сім'ю: 39% опитаних відзначили, що за останній місяць мали конфлікти з батьками, дітьми, чоловіком або дружиною. Причому в жінок і в чоловіків цей показник приблизно однаковий. Родина виявилася куди конфліктнішим середовищем, аніж вулиця й перебування в транспорті (де мали конфлікти 8% опитуваних), а також перебування на роботі (конфлікти зі своїм керівництвом мали 9% і з колегами по роботі – 8% опитаних (репрезентативне опитування населення України, 2003 рік). Можна зробити сумний висновок, що саме родина в наш кризовий час стає місцем, де розряджається невдоволення, вихлюпуються скарги й докори. Причому показово, що одні й ті ж проблеми викликають у різних родинах різні емоційні реакції й наслідки для сімейних відносин. Дослідники зафіксували таке явище, як посилення згуртованості, емоційної підтримки, уваги й турботи в чоловіка та жінки в стабільних, дружних родинах у тому разі, коли родина під впливом погіршення зовнішніх обставин ніби починає перевірятися на міцність. Емоційна підтримка в родині такого типу подвоюється, сприяючи успішному подоланню труднощів. На жаль, цей тип сімейної поведінки трапляється нечасто. За даними нашого дослідження, в однієї п'ятої частини опитаних жінок і чоловіків за останній місяць виникали конфлікти з партнером у шлюбі, що надовго позбавили їх душевної рівноваги.

У соціологічній літературі досить багато праць, у яких класифіковано причини розлучень; однак усі вони досить умовні. Завжди є кілька причин, поєднаних по-різному. І саме комплекс причин приводить чоловіка й жінку до розлучення. Але, як не дивно, жодна із загальноприйнятих класифікацій причин розлучень достатньою мірою не відбиває матеріальних (за рівнем доходів, ступенем побутового комфорту й здійсненості споживчої орієнтації) і житлових проблем людей, які розлучаються.

Однією з причин розлучень є маловивчене психо-фізичне перевантаження жінок у шлюбі, хоча практично немає жодної роботи про сім'ю й становище жінки в ній, де б не розглядався феномен «подвійної зайнятості» жінок. Це явище серед причин розлучень зазвичай не фігурує і не закладається в інструментарій опитувань для тих, хто розлучається. Насправді саме перевантаження жінок, що викликає постійну втому, нерідко веде до погіршення, а потім і до розриву подружніх відносин; прагнучи якимось полегшити своє існування, часом не усвідомлюючи цього, жінка звільняється від шлюбу, від чоловіка, якого треба обслуговувати. Зокрема, самотні

матері вважають, що розлучення з чоловіком різко скорочує час на домашню працю. Завдання дослідника, що вивчає ситуацію перед розлученням, зуміти розглянути за іншими причинами, що називають респонденти, й цю, оскільки практично ніколи жінки не називають її відверто: по-перше, тому, що не кожна жінка здатна пізнати себе; по-друге, через поширеність у суспільстві стереотипу «гарної дружини», яка відповідає за всіх у родині і повинна «встигати все», – мало кого цікавить, чого це коштує самій жінці.

Важливість допомоги чоловіка для стабілізації сімейних відносин і гарного самопочуття жінок засвідчує факт, що в родинях, де подружжя спільно виконує домашні обов'язки, понад 60% жінок оцінюють свій шлюб як щасливий, а там, де цього немає, 80% жінок незадоволені шлюбом. В. Сисенко, проаналізувавши бюджети робочого й вільного часу, дійшов висновку, що заміжня жінка-матір без допомоги чоловіка, родичів, а також дітей не в змозі задовільно справитися зі значним обсягом домашньої праці. Ці факти ще раз підтверджують необхідність вивчати психофізіологічну втому жінок як чинник дестабілізації сімейних відносин, а іноді й причини розлучень.

Адаптація сім'ї до мінливих умов існування в нашому суспільстві відбувається переважно інтуїтивно, оскільки традиції раціонального підходу до організації сімейного життя й обміркоаної корекції своєї поведінки досі слабо вкорінені. Треба відзначити, що в родині, як і в багатьох інших сферах нашого життя, відчувається брак загальної культури, не вироблені моделі доцільних взаємин чоловіка й жінки. Практиковане останнім часом відродження ідеології традиційного патріархального сімейного укладу навряд чи зможе істотно допомогти сучасній сім'ї у формуванні моделі сімейних відносин. Специфіка нинішнього етапу шлюбно-сімейних відносин така, що родинний союз, заснований на демократичних засадах (егалітарний), більшою мірою відповідає наявним соціально-економічним умовам, хоча його переваги й не заперечують існування інших форм і стилів сімейного життя. Кожна родина вправі, зважаючи на свої цілі, завдання, особливості особистості кожного чоловіка та жінки, будувати життя за власними розумінням і бажанням.

У наш час причиною багатьох конфліктів у сім'ї є розлагодженість у рольових очікуваннях її членів. Різне розуміння ролей «хорошої» дружини або «справжнього» чоловіка призводить до втрати взаєморозуміння, без чого неможлива злагодженість дій у сім'ї. Психологи також установили, що міцність подружньої єдності залежить від кількості спільних, подібних (тотожних чи доповняльних) якостей особистості в одружених. Аналіз даних соціологічного дослідження, проведеного в Україні (Соціологічне дослідження було проведене у 1994 р. Українським інститутом соціальних досліджень -

опитано 1438 юнаків та дівчат у різних регіонах України), показує, що в молоді, яка ще не перебувала в шлюбі, уявлення щодо моделі «хорошого чоловіка» та «хорошої жінки» не тільки традиційні, навіть більше – досить примітивні. І це явище можна розглядати як прогалину в гендерному вихованні молоді.

Якими ж є моделі «хорошої дружини» та «хорошого чоловіка» у свідомості молоді та чи збігаються уявлення юнаків і дівчат у цій сфері? На думку юнаків, «хороша дружина» повинна бути (риси перераховуються в напрямку спадання значущості):

1. Доброю та лагідною (52%).
2. Охайною, що завжди стежить за зовнішністю (45%).
3. Доброю господаркою в домі (45%).
4. Не дуже вимогливою (42%).
5. Не зловживає алкоголем (31%).
6. Має спокійний характер (28%).
7. Є гарним сексуальним партнером (26%) тощо.

Дівчатам портрет «хорошої дружини» бачиться трохи по-іншому:

1. Гарна господарка в домі (61%).
2. Охайна, завжди піклується про зовнішність (60%).
3. Займається вихованням дітей (49%).
4. Добра та лагідна (44%).
5. Не курить (39%).
6. Не примхлива, не занадто вимоглива (37%).
7. Має спокійний характер (31%) тощо.

Окреслений дівчатами портрет є, як ми бачимо, набором традиційних ролей, які в розвинених країнах уже давно й успішно змінені на користь демократичнішого, рівноправного, партнерського. Останній передбачає, що не лише чоловік, але й дружина роблять економічний внесок у життя сім'ї згідно своїх індивідуальних здібностей до заробітку. Натомість українські дівчата поставили характеристику «матеріально забезпечувати свою сім'ю» на останнє 14-е місце.

Цікаво відзначити, що така думка не відповідає нашим соціальним реаліям, де майже кожна друга сім'я живе на заробіток двох дорослих її членів – чоловіка і дружини. Молоді жінки приділяють більше уваги саме традиційно-інструментальним ролям дружини (добра господарка, гарна, охайна зовнішньо тощо), а не ролям, що найбільш важливі для сучасної сім'ї – емоційній, експресивній. «Любити чоловіка», а також «любити своїх дітей» дівчата ставлять на одне з останніх, 13-е місце. Аналіз портрету «хорошої дружини», що постає з відповідей юнаків, а особливо – дівчат, викликає відчуття його невідповідності життєдіяльності та потребам сучасної сім'ї та наявним рольовим наборам дружини й чоловіка. Ця розбіжність між уявленнями

молоді та майбутніми реаліями їх шлюбів спроможна надалі провокувати гендерно-рольові конфлікти. У наш час, коли зовнішній тиск на сім'ю (релігія, заборона на розлучення, соціальний контроль) став слабким і не має такого значення, як раніше, збільшується роль міжособистісних стосунків у сім'ї, кохання, піклування та психологічної підтримки. Тільки тоді буде забезпечена стабільність і якість шлюбу. З відповідей молоді можна зробити висновок, що вона усвідомлює ці нові реалії погано та недостатньо ознайоmlена з етикою та психологією сімейних стосунків. Така ситуація є результатом системи гендерного виховання, наявної в суспільстві, котра формує їх уявлення та погляди на сімейне життя і на взаємовідносини статей в цілому.

Модель «хорошого чоловіка» у юнаків складається з таких характеристик:

1. Матеріально забезпечує сім'ю (68%).
2. Має спокійний, стриманий характер (39%).
3. Має почуття гумору (32%).
4. Займається домашнім господарством (28%).
5. Не зловживає алкоголем (26%).
6. Піклується про дружину (21%).
7. Не курить (17%) тощо.

Така характеристика, як «кохати дружину», посіла 11-е місце.

У дівчат набір характеристик для моделі «хорошого чоловіка» ще традиційніший, ніж у хлопців. Вона містить такі позиції:

1. Матеріально забезпечує сім'ю (83%).
2. Не зловживає алкоголем (54%).
3. Має спокійний характер (38%).
4. Має почуття гумору (37%).
5. Не вередує, не занадто вимогливий (34%).
6. Не курить (32%).
7. Піклується про дружину (28%) тощо.

Вище означені характеристики розміщені в порядку зменшення їх важливості для опитаної молоді.

На додаток: таку ознаку демократичної (егалітарної) сім'ї, як допомога у веденні домашнього господарства, дівчата поставили на одне з останніх, дев'яте місце; «кохання чоловіка» – на десяте, а «виховання дітей чоловіком» – на одинадцяте.

Ознайомившись із портретом «хорошого чоловіка» в баченні молодих жінок, нічого дивуватися тому, що переважну частину заяв на розлучення подають, як відомо, жінки. Однією з причин, яка призводить до розлучення, є мала вимогливість до партнера на стадії вибору та одруження. Опитані дівчата в більшості мають спрощені й частково примітивізовані уявлення стосовно ролі чоловіка в сім'ї.

Після одруження спільне життя, що передбачає обопільне виконання домашньої праці, уміння поступитись або чимось пожертвувати заради загальносімейних прагнень, примушує жінок вимагати від свого обранця зовсім іншого, аніж на стадії дошлюбного залицяння, і якщо чоловік не співпрацює та не дбає про інтереси родини – результатом стає конфліктна чи зруйнована сім'я.

Виникає закономірне питання: чому уявлення наших людей щодо шлюбно-сімейних відносин, зокрема про гендерні ролі, так традиційно патріархальні в більшості випадків, тоді як вивчення реального устрою сімейного життя нашого населення показало (як було визначено вище) кількісну перевагу демократичного, егалітарного типу родин в українському суспільстві; чому ці два феномени не збігаються, хоча в ідеалі мали б? Річ у тім, що ідеологія, до якої й належать ці уявлення про ролі жінки й чоловіка в родині та суспільстві, формувалася протягом багатьох сторіч у минулому і була закріплена в цілій низці гендерних стереотипів, котрі як спрощені гендерні нормативні моделі поведінки передавалися від покоління до покоління. Причому засвоєння їх припадає буквально на перші роки життя дитини, що й обумовлює їхню подальшу стійкість. Наприклад, практично всі з опитаних жителів України (97%) вважають, що «жінка зобов'язана доглядати за дитиною в сім'ї»; що чоловік теж відповідальний і має цей обов'язок, вважають тільки 59%. Отже, спостерігається тиск стереотипного уявлення про те, що догляд за дітьми – справа жіноча, а не чоловіча. Під впливом цього стереотипу формується уявлення й про роль чоловіка у вихованні дітей. Лише 63% опитаних вважають важливою для чоловіка роль вихователя своїх дітей, але практично всі думають, що для жінки ця роль дуже важлива (95%) (опитування «За рівні права і можливості», здійснене Канадсько-українським гендерним фондом та Українським інститутом соціальних досліджень, 2002 р.).

Немає потреби говорити про те, наскільки важлива виховна роль чоловіка в сучасній родині. Дівчинка формує уявлення про всіх чоловіків загалом на основі образу свого батька, і якщо цей образ негативний, то в неї складається недовірливе, насторожене ставлення до всіх чоловіків, що може перешкодити їй побудувати власну родину або створити довірливі стосунки в ній. Хлопчикам потрібен позитивний образ батька для формування чоловічої ідентичності. Загалом сучасна гендерна теорія наполягає на тому, що батьківство має стати однаковою мірою важливим як для жінок, так і для чоловіків; роль чоловіка в родині в жодному разі не можна зводити тільки до ролі «годувальника». Згадане вище соціологічне опитування показало: в нашому суспільстві і жінки (97%), й чоловіки (98%) вважають, що саме ця роль є головною для чоловіка в родині, а всі інші є другорядними. Цей жорсткий рольовий розподіл несе багато негативу для чоловіків.

За низької середньої заробітної плати в країні в цілому, високої імовірності стати безробітним багато чоловіків опиняються в ситуації депресії, і замість того, щоб активізувати свої інші сімейні ролі, вдаються до саморуйнування. Загалом патріархальна ідеологія залишається могутнім бар'єром на шляху кооперації жіночої та чоловічої праці в родині, створення теплих емоційних взаємовідносин, ефективного виховання дітей і, зрештою, зміцнення стабільності родини.

Варто не забувати, що роль годувальника в родині, його професійна успішність, від якої залежить відповідна матеріальна винагорода, часто залежить від внеску дружини у формування кар'єри чоловіка. Ханна Папанек назвала це явище «одною кар'єрою на двох». Щоденна робота зі створення побутових умов, а іноді й безпосередня допомога чоловікові в його професійній роботі вдома (передрук матеріалів, складання кошторисів робіт, ведення бухгалтерії тощо), у більшості випадків не враховується як «робота» і зараховується до професійних заслуг чоловіка. З іншого боку, роль «годувальника» має й негативний бік. Чоловіки, які важко фізично працюють, часто обурюються й скаржаться на тиск членів їхніх родин, що вимагають від них важкої праці заради забезпечення родини. У цій ситуації чоловіки розглядають своїх дружин як тих, хто змушує їх працювати, тоді як самі вони не хочуть цього робити, отже, втома й роздратування від важкої роботи переноситься на дружину.

Отож чоловіча робота і роль в родині теж гендерно зумовлені й побудовані на системі сімейної підтримки та часто й привілейованого становища чоловіка в родині. Тому гендерна перспектива припускає зміну системи «робота – родина» як для жіночка, дтиакка іл дльняі чзмоліноив,і кщівю. зачепили всі сфери життя нашого суспільства в останні десятиліття, передусім відбилися на становищі сім'ї. Виникло таке поняття, як «фемінізація бідності»: саітні жінки з дітьми, жінки-пенсіонерки здебільшого опинилися за межею бідності. Нові проблеми або різке загострення старих роблять особливо актуальним таке питання: як у цих важких економічних і соціальних умовах людям реалізувати свої орієнтації на формування родини, народження дітей, матеріальну забезпеченість, налагоджений побут, повноцінне дозвілля, гарне виховання дітей тощо? Очевидно, що ці проблеми нагально потребують втручання держави, започаткування й ведення ефективної державної соціальної політики. При цьому відзначмо, що головна умова ефективності й правильної спрямованості соціальної політики стосовно родини – наявність у її основі теоретичної концепції розв'язання проблем гендерної рівності в сім'ї й відповідних засобів допомоги родині. Суть концепції така: на основі яких поглядів розроблятимуться практичні соціальні програми – патріархальних

(посилення яких у суспільстві ми наразі спостерігаємо) або егалітарних (по-справжньому демократичних)? Від обраної концепції залежатиме дієвість короткострокових і, особливо, довгострокових заходів допомоги сім'ї та її членам.

Доволі багато колишніх програм були малоефективними, тому що в їх основі проглядав патріархальний світогляд авторів. Вважається, що якщо знизити рівень зайнятості жінок у народному господарстві, то зросте народжуваність, зміцниться сім'я тощо, оскільки жінка стане займатися тільки родиною. Це омана. За такого низького, як зараз, життєвого рівня навіть непрацюючі жінки не зважуються народжувати. І повернення жінок до домашнього вогнища не розв'яже проблеми підвищення народжуваності. Під патріархальними розуміються погляди, засновані на переконанні, що поділ соціальних функцій між чоловіком і жінкою має природну, біологічну підставу, що головна життєва мета жінки – бути матір'ю, охоронницею домашнього вогнища, що тільки чоловік – добувач, він здійснює зв'язок між родиною та ширшим соціальним оточенням, суспільством. Отже, особистість жінки тут зводиться до біологічних ролей, а низка негативних процесів соціально-демографічного характеру пояснюється зайнятістю жінок у суспільному виробництві, їхньою роботою поза домом, а також їх надмірною емансипацією.

Егалітарна концепція ґрунтується на тому, що й чоловік, і жінка рівні як особистості і тому повинні мати рівні можливості для свого розвитку. Нинішній поділ праці, як у сім'ї, так і в суспільстві в цілому, має соціальну природу, є надбудовою над біологічними чинниками. Новий, егалітарний, тип відносин між статями, що йде на зміну патріархальному, заснований не на взаємозв'язку панування й підпорядкування, заданого традицією і зведеного в ранг природного закону, а на відносинах особистісної взаємодоповнюваності в суспільстві й родині. Перехід від патріархальної системи соціо-статевих відносин до егалітарної – фундаментальна особливість сучасної епохи. Егалітарний принцип рівності статей не слід розуміти як стирання розходжень між чоловіком і жінкою. Навпаки, він передбачає граничний облік психофізіологічних особливостей, пов'язаних зі статтю, але водночас – і зняття всіх бар'єрів, що заважають проявитися людині як особистості. Це стосується і чоловіків, і жінок.

У програмних документах, що стосуються інституту родини, має бути чітко зазначено, що всі заходи щодо «поліпшення становища жінки», «пільг жінкам-робітницям» тощо можуть прийматися тільки як система тимчасових заходів. Історичний досвід показує, що ідеологія допомоги, якщо її не розглядати як систему тимчасових заходів, по-перше, не веде до подолання відсталості або підпорядкованості, а

навпаки, відтворює ці відносини й далі; по-друге, не скасовує суспільної ієрархії (жінки як і раніше дискриміновані); по-третє, не ефективна з погляду подолання патріархальних відносин, не створює умов для вільного розвитку особистості, а тільки ускладнює їх. Довгострокова політика має перемістити акцент з ідеї допомоги тільки жінці на створення рівних можливостей для обох статей у всіх сферах і загалом ґрунтуватися на таких принципах: 1) жінка і чоловік мають однакові права, обов'язки й можливості у всіх сферах життя, зокрема й сімейній; 2) родина має бути суверенною в прийнятті рішень щодо її економічного та демографічного відтворення.

Звідси й конкретний механізм, що забезпечує проведення довгострокової політики: усі пільги в сфері зайнятості, що держава вважає за можливе надати працівникам, які поєднують сімейні та трудові функції, слід адресувати родині, а не окремо матері чи батькові (тут не маються на увазі пільги, пов'язані з вагітністю та пологами). Держава, керівник на виробництві, лікар, що оформлює документи, не повинні вказувати родині, хто з батьків скористається відпусткою з догляду за дитиною (повністю або частково), хто працюватиме повний або неповний день (можливо, це зручніше зробити батькові), за графіком тощо. Отже, родині не нав'язуватиметься ні традиційний, ні егалітарний тип відносин. Сім'я сама визначить, що їй треба [32].

Основні поняття: гендерні контракти, гендерні ролі, сім'я, егалітарна сім'я, матріархальна сім'я, патріархальна сім'я, моногамія, полігамія, шлюб.

Рекомендована література: 6, 8, 12, 13, 14, 20, 21, 31, 32, 38, 45, 47, 48, 51.

Питання та завдання для самостійної роботи:

1. Дайте визначення понять «сім'я» та «шлюб». Що представляють собою моногамний та полігамний шлюб?
2. Наведіть класифікацію сімей залежно від розподілу влади в них. Як Ви вважаєте, які сім'ї переважають у сучасному українському суспільстві: патріархальні, матріархальні чи егалітарні?
3. Які функції виконує сім'я у контексті гендерної соціалізації?
4. Що представляє собою поняття «гендерні контракти»? Які типи гендерних контрактів існують на сьогоднішній день в українських сім'ях?
5. Охарактеризуйте сучасну українську сім'ю. Яким чином розподіляються в ній гендерні ролі?
6. Якими є моделі «хорошої дружини» та «хорошого чоловіка» у свідомості молоді? Наскільки їхнє уявлення відповідає дійсності?

ТЕМА 2.2 ПРАВОВІ АСПЕКТИ ГЕНДЕРУ

1. *Права рівності в системі інфраправа*
2. *Історична зумовленість права рівності*
3. *Юридичний зміст рівності статей*
4. *Гендерна рівність в міжнародних документах*
5. *Конституційне забезпечення гендерної рівності в Україні*

1. Права рівності в системі інфраправа

Функціонування суспільства як цілісного організму потребує нормативного впорядкування й регулювання наявних у ньому відносин, зокрема й відносин між чоловіком і жінкою, а також між жінками та чоловіками як соціальними групами. Це відбувається шляхом формування й розвитку різних соціальних норм: моралі, права, звичаїв, традицій, корпоративних норм тощо, за допомогою яких забезпечується суспільний порядок загалом. **Право** – система загальнообов'язкових, формально визначених державою норм як критерію правомірної та неправомірної поведінки. Недотримання їх зумовлює можливість застосування державного примусу. В основі правових норм лежать закони, що їх ухвалюють владні структури. Правовий порядок ґрунтується на **принципі законності**, що є основою всього державного й суспільного життя.

Право не існує поза іншими соціальними нормами. Всі види норм тісно пов'язані, часто навіть послуговуються однією лексикою, зокрема такими поняттями, як обов'язок, справедливість, відповідальність, моральні вимоги тощо. Певна спільність у соціальних правилах дала підстави науковцям і практикам говорити про інфраправа.

Інфраправа – це не закріплені офіційно нормативні настанови, що збігаються з юридичними приписами або конкурують з ними. Воно охоплює думки, оцінки, вірування, образні уявлення, звички, стереотипи поведінки, звичаї тощо, сукупність яких латентно впливає на мотивацію поведінки у регульованих правом сферах.

Відносини між жінкою і чоловіком в Україні великою мірою регулюються саме нормами інфраправа. Загалом інфраправа можна визначити як соціологічне праворозуміння, оскільки воно визнає правом не стільки сукупність абстрактних і формальних норм, скільки саме суспільне життя як певним чином упорядковану взаємодію соціальних суб'єктів, «живе» право як конкретне, динамічне, те, що існує фактично і є підґрунтям творення законів та прийняття інших юридичних рішень. У зарубіжній літературі близькими за змістом до інфраправа використовують такі поняття: «живе право», «неофіційне право», «спонтанне право», «інтуїтивне право», «вільне право», «право

корпорацій», «моральне право» тощо. Йдеться про ту систему норм, які передують офіційному праву, формуються й існують як регулятивна інституція й частина яких еволюціонує до надання їм державою якості загальнообов'язкової правової норми, при ухваленні певного закону чи нормативного акту, або ж вони й надалі діють поруч із правовими нормами, конкуруючи з ними.

Змістовно найближчим до поняття інфраправа є звичаєве право. Гендерні відносини в Україні значною мірою побудовані саме на звичаєвому праві. Їх соціальна регуляція втілюється в різноманітних соціальних нормах і суб'єктивних правах, що визначають та регулюють повсякденні відносини чоловіка й жінки. Таке право виникає з практичних потреб, з традиційної поведінки статей, з етичної нормативності соціально-статевих стосунків. Їх продукують усталена свідомість жінки та чоловіка, реальна ситуація в країні.

Тіньові відносини в царині гендеру, регульовані різними неписаними правилами, тобто нормами інфраправа, проявляються в різноманітних сферах. У політиці, наприклад, вони проявляються

- у нормі-«запрошенні» політичними партіями певних представниць жіночої статі до перших п'ятірок або двадцятки за партійним списком при висуненні кандидатів у депутати на виборах до органів влади;
- у нормах чоловічої солідарності щодо унеможливлення для жінки доступу до прийняття рішень при формуванні органів владних структур;
- у «джентльменській діяльності» зі створення слухняної номенклатури, коли чоловіки керують, а жінки є обслугою керівництва, віддаленою від прийняття рішень як такі, що не здатні до цього;
- у свідомості багатьох жінок, які на «відмінно» навчалися у ВНЗ, але моральні пріоритети яких залишилися на рівні «подавання кави» керівникам, знання яких ще вчора за вузівським столом часто не піднімались вище задовільної оцінки тощо.

В умовах тіньового порядку в суспільстві та мало дієвості або неефективності регуляції державою суспільних відносин, інститути тіньової політики й тіньового ринку досі насаджують і відтворюють у своїх діях тіньовий гендерний порядок, ґрунтований на приватних рішеннях, не даючи змоги втілити в життя задекларовану офіційною правовою нормою рівність статей.

Гендер як явище, його становлення та поступ значною мірою зумовлені розвитком правової системи, потребою в юридичному забезпеченні нових суспільних відносин. Ринкова економіка й державність для оптимального функціонування потребують розгалуженої правової системи. В таких умовах право є способом

підтримки й упорядкування гендерного паритету, регулювання гендерних відносин, забезпечення гендерної впорядкованості в суспільстві. Оновлення права, його законодавчих засад є базовим підґрунтям перебудови економічної та політичної систем суспільства, творення організаційних структур громадського життя, які є середовищем самоутвердження й самовираження особистості жінки і чоловіка, як рівних у можливостях, реалізації ними прав, свобод, обов'язків і відповідальності [2].

2. Історична зумовленість права рівності

У загальній системі права чільне місце займають **права рівності**. Ці права регулюють рівність у становленні й функціонуванні націй, держав, політичних партій, громадських структур. Та рівність у відносинах цих структур пов'язана з базовою рівністю, а саме – рівністю між чоловіком і жінкою. Така рівність виражається формально в «праві у формі правових актів» і реально – у «праві на практиці», а таке буття відбиває певну ідеологію. Стрижнем цієї ідеології є концепція правової рівності чоловіків і жінок у теорії й на практиці.

Концепція правової рівності чоловіків і жінок у теорії й практиці правовідносин – це сукупність поглядів і рекомендацій щодо того, яку соціальну й правову політику слід проводити в певному суспільстві для реального забезпечення рівноправності статей в усіх сферах суспільного життя.

Концепція правової рівності чоловіків і жінок у теорії й практиці правовідносин не виникла раптово. Вона складалася історично відповідно до потреб часу, з розвитком суспільств, жінок і чоловіків, їх усвідомлення себе як вільних особистостей, та з творенням політико-правового середовища, в якому особистість могла б себе реалізувати.

Ідею та практику становлення й розвитку правової рівності статей у гендерних дослідженнях пов'язують з феміністським рухом, який політично задекларував юридичну необхідність політико-правового вираження рівності, потреб втілення рівності в законодавстві й у реальній практиці. Однак глибинною причиною потреби в рівності став сам розвиток тієї соціальної тканини нового суспільства, де фемінізм побачив і засвідчив наявність соціально-статевої нерівності, яка проявлялася в домінуванні, пануванні чоловіків, гнобленні ними жінки, що доти сприймалося суспільством загалом як норма.

У XVI-XVII століттях з розвитком промисловості й торгівлі, здійсненням великих географічних відкриттів, становленням нового укладу життя з накопиченням капіталу й розвитком конкуренції, в умовах боротьби з середньовічним абсолютизмом і прагнення відділити питання держави та права від канонів замкнутості виникла **теорія природного права**. Не вдаючись до глибокого аналізу теорії та

шкіл природного права, відзначимо, що загалом вони були спрямовані на встановлення юридичної рівності, забезпечення свободи й безпеки особистості та приватної власності шляхом створення політичних і юридичних гарантій.

Суспільний прогрес, звільнення держави від деспотизму, її вдосконалення на основі права та поділу влади вимагали осмислення можливостей визнати особистість важливим ресурсом у системі всіх суспільних відносин. Звернення до природних невідчужуваних прав людини ставило на порядок денний проблему їх забезпечення, роль в цьому держави, встановлення законів для їх охорони, виконання законів, питання про суспільні сили, здатні захистити закони тощо, тобто про державно-правовий механізм здійснення владарювання.

У цьому контексті формувалась і філософія людини, її прав, свобод, природного й соціального ества. У XVIII ст. соціально-політична думка та практика поглибила й розширила проблеми прав і свобод, справедливості та рівності, держави й громадянського суспільства, влади і її носіїв, демократії та ролі законодавства в її забезпеченні. Поставало й питання про роль особистості – чоловіка й жінки, їх місця в системі влади, власності, ідеології, здобуття й реалізації ними прав і свобод у суспільстві загалом та в приватному житті. В контексті розв'язання цих проблем поставали й питання про умови користування проголошеними рівними правами й можливостями нести рівні обов'язки. Фемінізм, як громадсько-політичний рух жінок, історично загострював проблему прав, свобод, можливостей і шансів для статей як рівних, виражаючи реальну історичну потребу та вимагаючи її втілення у формальній системі правил, а саме – в законодавстві.

Історичний контекст життєдіяльності суспільства на новому етапі розвитку поступово потребував нової організації й регулювання суспільних відносин між жінкою та чоловіком. Процес емансипації – визволення від традицій середньовіччя, пошук і вибір свободи для індивіда, осмислення ролі та призначення держави, як запоруки порядку й спокою в людському суспільстві, зумовили сміливість і потребу критикувати чинні політико-юридичні інститути з боку статі, що перебувала в уцімленішому становищі, була найвіддаленішою від влади та власності, більш соціально гнобленою й експлуатованою, обеззброєною ідеологічно, – жіночої статі. Поставало питання про створення спеціальних юридичних норм, які б конкретизували захист становища жінки, закріплювали її рівність з чоловіком й регулювали нові соціо-статеві відносини по-новому.

Така гендерна ситуація потребувала нових підходів до врегулювання суспільних відносин, а саме через правові норми, гарантовані державним захистом і підтримкою. Якщо в XVI –

XVII ст.ст. постало питання про природні права вільної людини, про створення доктрини природного права, то в XVIII ст. – про широкий спектр соціальних прав, свобод і їх оптимальне юридичне вираження. Новий світ почав усвідомлювати, що новий порядок життя вільної людини потребує й нової якості соціальних прав, що держава, звільнена від божественної природи походження й призначення і що звертається до законів розуму, має бути правовою, а оптимальна організація влади має пов'язуватися з її поділом на законодавчу, виконавчу та судову.

XVIII ст., яке найвиразніше артикулювало питання соціальних прав, стало й епохою усвідомлення того, що юридичні права в реальному житті цієї епохи є, власне, правами чоловіка. Фемінізм і виник як боротьба за справедливе утвердження для жінок рівних юридичних прав з чоловіками, за визнання того, що жінка має діяти й реалізувати себе через право як рівна і рівнозначуща з чоловіком у всіх життєвих сферах [6].

Протягом трьох останніх століть, від XVIII ст. до XX ст., з розгортанням громадських рухів і оформленням їх у суспільно-політичні течії (консерватизму та неоконсерватизму, лібералізму й неолібералізму, радикалізму, комунізму та соціалізму, анархізму тощо) формувалися й розвивалися в цьому ж ідеологічному просторі різні феміністські напрямки: консервативного, ліберального, радикального, марксистського, соціалістичного фемінізму. Феміністський складник суспільно-політичних течій характеризується виробленням політичних стратегій щодо змін становища й статусу жінок у відповідних суспільствах.

У концептуальній і практично-рекомендаційній системі цих течій поступово оформилось та стало визначальним юридичне утвердження рівності всієї різноманітності прав і свобод для жінки як рівної з чоловіком. У своїй боротьбі жінки завойовували свої права – передусім **політичні**: право обирати й бути обраними до органів влади, право брати участь у прийнятті рішень; **економічні**: право на власність і розподіл ресурсів, право на працю й однакову платню за рівноцінну працю; **соціальні** та інші права.

Розбудова й оновлення суспільства в період нової та новітньої історії характеризується наймасштабнішою в світі гендерною революцією. Її змістом є насамперед утвердження рівності жінки та чоловіка в правах, свободах, обов'язках, відповідальності, можливостях і шансах. Ці кардинальні зміни не зводяться до політико-правових змін у становищі, статусі й свідомості лише жінок. Їх змістом є й подібні перетворення в реальному становищі, статусі й свідомості чоловіків, оскільки зміни в життєвому просторі – ситуаційному, юридичному,

психологічному – у жінки та чоловіка є взаємопов'язаними й взаємозумовленими.

Для сучасних політико-правових процесів характерний розгорнутий прогрес у завершенні юридичного закріплення становища й статусу чоловіка та жінки як рівноправних. Сьогодні особливо гостро стоїть питання не лише й не стільки про рівність прав і свобод, а й передусім про **юридичне забезпечення рівності можливостей** для чоловіка й жінки стати рівноправними як деюре, так і де-факто в усіх сферах суспільного життя. Можемо говорити про цілісну концепцію правової рівності чоловіків і жінок у теорії й на практиці правовідносин як сукупності поглядів і рекомендацій, що є узагальненням світової та національної практик правової діяльності держав [6].

Отже, проблема прав людини, порушена реальним соціальним прогресом нової й новітньої діб, потреба особистості в свободі самореалізації та гарантіях такої свободи, необхідність у нових юридичних формах упорядкування приватного і публічного життя індивіда на принципах рівності й справедливості, як і активність течій суспільно-політичного руху, зокрема їх феміністичного крила, зі здійсненою ними артикуляцією реальних суспільних проблем, зумовили гендерні перетворення в суспільствах і пошук оптимальних юридичних форм їх розв'язання.

3. Юридичний зміст рівності статей

У загально соціальному механізмі забезпечення гендерної рівноправності юридичні засоби мають чільне місце. Цілеспрямований вплив юридичних засобів на суспільні відносини, що виникають у сфері гендеру, їх ефективність та суспільно корисний результат залежать від того, наскільки вони є узгоджено дійовою юридичною системою. Право забезпечує упорядкування відносин. Воно закріплює рівність гендерних відносин як необхідний стандарт цивілізованої поведінки й відносин між жінкою та чоловіком. Саме право як система загальнообов'язкових норм ставало все більшою гарантією для утвердження й функціонування здобутої рівності. Правовий порядок у суспільстві закріплює та підтримує соціальне середовище, де формуються й розвиваються демократичні відносини між статями, побудовані на принципі паритетності.

Гендер є організованою моделлю соціальних відносин між жінками та чоловіками, вибудовуваною суспільством. Наявність соціальної стратифікації, зокрема за статевою ознакою (особливо в сфері соціального розподілу трудової й іншої суспільно-корисної діяльності та отримання відповідних соціальних благ), різниці у виконуваних соціальних функціях і відповідних гендерних ролях, зумовлює необхідність досконалого правового регулювання, котре

враховувало б і створювало систему юридичних гарантій для гендерної рівності, а також порушує проблеми правозастосування щодо дотримання гендерної рівності й упровадження її в правосвідомість.

Тією чи іншою мірою гендерні відносини піддані такому правовому регулюванню, хоча доволі часто воно є або недостатнім, або недосконалим. Отже, слід визнати існування *гендерного права* як комплексного правового інституту, що складається з правових норм, які встановлюють засоби забезпечення рівності прав людини незалежно від статі, а також передбачають межі допустимих відмінностей у правах, залежно від статі. Отож за змістом норми гендерного права передбачають систему гарантій для забезпечення рівності прав, свобод жінкам і чоловікам. Водночас вони передбачають відмінності та їх межі в правах і гарантіях їх здійснення, котрі зумовлені різною статтю людини. Сфера дії норм гендерного права поширюється на різні правові галузі, що забезпечують здійснення особистих, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини.

Між юридичним правом і статусом та становищем жінки й чоловіка існує подвійний зв'язок. З одного боку, реальні статус та становище статей впливають на формування юридичних норм. З іншого – наявний зворотний вплив, коли юридично встановлені норми поведінки статей, закріплені в нормативно-правових актах різного рівня, скеровують розвиток гендерних відносин у суспільно бажаному напрямі й активно формують гендерну правосвідомість [2].

Юридична наука виробляє правове розуміння гендеру, будує методичку, за якою проводиться аналіз чинного законодавства, розробляє пропозиції щодо його вдосконалення. Формується **гендерна юриспруденція** – система поглядів юристів-професіоналів на правові галузі з гендерних позицій та відбиття в правовій доктрині, законодавстві та судовому процесі принципу рівних прав і можливостей статей. Юридична ясність законів та інших нормативно-правових актів можлива тільки при чіткому визначенні понять і термінів.

Під **рівністю жіночої й чоловічої статей** розуміється рівність їх соціального статусу та загальна участь у всіх сферах суспільного, державного і приватного життя на основі самоусвідомлення особистісних потреб та інтересів, долання елемента ієрархічності, за якою історично чоловіки розглядалися як істоти вищі, а їхня діяльність та її результати – як суспільно значущіші, ніж діяльність та результати жінок.

Гендерна рівність означає наявність рівних умов для жінок і чоловіків у реалізації всіх прав людини та можливостей участі в політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку, а також рівного користування його результатами. Рівність необхідна для

людського розвитку. Досягнення гендерної рівності необхідне для нормального функціонування соціальної, економічної, культурної та політичної систем. Нерівність статусу жінок проявляється системно. Расові ознаки, етнічне походження та непрацездатність й надалі впливатимуть на таке становище.

Водночас утвердження рівності передбачає осмислення різних аспектів життя жінок. Вони можуть бути породженими не тільки статевими відмінностями, а й віковими, расовими, класовими, національними, етнічними та регіональними особливостями, сексуальною орієнтацією, вадами психічного та фізичного розвитку мовою і релігійними переконаннями. Розвиток, аналіз і творення законодавства та правової політики має здійснюватися з урахуванням гендерних відмінностей. Це передбачає розуміння природи відносин чоловіків та жінок, різних соціальних реалій, життєвих очікувань та економічних обставин, з якими стикаються жінки й чоловіки. Зокрема, жінки можуть перебувати в більш не вигідному становищі через расу, колір шкіри, сексуальну орієнтацію, соціально-економічне становище, регіон, різний рівень можливостей та вік. Правова політика і закон мають поважати та враховувати це розмаїття. Як показує історія, однакове (знеособлене) ставлення до жінок ще не забезпечує їхньої рівності, бо таке «рівне» ставлення нехтує факт своєрідності життя кожної з них.

Гендерна концепція суспільного розвитку й соціальних перетворень, спрямованих на суспільний прогрес, передбачає суспільний і державний погляди на життя обох статей як рівних, збалансованість можливостей їх розвитку, долання всіх форм історичної несправедливості щодо ставлення до них і оцінки результатів їхньої діяльності, забезпечення умов для саморозвитку й самовираження жінки й чоловіка як рівних у правах, свободах, обов'язках та відповідальності.

Зміст поняття **рівності жінок і чоловіків** передбачає:

- рівність у правах і свободах;
- рівність в обов'язках;
- рівність у відповідальності;
- рівність у можливостях і шансах.

Рівність соціальних статей насамперед зумовлена рівністю їхніх прав та свобод і рівністю можливостей.

Рівність прав і свобод – це наділення однаковими правами та свободами осіб жіночої й чоловічої статей у всіх сферах життя та забезпечення де-юре рівних умов їх здійснення. Рівність прав і свобод є передусім правовою проблемою. Вона орієнтована на законодавство. Її розв'язання пов'язане з чітким визначенням правової стратегії, розумінням напрямків правової політики. Рівність прав людини

передбачає забезпечення прав жінок і чоловіків через усунення всіх форм дискримінації за статтю.

Головний зміст правового спрямування принципу рівності жінок і чоловіків полягає у творенні нових цінностей і пріоритетів кожної зі статей, нових партнерських відносин між ними, в розподілі відповідальності між жінками і чоловіками. Це дає змогу створити такі суспільні структури, які забезпечували б збалансованість владних, управлінських та інших суспільних відносин жінок і чоловіків, долали б соціальну ієрархію між ними, особливо поширену в публічній сфері суспільства, сприяли б побудові нових форм гендерних відносин. Правова основа загальної участі в цих процесах жінок і чоловіків є високим гарантом утвердження самоцінності особистості, задіяності всіх людських ресурсів для забезпечення стійкого гендерного розвитку сучасного суспільства в умовах свободи.

Здобуття жінкою і чоловіком свободи самотворення, досвіду самопрезентації, вільного впливу на перетворення соціального середовища в публічному просторі, свободи від усіх форм залежності, усвідомлення свободи як соціальної цінності, що є складником гендерної ідеології, спроможне забезпечити гендерну рівність і звільнення від усіх форм соціо-статевої дискримінації.

Рівність можливостей (гарантій) – це система засобів і рівних фактичних умов розподілу й використання політичних, економічних, соціальних та культурних ресурсів і цінностей, що унеможливають дискримінацію та будь-які соціальні обмеження щодо статей, їх життєдіяльності та самовираження. На відміну від рівності прав, рівність можливостей є не стільки правовою, скільки соціально-економічною та культурною проблемою, проблемою умов, що породжують та транслюють гендерну нерівність, без трансформації яких неможливе реальне забезпечення рівності прав.

Варто особливо наголосити, що рівність статей у жодному разі не означає їх біологічної тотожності, ігнорування різних фізичних можливостей, фізіологічних особливостей, психічних та психологічних характеристик, як це часто сприймають при першому ознайомленні з проблемами гендеру. Так само значущими є відмінності в становищі жінок та чоловіків у різні часи, в різних суспільствах, у різних умовах соціального буття, визначених класом (соціальним статусом), расою, віком тощо. Однак ці відмінності не повинні спричиняти дискримінацію жінок і чоловіків. Саме право має виступити тим чинником, що, не заперечуючи особливостей, властивих кожній статі, не зводячи до уподібнення «нижчої» (жіночої) до «вищої» (чоловічої) статей, веде до рівного розподілу економічних, політичних, соціальних та інших можливостей і ресурсів.

Правовий спосіб закріплення принципу рівності статей передбачає **право на відмінності**, а отже, й певне врахування їх у законодавстві. Специфіка, інтереси та цінності обох статей мають стати змістовною частиною та бути інтегрованими в егалітарну правову політику, звільнену від сексизму, й забезпечити правове регулювання нагальних гендерних проблем у всіх сферах суспільства [2].

4. Гендерна рівність в міжнародних документах

Становлення прав рівності статей, боротьба за юридичне забезпечення можливостей їх реалізувати відбувається і на національному, й на міжнародному рівнях. Світова спільнота і національні суспільства дедалі більше порушують і розглядають питання про врахування гендерного аспекту при законотворенні, про що свідчать міжнародні документи щодо гендерної рівності.

Документи з проблем гендеру, що їх приймають Організація Об'єднаних Націй та інші міжнародні організації, – це Конвенції (міжнародні договори, що після ратифікації державами-підписантами набувають загальнообов'язкового значення й невиконання яких тягне за собою міжнародну відповідальність) та Декларації (заяви держав про наміри, які не мають зобов'язального характеру, тримаючись на авторитеті). Ці документи ґрунтуються на широкій правовій практиці, її узагальненнях та аналізі результатів гендерно ефективної діяльності правових інституцій у різних країнах світу. Тому міжнародні документи з гендерної рівності також є методологією підходів до юридичного розв'язання гендерних проблем на регіональному рівні та рівнях окремих країн.

Правові норми та рекомендації міжнародних документів є втіленням узагальненої й вивіреної практики світового досвіду гендерних перетворень. Характерна особливість міжнародного правозахисного законодавства полягає в тому, що воно має державну основу, формуючись через угоди поміж державами.

Обов'язок кожної держави, котра підписала документ, – забезпечити, щоб усі особи, які перебувають під її юрисдикцією, мали змогу реалізувати визначені в них права. Такі документи, зокрема, прийняті ООН, після їх ратифікації національними державами набувають обов'язкового характеру і потребують виконання з урахуванням місцевих особливостей та можливостей. Отож якщо Україна ратифікувала підписані нею конвенції, то цим самим вона юридично зобов'язалась їх виконувати.

Означимо найяскравіше виражені основні юридичні й політичні аспекти гендерного поступу, відбиті в міжнародних документах та в діяльності міжнародних структур.

Як організація суверенних націй, ООН виникла 1945 року. І факт її створення, і процес діяльності спрямовані на утвердження соціальної демократії, важливим складником якої є гендерна демократія. У Преамбулі до Статуту ООН рівність прав чоловіків і жінок розглядається в системі основних прав. Всі шість головних органів ООН – Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і соціальна комісія, Рада з опікунства, Секретаріат та Міжнародний суд – розглядають гендерну політику та її юридичне забезпечення як важливий складник своєї діяльності.

Широкий діапазон гендерної проблематики покладається на спеціалізовані установи ООН, які створені й діють у всіх сферах життя. Організація Об'єднаних Націй приділяє особливу увагу перебудові своєї внутрішньої діяльності на гендерних принципах та формуванню всіх своїх документів, зважаючи на гендерну перспективу. Всі загальнообов'язкові документи, що їх готують у структурах ООН і приймають на міжнародному рівні, проходять гендерну експертизу і ґрунтуються на позиціях гендерної рівності.

Серед комплексу міжнародних стратегій, стандартів і програм, що їх готують і підписують держави-учасниці ООН, організація визнає пріоритетними забезпечення рівності прав і можливостей жінок та чоловіків. Таке забезпечення рівності передбачає прийняття гендерного законодавства, впровадження міжнародних гендерних правових стандартів, створення національних механізмів правового забезпечення гендерної рівності, ведення й аналіз гендерної статистики, сприяння розвитку гендерного руху, допомога жіночим організаціям, проведення гендерних досліджень тощо.

Міжнародні й національні гендерні норми все більше наповнюються положеннями про рівноправ'я наявні світові правові системи, якісно гармонізуючи їх і демократично перетворюючи на сучасні й прогресивні. Створення ефективних міжнародного й національного правових механізмів регулювання гендерних відносин і реального забезпечення його функціонування стає головним завданням демократичного суспільства та держави. В такому механізмі найважливіше забезпечити права людини, в системі яких дедалі більшу роль відіграють гендерні права.

Міжнародно-правові норми й рекомендації ООН стосовно питань гендеру становлять важливий політичний і правовий інструментарій для регіональних та національних гендерних перетворень. Основоположним документом, що проголосив рівноправність жінок і чоловіків, стала **Загальна декларація прав людини**, прийнята 1948 року. Хоча цей документ є декларацією, а не обов'язковим юридичним актом міжнародного права, все ж він має надзвичайно велике значення й сприймається як обов'язковий для виконання.

У статті 1 Загальної декларації прав людини проголошено: «Всі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти стосовно один одного в дусі братерства». Право на рівність серед прав і свобод людини – на першому місці. На основі Загальної декларації прав людини прийнято багато міжнародно-правових актів, які забороняють порушення принципу рівноправності.

В обох **Міжнародних пактах про права людини (Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.)** закріплена як первинна норма рівноправності статей. У ст. 3 обох пактів держави зобов'язалися забезпечувати рівність жінок і чоловіків у користуванні всіма громадянськими, політичними, економічними, соціальними та культурними правами. Отже, пакти закріпили принцип рівноправності статей у формі юридичного зобов'язання і розглядають рівність жінок і чоловіків ширше, ніж просте декларування їхньої загальної рівності перед законом.

Особливу роль у становленні гендеру відіграв правозахисний документ, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1979 р., – **Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок** (її називають ще Жіноча конвенція). Україна ратифікувала її 19 грудня 1980 р. До Конвенції приєдналися майже всі країни світу, чим фактично планетарно визнано правовий принцип гендерної рівності основоположним. Конвенція є першим міжнародним юридичним документом, в якому заборонено дискримінацію жінок. У преамбулі до Конвенції заявлено, що обстоювання рівності жінок і чоловіків та подолання дискримінації щодо жінок є центральним принципом ООН і є предметом зобов'язань держав. Там констатовано, що дискримінація жінок «порушує принципи рівноправності й поваги до людської гідності» і є перепорою на шляху жіночої участі нарівні з чоловіками в політичному, економічному, соціальному й культурному житті своїх країн.

Попри важливу роль, яку відіграють жінки в економічному, соціальному та культурному житті своїх країн, вони досі є об'єктом дискримінації як в індустріальних державах, так і в країнах, що розвиваються. Одне з найважливіших положень Конвенції – це визначення поняття дискримінації щодо жінок. «Дискримінація щодо жінок» означає будь-яку відмінність, виняток або обмеження за статевою ознакою, спрямовані на послаблення чи такі, що зводять нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини й основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадянській або будь-якій іншій сферах».

На відміну від інших договорів, Жіноча конвенція передбачає ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: замість вимоги гендерної нейтральності, тобто рівної поведінки, рівного ставлення до жінок і чоловіків, Конвенція юридично забороняє будь-яку діяльність, що сприяє збереженню нерівності жінок. Отож відповідно до ст. 3 держави, які підписали цей документ, зобов'язалися забезпечити всебічний розвиток і прогрес жінок, щоби гарантувати їм здійснення й користування правами людини й основними свободами на основі рівності з чоловіками. Таке зобов'язання разом з іншими державами взяла на себе й Україна. Уточнимо. Відповідно до ст. 2 Жіночої конвенції держави зобов'язалися:

- внести принцип рівноправності чоловіків і жінок до своїх національних конституцій або іншого відповідного законодавства й забезпечити за допомогою закону практичне втілення цього принципу;
- вживати відповідні законодавчі та інші заходи, зокрема й санкції, з метою заборони будь-якої дискримінації щодо жінок;
- встановити юридичний захист прав жінок нарівні з чоловіками й забезпечити за допомогою компетентних національних судів та інших державних установ ефективний захист жінок проти будь-якого акту дискримінації;
- утримуватися від здійснення будь-яких дискримінаційних актів або дій щодо жінок і гарантувати, що державні органи й установи діятимуть відповідно до цього зобов'язання;
- вживати всіх відповідних заходів, законодавчих також, для зміни чи скасування чинних законів, постанов, звичаїв і практики, які є дискримінаційними щодо жінок;
- скасувати всі дискримінаційні щодо жінок положення свого кримінального законодавства.

У переліку зобов'язань, взятих на себе державами, ціла низка юридичного змісту. У Конвенції конкретизуються правові дії в інтересах забезпечення рівності статей. Грунтуючись на аналізі гендерної віддаленості, у ній особливо виділяються три аспекти щодо жінок: громадянські права і правовий статус; відтворення населення; вплив культурних чинників на відносини статей [42].

З метою долання віддаленості статей, пришвидшення досягнення рівності Конвенція закріпила позитивні й негативні дії, що є обов'язками держав. *Позитивні* (вживати заходів) – забезпечити практичне втілення принципу рівноправності (п. а) ст. 2); вживати законодавчих заходів (п. b) ст. 2); встановлювати юридичний захист (п. c) ст. 2). *Негативні* (утримуватися від дій) – утримуватися від здійснення будь-яких дискримінаційних актів (п. d) ст. 2). Конвенція говорить про обов'язок держав реформувати національне

законодавство в напрямі юридичного гарантування рівноправності статей. При цьому вважається можливим для держав вдаватися в законодавчій практиці до позитивної дискримінації як тимчасового заходу (ст. 4). Стаття 4 має принципове значення для діяльності з досягнення гендерної рівності. Вона розглядає як недискримінаційні *тимчасові спеціальні заходи*, спрямовані державами-учасницями на прискорення утвердження фактичної рівності чоловіків і жінок, наприклад, такі як *квоти*. Конвенція має особливе значення для характеристики можливостей, наданих міжнародним правом державам для гендерного реформування суспільств.

Додатковий імпульс реальному втіленню цього документа дав **Факультативний протокол до Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок**, схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 6 жовтня 1999 року (набрав чинності 22 грудня 2000 р). Протокол спрямований на забезпечення гарантій гендерної рівності. У ньому висвітлено процедуру подання повідомлень, заяв жінок, які стали жертвами порушення державою-учасницею будь-якого з гарантованих Конвенцією прав, і процедуру проведення розслідування, що дає змогу Комітетові з ліквідації дискримінації щодо жінок ініціювати розслідування фактів серйозних або систематичних порушень прав жінок.

Переоцінку прав людини здійснила **Всесвітня конференція з прав людини** під егідою ООН (Відень, 1993 р.), яка стала важливою віхою в забезпеченні гендерної рівності як проблеми планетарного значення. Конференція прийняла Декларацію і Програму дій, де стверджується, що права людини є універсальними й незмінними. Віденська декларація вперше в історії людства проголосила, що «права людини, жінок і дівчаток є невіддільним і неподільним складником загальних прав людини». Важливість такого проголошення полягає у виправленні алогізму поширеного формулювання «права людини та жіночі права». Конференція наголосила, що «повна й рівна участь жінок у політичному, громадянському, економічному, громадському і культурному житті на національному, регіональному й міжнародному рівнях, а також ліквідація всіх форм дискримінації за статевою ознакою є першочерговими цілями міжнародної спільноти». Такий підхід до розгляду прав жінок у контексті прав людини є проявом фактичного визнання реально пониженого становища жінок у світових масштабах, витіснення їх з багатьох сфер суспільного і державного життя й прагненні виправити таке становище. У документах конференції насильство над жінками визнане порушенням утвердження принципу «жіночих прав як прав людини».

Це сприяло трансформації всіх концепцій, програм, завдань, розробок стратегій щодо захисту прав жінок. Ідея людських прав жінок

активізувала жіночу правозахисну діяльність. Світовий розвиток жіночої активності наблизив її до практичного визначення найрезультативніших стратегій захисту прав жінок, а саме – у співпраці з чоловіками, через взаємодоповнюваність розв’язання соціо-статевих проблем.

Процесові правового забезпечення гендеру сприяла **Декларація ООН про соціальний прогрес** (Копенгаген, 1995 р.), ухвалена напередодні 50-річчя Організації Об’єднаних Націй. Декларація проголосила десять зобов’язань, взятих на себе державами-учасницями. Серед них: сприяти змінам у поглядах, структурах, політиці, законодавстві та практиці, для того щоб усунути всі перешкоди на шляху до людської гідності, рівності та справедливості в сім’ї й суспільстві; сприяти всебічній рівній участі міських та сільських жінок і жінок-інвалідів у соціальному, економічному і політичному житті; створити структури, розробити політику та конкретні показники для забезпечення справедливого представництва чоловіків і жінок у процесі прийняття рішень на всіх рівнях.

Копенгагенська декларація акцентувала увагу на сприянні повному розвиткові людських ресурсів і соціальної сфери, на загальному й справедливому доступі до якісної освіти, на досягненні найвищого рівня фізичного і психічного здоров’я та доступу всіх людей до первинних медико-санітарних послуг без розрізнення за статтю й іншими ознаками.

Серед подій дев’яностих років, де наймасштабніше визначено гендерну позицію при розв’язанні проблеми рівності статей та окремо виділено її юридичний ракурс, була **Четверта Всесвітня конференція ООН зі становища жінок** (вересень 1995 р., Пекін). Там прийнято засадничі історичні документи – **Декларацію і Платформу дій**, де чітко викладено, поруч з іншими, стратегічну програму юридичного утвердження гендерної рівності.

Основні документи Пекінської конференції розглядають поліпшення становища жінок і забезпечення рівноправності чоловіків і жінок як питання прав людини й одну з умов забезпечення соціальної справедливості. Вони наголошують: поліпшення становища жінок не слід розглядати ізольовано, як одне з питань, що стосується лише жінок. Розширення прав і можливостей жінок можливе тільки в контексті забезпечення рівноправності обох статей. Це єдиний спосіб побудови сталого, справедливого й розвинутого суспільства. Конференція визначила 12 стратегічних пріоритетних напрямів, кожен з яких завершувався основним підсумковим гендерним висновком. Серед них:

Г. Участь жінок у роботі директивних органів і в процесі прийняття рішень. Займаючись проблемою нерівності чоловіків і

жінок у сфері розподілу влади й прийнятті рішень на всіх рівнях, урядам та іншим суб'єктам слід заохочувати активну й зриму політику врахування гендерної проблематики у всіх стратегіях і програмах так, щоб до прийняття рішень здійснювався аналіз їх наслідків відповідно для жінок і чоловіків.

Н. Інституційні механізми поліпшення становища жінок. Національний механізм з питань поліпшення становища жінок є центральним підрозділом з координації політики в рамках уряду. Його основне завдання полягає в тому, щоб надавати урядові загальну підтримку в справі врахування гендерної проблематики в усіх сферах політики.

При використанні механізмів сприяння поліпшенню становища жінок уряди й інші активні учасники повинні сприяти проведенню активної й дійової політики, спрямованої на внесення питань про досягнення рівності статей у всі стратегії та програми. Перед прийняттям рішень необхідно проаналізувати очікувані наслідки впливу цих рішень на проблему рівності.

І. Права людини жінок. Стосовно втілення прав людини уряди й інші сторони повинні сприяти здійсненню активної й зримої політики врахування гендерної проблематики в усіх основних стратегіях і програмах, щоб прийняття будь-яких рішень передувало аналізу їх наслідків як для жінок, так і для чоловіків.

Л. Дівчатка. При розв'язанні питань, що стосуються дітей і молоді, уряди повинні сприяти проведенню активної й чітко визначеної політики врахування гендерної проблематики в усіх стратегіях і програмах, щоб до прийняття рішень проводився аналіз наслідків стосовно дівчаток і хлопчиків.

Пекінська конференція наголосила, що для забезпечення рівності жінок і чоловіків на національному, регіональному і міжнародному рівнях уряди, система ООН та інші відповідні організації мають сприяти активній і реальній політиці внесення гендерного питання до основної діяльності. Вона відкрила нові перспективи у використанні всіх наявних інституційних механізмів поліпшення становища жінок. Суть цих перспектив полягала в наповненні їх гендерним змістом, а саме: *інституційні механізми мають перемкнутися з боротьби за поліпшення становища жінок на забезпечення гендерної рівності, тобто на діяльність в інтересах як жінок, так і чоловіків.*

На Четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок підтримано концепцію комплексного підходу. *Концепція комплексного підходу до становлення гендерної рівності (gendermainstreaming)* – система поглядів на стан, зміни, розвиток, оцінку становища та відносин чоловіків і жінок у контексті всього суспільства, його формування, організації та перетворень. Комплексний підхід,

зумовлений суспільною потребою додання гендерної віддаленості, пошуком розв'язання проблеми реальної нерівності жінок і чоловіків став новою засадничою планетарною стратегією досягнення рівності статей.

Пекінська конференція надзвичайно посприяла гендерній активності в діяльності світових структур і в національних суспільствах. Підсумки такої гендерно спрямованої діяльності проаналізовано на *Спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН з порядком денним «Жінки у 2000 році: рівність жінок і чоловіків. Розвиток і мир у XXI столітті»* (Нью-Йорк, червень 2000 року).

Сесія наголосила на нерозривній взаємопов'язаності рівності чоловіків і жінок з оцінкою соціального прогресу, розвитку та миру. У Політичній декларації та Підсумковому документі, прийнятих на Спеціальній сесії, особливе значення надається «політичній прихильності рівності чоловіків і жінок на всіх рівнях».

У цьому документі визначено курс на здійснення подальших дій та ініціатив для досягнення рівності статей і основну ідею, що визначає прогрес у сфері гендеру. «Для досягнення рівності статей та розширення прав і можливостей жінок необхідно подолати нерівність між чоловіками й жінками, дівчатками та хлопчиками й забезпечити їх рівність у правах, обов'язках, можливостях і шансах. Рівність статей передбачає, що потреби, інтереси, проблеми, досвід і пріоритети як чоловіків, так і жінок є невіддільним елементом діяльності з розроблення, здійснення національного моніторингу, відстежування й оцінювання, зокрема й на міжнародному рівні, всіх заходів у всіх галузях». Для врахування гендерного аспекту прийняття й реалізації стратегій, що є всеохопними і практично спрямованими на всі галузі, важливе значення на всіх рівнях мають політична воля й рішучість. Саме від цього залежить оптимальне використання державно-правових механізмів у забезпеченні гендерної рівності, прийняття необхідних нормативно-правових актів як умови утвердження гендерної рівності.

Гендерні ідеї Пекінської конференції стали предметом розгляду на регіональних конференціях і конкретизовані в їхніх документах. Серед таких конференцій – Спеціальна конференція «До партнерства чоловіків і жінок у політиці» (1997 р., Нью-Делі), Регіональна конференція «Пекін + 5: підсумки та перспективи», що відбулася в Алмати (Казахстан) 13–15 грудня 1999 р.

На конференціях обговорювали питання розриву між юридично визначеним та фактичним місцем і роллю жінок та чоловіків у сфері гендерної рівності, характер прийнятого державами гендерного законодавства, бачення ними перспектив гендерного розвитку. Зокрема, обговорювали «драматичний дисбаланс участі чоловіків і жінок у політичному житті», залежність розвитку країн і демократії в

них від стану представництва жінок і чоловіків у парламентах, а отже, й характеру ухвалюваних ними законів, відзначали потребу домогтися представництва жінок у парламентах на рівні «критичної маси», яка дорівнювала б 30 відсоткам. Це той критичний рівень, коли представники певної статі можуть впливати на зміст і прийняття юридичних актів [42].

Гендерні ідеї пронизують діяльність *Всесвітнього Саміту Тисячоліття*, стаючи центром уваги глав держав і урядів, що набувають рішучості надалі зміцнювати міжнародне право й права людини, демократію та гендерні аспекти як важливі питання третього Тисячоліття.

Дев'яності роки ХХ та початок ХХІ століття характеризуються правовою активністю щодо гендеру в європейському регіоні. «У гендерних відносинах у Європі відбулася найреволюційніша трансформація суспільних відносин за всю історію людства», – справедливо наголошує професор суспільних наук Вільного брюссельського університету, фахівець з державної політики Алісон Е. Вудвард, оцінюючи соціальні зміни за останнє десятиліття в країнах-членах Ради Європи.

Ці трансформації відбулись через утвердження концепції такої рівності між статями, яка не заперечує відмінностей, а протистоїть нерівності в становищі жінки та чоловіка у всіх сферах громадського й приватного життя. Йдеться про рівність, що має на меті насамперед правовий захист і забезпечення прав та свобод людини, не допускаючи й викорінюючи реальну дискримінацію за статтю; рівність, яка об'єднує зусилля чоловіка та жінки для спільних дій з творення гендерно збалансованого й соціально справедливого суспільства.

Досягненню успіхів щодо змін у правовому статусі жінок країн Європи сприяла гендерна діяльність європейських структур з узагальнення національного досвіду та вироблення гендерних стратегій і перспектив. Рада Європи (РЕ), створена 1949 року, проголосила основні принципи політики з питань рівноправності жінок й чоловіків і проводить їх через всю свою нормотворчу діяльність, втілюючи у всіх прийнятих документах. Ця гендерна масштабність ґрунтується на комплексному баченні суспільного розвитку, а турбота про жінок розглядається як частина широкомасштабних гендерних перетворень. На розвиток і перетворення всієї гендерної системи країн та регіонів Європейського Співтовариства спрямовані всі документи, що їх прийняли протягом наступних десятиліть Рада Європи й усі європейські органи.

Серед багатьох загальнообов'язкових документів особливо виділяється *Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод*, прийнята 4 листопада 1950 року в Римі. Там

зазначено, що «користування правами та свободами (...) забезпечується без дискримінації за ознакою статі...». Європейська конвенція з прав людини містить розроблений і ефективний *механізм міжнародно-правового захисту й реалізації прав людини – жінок і чоловіків*. Величезне практичне значення Європейської конвенції полягає в тому, що сформульовані в ній права практично втілились у рішеннях Європейського суду з прав людини.

Україна ратифікувала Європейську конвенцію з прав людини лише 11 вересня 1997 р., чим заявила про сприйняття європейських гендерних стандартів. Вираженням потреб світового й національного осмислення та втілення прав людини, жінки й чоловіка, є прийняття Радою Європи 1961 р. *Європейської соціальної хартії і 1999 року – Європейської соціальної хартії (переглянутої)*. Ця Хартія регламентує стандарти прав, а також містить гарантії забезпечення прав як системи організаційно-правових, економічних та інших заходів. Всі права людини концептуально співвідносяться з ідеєю гендерної рівності. Серед основних прав визначаються ті, що безпосередньо стосуються рівності чоловіків і жінок. Хартія передбачає й інші права, в яких спеціально наголошується дотримання гендерної рівності. Це право працівників – чоловіків і жінок – на однакову оплату за рівноцінну працю; право працівника на захист своєї гідності на роботі (зокрема, сторони мають право на рівні можливості та на рівне ставлення у сфері зайнятості без дискримінації за ознакою статі); право працівників із сімейними обов'язками на рівні можливості та рівне ставлення. Хартія містить спеціальну статтю, де встановлює рівність статей у сфері праці. Їм мають забезпечуватися рівні можливості. Для цього необхідні заходи щодо втілення принципу рівності стосовно зайнятості, заробітної плати, умов праці, соціального захисту, освіти, професійного навчання та професійної кар'єри. Також треба вживати заходів, що дають змогу жінкам і чоловікам поєднувати свою трудову діяльність з сімейними обов'язками. Усі соціальні права мають гендерний зміст. Сторони також мають зобов'язатися подолати сексуальні домагання на робочому місці та вжити необхідних заходів щодо захисту працівників від таких домагань; або спеціально передбачають посилений соціальний захист жінок; права жінок, які працюють, на охорону материнства.

Регламентації щодо гендерної проблематики Радою Європи враховують віддаленість соціальних статей у становищі, реалізації соціального статусу, зокрема, в жінок. Цьому підпорядковано низку рішень і рекомендацій про політичне, соціальне й громадянське становище жінки (1975 р.), про участь жінок і чоловіків на принципах рівного представництва в комітетах та інших органах Ради Європи (1981 р.), про становище жінок у Секретаріаті Ради Європи (1981 р.),

про жінку в політиці (1985 р.), про рівноправність чоловіків і жінок у політичному та суспільному житті (1986 р.), про участь жінок у прийнятті рішень на місцевому та регіональному рівнях (1986 р.) тощо.

Під впливом гендерного руху наприкінці 90-х років постали нові тенденції в законодавстві зарубіжних країн. Вони стосуються ліквідації гарантій для жінок з окремих питань, наприклад, при використанні їхньої праці на важких і шкідливих роботах, на роботах у нічний час, надурочних роботах. Представники гендерного руху вимагають забезпечити рівність жінок і чоловіків, стверджують, що низка обмежень у законодавстві щодо використання праці жінок принижує їх і позбавляє рівних можливостей у доступі до джерел існування. Це спричинило те, що більшість законів стосовно спеціальної охорони праці жінок суди в країнах визнали недійсними, як такі, що суперечать законам про заборону дискримінації за ознакою статі. Такий досвід спостережено в США, Сполученому Королівстві, Іспанії, скандинавських країнах та ін. В Україні трудове законодавство дуже повільно змінюється в напрямі скасування гарантій у сфері охорони праці жінок, хоча наявність деяких заборон обертається обмеженням доступу жінки до праці.

Від кінця 80-х років на перший план у структурі гендерної проблематики вийшли питання інтеграції жінок до владних структур. 1986 р. прийнято резолюцію Європейського Парламенту про насильство щодо жінок і вироблення шляхів його подолання, 1988 р. – Декларацію Комітету міністрів про рівноправність жінок і чоловіків, 1991 р. – Декларацію Ради Європи про застосування рекомендацій Комісії із захисту гідності жінок і чоловіків на робочому місці, зокрема й Кодексу практичних дій щодо боротьби проти сексуальних домагань та інші документи.

Серед документів Ради Європи гендерно знаковою є прийнята її Комітетом міністрів **Декларація про рівноправність жінок і чоловіків (1988 р.)**, яка проголосила основними саме гендерні ідеї. Там наголошено, що рівноправність жінок і чоловіків належить до основних прав людини. Аналіз тогочасного європейського досвіду розв'язання питань гендерної рівності дав змогу визначити в Декларації узагальнений перелік напрямів діяльності для утвердження рівного статусу чоловіків і жінок, серед яких – захист особистих прав; доступ до державних посад усіх рівнів; права в подружньому житті; викорінення насильства в сім'ї та суспільстві; права та обов'язки стосовно дітей тощо. Особлива увага акцентується на наданні жінці та чоловікові однакової правоздатності й однакових можливостей її реалізації, розвитку індивідуальних здібностей і таланту. Рада Європи великого значення надає правовому забезпеченню соціальної справедливості як одній з базових вимог досягнення гендерної рівності.

Суть такого підходу полягає в оптимальному використанні юридичних способів ліквідації всіх форм гендерної дискримінації. З метою гендерного навчання, обміну досвідом Рада Європи періодично проводить семінари з юридичного забезпечення розв'язання гендерних проблем. Правовий компонент гендерної проблематики в її діяльності стає пріоритетним.

Європейське Співтовариство формує гендерно-правовий простір. Цьому сприяє прийняття міжнародно-правових актів з гендерного законодавства в країнах Європи, зокрема директиви Європейського Союзу про рівні можливості, де узагальнено потреби гендерних перетворень і визначено норми щодо їх забезпечення. Це, зокрема, Директива про застосування принципу однакової оплати праці чоловіків і жінок, 1975 р.; Директива про принцип однакового поводження з чоловіками і жінками у сфері соціального забезпечення, 1978 р.; Директива про рівне ставлення до чоловіків і жінок щодо соціального забезпечення за місцем роботи, 1986 р.; Директива про рівне ставлення до чоловіків і жінок, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю (у тому числі в сільському господарстві), і про соціальний захист жінок, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю, протягом вагітності та догляду за дитиною, 1986 р.; Директива про охорону здоров'я і техніку безпеки на робочому місці вагітних, жінок, які недавно народили дитину, та жінок, які годують груддю, 1992 р.; Директива про організацію робочого часу, 1993 р.; Директива про рамкову угоду щодо відпусток для догляду за дитиною, 1996 р.; Директива про доказування роботодавця у випадках дискримінації за ознакою статі, 1997 р.; Директива про рівне ставлення до чоловіків і жінок щодо зайнятості, професійного навчання та просування по службі, а також визначенні умов праці, 2002 р. та ін.

Узагальнюючи тенденції та процеси гендерних перетворень, Комітет міністрів Ради Європи розробляє важливі документи, в яких окреслено гендерні досягнення й визначено напрями дій. Серед багатьох документів важливо виділити такі, як: Рекомендація Комітету міністрів держав-членів про впровадження комплексного підходу до проблеми рівності жінок і чоловіків, 1998 р.; Рекомендація Комітету міністрів про боротьбу з торгівлею людьми з метою сексуальної експлуатації, 2000 р.; Рекомендація Парламентської Асамблеї про проведення кампанії проти торгівлі жінками, 2002 р.; Рекомендація Комітету міністрів про захист жінок від насильства, 2002 р.; Доповіді про комплексний підхід до проблеми рівності жінок і чоловіків (1998 р.) і про заходи в галузі рівності 2000 р. тощо. Ці документи узагальнюють позитивний досвід гендерних перетворень у країнах Європи.

Відповідно до встановлених стандартів права рівності жінок і чоловіків у Європі потребують переосмислення багатьох положень у національних законодавствах. Вони стали складниками обговорення питань на зустрічах найвищого рівня. У жовтні 1997 року в Страсбурзі відбулася зустріч глав держав і урядів держав-членів Ради Європи, на якій прийнято Заключну декларацію другого саміту глав держав і урядів Ради Європи (10 –11 жовтня 1997 р., Страсбург). На ній значну увагу приділяли питанню збалансованого представництва жінок і чоловіків у всіх сферах суспільства, зокрема й політичному житті.

Європейське законодавство все більше розширює гендерний компонент, втілюючи гендерний підхід до правотворчості, правозастосування та правозахисту, закладаючи основи правових можливостей гендерних перетворень, управління гендерними процесами в різних сферах суспільного життя.

Набуття й формування міжнародного досвіду розв'язання гендерних проблем у Європі, зокрема й юридичними методами, характеризується групуванням країн за подібністю розв'язання відповідних соціально-політичних та економічних питань. Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія й Ісландія – країни, охоплені спільною назвою «Північні країни», створили 1952 року Північну раду. Рада міністрів північних країн, яка послідовно й цілеспрямовано працює над формуванням та впровадженням політики гендерної рівності, дуже сприяє зближенню законодавства цих країн стосовно рівних прав і можливостей.

Вивчення взаємного досвіду у прийнятті законодавчих актів з питань гендеру, формування гендерної політики, узагальнення практики гендерних перетворень, зокрема квотування, введення служби Омбудсмена з рівних прав і можливостей та інших спеціальних заходів щодо забезпечення рівноваги статей сприяють зближенню правових систем, що регулюють гендерні процеси в скандинавських країнах, і формуванню правової культури цих народів у розв'язанні гендерних проблем.

У сучасній Європі активізується правова діяльність щодо гендерних перетворень. Потреба в такій діяльності відповідає характерові глобалізації всіх соціальних процесів. Глобалізація охоплює й систему управління, вироблення спільного юридичного інструментарію, необхідного для регулювання гендерних відносин. Цим та іншими чинниками зумовлена необхідність спілкування політиків. У Європі відбулося вже п'ять європейських конференцій міністрів з питань рівності жінок і чоловіків, де прийнято документи стосовно рівності обох статей в політичному й громадському житті, насильства щодо жінок, ролі жінок і чоловіків у запобіганні конфліктам, розвитку миротворчості та миробудівництва.

На Четвертій Європейській конференції міністрів з рівності жінок і чоловіків (листопад 1997 р.) прийнято Декларацію про рівність між жінками та чоловіками. Там наголошено, що «дії, спрямовані на досягнення рівності жінок і чоловіків, не слід надалі розглядати як такі, що цікавлять винятково жінок, а як такі, що зачіпають усіх членів суспільства – жінок і чоловіків, і повертають до них увагу суспільства загалом». Це важливий методологічний акцент у підході до правотворчості щодо регулювання гендерних відносин.

Міністри проголосили, що:

- встановлення демократії, за якої жінки й чоловіки рівні, передбачає урівноважене представництво статей;
- досягнення рівності статей можливе за допомогою спеціальних стратегій у політичній, соціальній та інших сферах життя суспільства;
- досягнення рівності статей є не лише обов'язком держав, а й суспільства загалом;
- впровадження перспективи рівності статей у всі програми та плани на всіх рівнях і визначення наслідків для жінок і чоловіків їх здійснення є об'єктивною потребою;
- для практичного застосування комплексного підходу до проблеми рівності статей необхідно передбачити людські й фінансові ресурси;
- необхідно постійно вдосконалювати знання з усіх аспектів, що стосуються жінок і чоловіків та їхніх умов життя;
- є важливим і необхідним розроблення спеціальних стратегій для чоловіків щодо їх участі в досягненні рівності статей;
- визначення багатогалузевих стратегій з рівності статей є основним критерієм досягнення демократії;
- комплексний підхід до проблеми рівності статей необхідно покласти в основу формування й діяльності всіх органів Ради Європи;
- необхідно заохочувати й організовувати збір інформації та прикладів позитивного досвіду, а також оцінок результатів заходів, спрямованих на досягнення збалансованого представництва статей у всіх галузях.

На конференції розроблено *Багатогалузеві стратегії дій*, спрямовані на досягнення рівності жінок і чоловіків як основного критерію демократії. Учасники конференції зазначили, що долання перешкод на шляху досягнення гендерної рівності можливе лише шляхом наділення жінок реальними правами та створенням реальних можливостей для конструктивного діалогу між жінками й чоловіками, а також через усвідомлення чоловіками невідкладності глибоких реформ у цій сфері. При цьому вказувались важливі напрями діяльності для всіх країн. Рекомендації конференції залишаються актуальними й

сьогодні, бо вони вивірені міжнародною практикою країн, де гендерні перетворення стали органічним складником усіх соціальних перетворень.

Попри те, що в Європі з другої половини ХХ століття спостерігається стрімке зростання гендерної активності й помітними є досягнення в підвищенні правового статусу жінок, все ж фактичної рівності ще не досягнуто. Про це красномовно свідчать дані з Фактичної довідки про рівність жінок і чоловіків, підготовленої Радою Європи в грудні 2002 р. Зокрема, представництво жінок у політичних структурах держав-членів Ради Європи є таким:

- немає жодної жінки в уряді п'яти держав-членів;
- у 10-ти державах в уряді жінки становлять лише 10% від загальної кількості членів;
- 12 держав-членів налічують понад 90% чоловіків у парламенті;
- лише в семи державах-членах представництво жінок у парламенті перевищує 30% (відсоткова участь розглядається як необхідний елемент того, щоб думка жінок враховувалася при прийнятті рішень);
- середній відсоток участі жінок у роботі національних парламентів становить 17,2%.

Це дає підстави стверджувати, що будь-які міжнародні акти й інші документи не забезпечать ніяких гарантій там, де слабка влада закону, де немає законів та інших нормативно-правових актів, що гарантували б дотримання конституційних прав і міжнародних домовленостей, де добрі наміри витісняються політичною доцільністю.

Конституції більшості держав закріплюють **три складники принципу рівності**: рівність громадян перед законом; рівність незалежно від раси й національності; рівність жінки та чоловіка.

Рівність перед законом означає, що закон поширює свою дію на всіх, незалежно від будь-яких обставин та якостей особи. Рівність незалежно від раси й національності означає, що права громадян не залежать від кольору шкіри та їхньої національності. Рівність жінки та чоловіка передбачає однакові можливості для участі в усіх сферах суспільного життя, а також рівного становища в сім'ї. Принцип рівноправності є одним із визначальних принципів правового статусу людини й громадянина. Закріплення принципу рівності прав жінки та чоловіка є важливим для забезпечення прав і свобод людини й громадянина в Україні [32].

5. Конституційне забезпечення гендерної рівності в Україні

Україна підписала міжнародні документи з питань гендеру і цим самим визнала гендерний підхід як найдоцільніший для визначення планів, програм і перспектив національних перетворень, зобов'язалася

юридично забезпечувати рівність, розвиток і справедливість у країні, керуючись гендерними ідеями соціальної рівності. Конституція України політично і юридично визначила гендерну стратегію розвитку українського суспільства. Цим самим вона визнала, що:

- рівноправність жінок і чоловіків є одним з питань прав людини та однією з умов забезпечення справедливості, а також однією з передумов досягнення рівності, розвитку й миру;
- забезпечення рівних прав і можливостей – основне право людини й громадянина, яке держава гарантує, а отже, зобов'язується усунути всі перепони на шляху досягнення рівності чоловіків і жінок та поліпшення становища жінок і розширення їхніх прав;
- держава забезпечує рівність прав і можливостей статей через діяльність системи державних органів, що потребує розширення їхньої компетенції з питань гендерного виміру діяльності;
- визначена конституційно система прав і свобод людини й громадянина внутрішньо взаємопов'язана, а отже, право на рівність пронизує всі інші права та свободи і є їх гендерним втіленням. Це вимагає гендерного наповнення галузевого законодавства як органічного його складника;
- конституційно наголошено, що перед жінками стоять загальносуспільні інтереси, пов'язані з досягненням загальної мети гендерної рівності, яких можна досягти лише спільно й у партнерстві з чоловіками. А тому поліпшення становища жінок і забезпечення рівноправності чоловіків і жінок – це питання прав людини, яке не можна розглядати ізольовано як одне з питань, що стосується тільки жінок;
- Конституція України як основний закон передбачає втілення визначених у ній норм і принципів у чинній системі законодавства і відкриває перспективи його розвитку, зокрема гендерного законодавства;
- Конституція України вказує на виконання міжнародного, а отже, й гендерного, законодавства відповідно до визначених Верховною Радою потреб, в якому розширення прав і можливостей жінок, забезпечення рівноправності жінок і чоловіків розглядається як засіб побудови стійкого, справедливого й розвиненого суспільства, як передумову для досягнення політичної, соціальної, економічної, культурної й екологічної безпеки у відносинах між народами;
- Основний Закон України є першим вольовим і юридично базовим кроком у створенні правового механізму рівних прав і можливостей;
- вказавши саме на рівність, тобто 50/50, Конституція України заклала концептуальний підхід до становища й статусу жінок і чоловіків, розвитку їхніх відносин як паритетних, гендерно збалансованих;

- Конституція України визначила напрями розвитку суспільства й держави як демократичного, правового і соціального та через рівність прав, свобод і обов'язків людини наповнила їх гендерною сутністю і змістом. Передусім це рівні права, можливості й доступ до ресурсів, гармонійне партнерство чоловіків і жінок, що мають ключове значення для зміцнення соціальної демократії;
- Конституція України, закріпивши право гендерної рівності в системі прав і свобод, власне, визначила напрями гендерного соціального нормотворення: системи правових гендерних норм – через систему державних органів; системи політичних гендерних норм – через програми і статuti партійних структур; системи корпоративних норм – через статuti громадських організацій; а також традицій і звичаїв – у діяльності всіх організаційних структур державного, партійного та громадського змісту, моралі – як базової нормативної основи функціонування суспільних відносин.

Все це відбито в статтях Основного Закону. Звісно, для правового статусу осіб обох статей важливе значення мають принципи, відповідно до яких здійснюється користування правами і свободами. В Конституції України закріплені такі принципи правового статусу особи: невідчуження та непорушності прав і свобод людини (стаття 21), рівноправності прав і свобод осіб (стаття 24), єдності прав та обов'язків людини і громадянина (стаття 23), гарантованості прав і свобод людини і громадянина (стаття 22), відповідності прав і свобод міжнародно-правовим актам (стаття 9). Конституційні принципи правового статусу особи поширюються на всі її права, свободи та обов'язки, визначають основні риси цього статусу всіх членів суспільства, а отже, мають універсальний характер. Принцип рівності прав є одним із головних принципів правового статусу особи. Рівноправність жінок і чоловіків належить до основних прав людини, і це право як основне закріплене в Конституції України. Для забезпечення рівності статей велике значення мають статті 21 «Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» та 23 Конституції України: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.» Зміст цих статей дає підстави стверджувати, що кожна людина незалежно від статі має користуватися в суспільстві всіма закріпленими в законодавстві правами, використовувати їх для розвитку своїх здібностей на свій розсуд. Будь-яка особа повинна поважати права інших і не порушувати їх.

Найбільш системно і повно положення щодо рівності статей сформульовані в статті 24 Конституції України. В ній закріплено один

із аспектів принципу рівності – необхідність застосування однакових стандартів прав і обов'язків до всіх без винятку осіб. Громадяни України – і чоловіки, і жінки – можуть нарівні користуватися всім обсягом конституційних прав і свобод без дискримінації з боку держави або інших осіб за будь-якими мотивами. Абстрактне поняття рівності в статті 24 Конституції України визначається такими критеріями, як раса, колір шкіри, походження особи, стать тощо, і конкретною сферою застосування.

Положення про рівність статей прямо чи концептуально зафіксовані в окремих статтях Конституції України в розділах, які визначають організацію, здійснення державної влади та місцевого самоврядування. Принцип рівноправності є підґрунтям всіх статей Конституції України, які регулюють політичні, соціально-економічні й інші права людини. Однак закріплення рівності в правах не розв'язує проблеми реальної рівності. Досвід радянської держави показує, що отримання жінками однакових з чоловіками прав не ліквідувало всіх видів дискримінації щодо жінок. Крім закріплення рівних прав, необхідно надати представникам обох статей рівні можливості для їх реалізації. Рівність жінок і чоловіків не буде запроваджено, якщо суспільство не готове сприйняти саму ідею гендерної рівності й адаптувати її.

Позитивним моментом у Конституції України є закріплене положення про рівні можливості жінок і чоловіків в усіх сферах суспільного життя. В Основному Законі встановлено, що рівність прав жінки та чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, в праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці та здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам змогу поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною й моральною підтримкою материнства і дитинства, зокрема й наданням оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Стратегічна мета забезпечення рівності й недискримінації статей полягає у:

- відмові від захисту прав і свобод лише жінок та розгляд проблем обох статей;
- розробленні й прийнятті відповідного антидискримінаційного законодавства в усіх галузях національного права;
- здійсненні систематичного перегляду чинних нормативно-правових актів з метою їх відповідності гендерним принципам;
- запровадженні обов'язкової гендерної експертизи законопроектів і чинних законів;

- сприянні співпраці державних структур, жіночих та інших громадських об'єднань, які сповідують і обстоюють ідеї гендерної рівності;
- гармонізації національного законодавства з міжнародним правом стосовно гендерної проблематики;
- створенні в структурі центральних органів виконавчої влади центрального органу (міністерства, державного комітету) з рівних прав і можливостей, розширенні компетенції всіх центральних та місцевих органів виконавчої влади, внісши туди питання реалізації гендерної політики;
- заснуванні інституту уповноваженого з рівних прав і можливостей як одного з елементів національного механізму контролю за втіленням і реалізацією конституційного принципу рівноправності статей тощо.

Реалізація такої стратегічної мети юридичного забезпечення рівності й недискримінації підтверджена успіхами світової практики в багатьох країнах світу [2].

Основні поняття: гендерна рівність, гендерна юриспруденція, законність, право, інфраправо.

Рекомендована література: 1, 2, 6, 10, 11, 13, 14, 15, 21, 23, 31, 32, 35, 45, 50.

Питання та завдання для самостійної роботи:

1. У чому полягає різниця між нормами права та інфраправа? Якими з цих норм регулюються відносини між жінками та чоловіками?
2. Розкрийте історичний аспект формування концепції правової рівності жінок та чоловіків.
3. Що представляє собою гендерне право та гендерна юриспруденція?
4. Які основні аспекти передбачає гендерна рівність?
5. Проаналізуйте, яким чином закріплена гендерна рівність у вітчизняних та міжнародних нормативно-правових актах. Чи завжди виконуються юридично закріплені норми щодо гендерної рівності на практиці?

ТЕМА 2.3 ГЕНДЕР У ПОЛІТИЦІ

1. *Основні виміри гендерної політики*
2. *Врахування гендерної проблематики в політиці*
3. *Державний механізм забезпечення гендерної рівності*

1. Основні виміри гендерної політики

Політика є тією сферою суспільства, яка активно впливає на соціальну діяльність у цілому. Всі сторони, підходи до визначення політики пов'язуються з діяльністю, спрямованою на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами для здійснення своїх потреб та інтересів. Політика охоплює впливом усі сфери суспільного життя, може сприяти прогресу, прискорювати суспільний розвиток або уповільнювати його, а може відкидати суспільство назад.

Політика функціонує в системі соціальної культури суспільства, перебуваючи під її впливом. Вона істотно залежить від усіх змін і перетворень, яких зазнає суспільство. І в XXI ст. політика лишається найактивнішою впливовою силою, важливим інструментом гендерного оновлення та гендерних перетворень у суспільстві. Сьогодні активізується й науковий інтерес до гендерної політики, її практичної спрямованості на реальні гендерні перетворення. Це зумовлено тим, що гендерні проблеми все більше враховуються в умовах реконструювання сучасного політичного простору світової спільноти й упорядкування політичної сфери життя національних суспільств. Гендеризація політики стає об'єктивною потребою розвитку.

Гендерна політика не самодостатня. Вона потребує поєднання з соціальною й іншими видами політики. Але гендерна політика може претендувати на своє оригінальне буття, оскільки в ній є інтерес суб'єктів – чоловіка й жінки, спрямований на її реалізацію. Прогресивний розвиток суспільства можливий не поза гендерними проблемами, а разом з ними. Отже, гендер є способом політичного мислення та політичного буття.

Гендерний складник у політиці є певною формою організації нації, її політичної системи, оформлення через способи політичного формування маскулінності й фемінності. Цей процес ще визріває й формується.

Отже, гендерний підхід до політики, гендерний компонент у її структурі, гендерний конструкт у політичній системі суспільства, гендерний аспект соціального впорядкування за допомогою політико-правового інструментарію і відпрацьованих технологій – все це

становить складову частину наукового світогляду і предмет вивчення діяльності сучасних суспільств.

Гендерна політика – визначення міжнародними органами та державами, політичними партіями основних гендерних пріоритетів і фундаментальних цінностей, принципів і напрямів діяльності, відповідних методів та способів їх втілення, спрямованих на утвердження рівних прав, свобод, створення умов, можливостей і шансів, гарантій забезпечення рівного соціально-політичного статусу чоловіків і жінок, на розвиток гендерної демократії та формування гендерної культури в суспільстві.

Вплив сучасної світової й національної політик суттєво залежить від причетності до неї і відбиття в ній вибору жінкою й чоловіком індивідуального, колективного та суспільного життя, активності їх ставлення до перетворень у політичній сфері, і насамперед у системі влади; осмислення ними свого місця та ролі в розвитку й функціонуванні всієї політичної системи суспільства, в набутті необхідного рівня політичної культури. Втілення фемінності й маскулінності як полюсів гендерної диференціації можливе лише в комплексному баченні сучасного стану політики, її впливу на долю і життєвий шлях кожної зі статей, на гармонію відносин між ними в реальних процесах повсякденної діяльності.

У XXI ст. все більш актуалізуватиметься диференціація чоловічого та жіночого. Вироблення політичної суб'єктивності стає високим соціальним замовленням сучасної історії. Воно є умовою, напрямом, способом, соціальною силою забезпечення політичного поступу. І воно є також умовою запобігання явищам соціально-політичного регресу – насильству, гнобленню, пригніченню, експлуатації. У такому разі дедалі важливішим стає питання якості політичного виробництва та продукуюваної політичної суб'єктивності.

Відповідь на нього дає аналіз гендерного складника в механізмі політичного життя суспільства в усіх його проявах і ракурсах. Гендерний складник у політичній тканині сучасного суспільства розкриває втілення фемінності й маскулінності в теперішньому політичному просторі світу й країни в межах нинішнього політичного часу. Час стає виміром можливості й рівня суб'єктів політичного перетворення, їх гендерного потенціалу й політичної активності, обсягу залучення інтелектуального ресурсу жінки та чоловіка сучасною політикою. Політична тканина суспільства є ґрунтом кореляції гендеру з іншими сферами й структурами, які сукупно дають уявлення про місце жіночого та чоловічого в національному самовизначенні, його формуванні й розвитку.

Гендерний підхід все більше проникає у сфери політичного врядування й управління, стає реальною політичною силою впливу на

забезпечення розвитку, рівності й миру. Такий підхід до політики передбачає її гендерний вимір.

Гендерний вимір у політиці – це застосування кількісних і якісних оцінок діяльності чоловіків і жінок у політиці, характеристик їхніх маскулінності й фемінності, відносин для визначення ступеня й рівня політичної культури їх соціо-статевого самовираження й самореалізації, ефективності політичного впливу на всі сфери організації, управління й планування приватного й публічного життя, ефективності впливу на всі напрямки суспільно-політичного розвитку, моделювання й прогнозування соціально-політичних процесів на принципах справедливості, рівності, миру й прогресу.

Гендерний вимір політики в Україні свідчить про ще досить поширене патріархальне приписування жінці таких властивостей, як потреба в керівництві розумним чоловіком, підкореність чоловікові, схильність до афективності, безсловесної покори, близькість до природи, зосередження на материнстві тощо. Акцентування на тілесності жіночої статі й пов'язування з нею жіночості свідчить про намагання звузити це поняття, усунути з духовної сфери, доказування її єства як не здатного мислити, нерозвиненого, котре потребує чоловічого контролю, що є аргументом для усунення жінок зі сфери політичної активності й волевиявлення.

Ідеальне, і в його структурі – політичне, протягом тисячоліть ототожнювали з чоловічим. І сьогодні навіть в офіційних виступах ще відчувається вплив минувшини, досі трапляється сприйняття жінки в соціально-політичній безякісності через асоціювання з її «природою». Порушення «смирненості щодо наявного гендерного порядку й рангу цінностей» є показником сучасного мислення.

Відтворення традиційних підходів, твердження про «чужорідність» теорій і практик фемінізму чи гендерних підходів для української нації, а їх втілення в українську політику – як посягання на її особливий розвиток – анахронізм і мислення, й дії.

Гендерні перетворення в Україні збіглися з загальними процесами реформування, перебудови, оновлення всієї системи її політичного, економічного та соціального життя. Перетворення країни відбувається на основі якісно нової моделі, яка суттєво впливає на гендерні процеси. Зміна статусу соціального суб'єкта накладає відбиток і на соціально-політичну поведінку статей, їх гендерне самовизначення. Нова конфігурація соціальних відносин і системи соціальних інститутів зумовлює нові форми політичного способу самовираження статей і їх взаємовідносин.

Перехідне суспільство зумовлює й перехід жінки та чоловіка до нового стану і способу їх життєдіяльності як політичної. Перебування на межі якісно старого та нового соціального буття статей є етапом:

звільнення від такого стану відбувається через гендерну адаптацію, що означає еволюціонування (а не просте сприйняття) до нових гендерних форм буття, прийняття їх як належних (а не просто пристосування), засвоєння (а не звичайне наслідування) їх як власних, органічно значущих цінностей.

Процес гендерної адаптації статей до нових соціально-політичних відносин тісно пов'язаний із соціально-політичним оновленням суспільства загалом. Україна не може розвиватися відокремлено від світового розвитку і світової політичної й гендерної думки. Національні особливості прояву та вираження відмінностей жіночих і чоловічих начал історично стримувалися або прискорювалися в розвитку залежно від того, які відносини влади, власності тощо панували в той чи інший період, які ідеологічні та політичні постулати проголошувалися, як розвивалися і вкорінювалися соціальні норми (зокрема право й мораль) та як змінювалося ставлення до особистості представників обох статей, а згодом і до людини як найвищої соціальної цінності. Таке ставлення до людини як суб'єкта політики зумовлює потребу в політиці творення суспільства гендерної рівності.

Політика творення суспільства гендерної рівності – це цілеспрямована діяльність гендерно орієнтованих і гендерно чутливих політичних структур у визначенні стратегічних політичних напрямів, методів, окресленні політичних і соціальних сил із забезпечення формування та функціонування такого суспільства, де жінки й чоловіки мають рівні права, свободи та можливості для добровільної участі, як рівноправні партнери, у всіх сферах життєдіяльності суспільства і мають змогу користуватися рівними політичними, економічними, соціальними і культурними привілеями, а також нести однакову відповідальність.

Політика творення суспільства гендерної рівності передбачає: визначення основних положень гендерної стратегії розвитку, вироблення й здійснення напрямів політик гендерної рівності в усіх сферах суспільного життя, утвердження гендерних принципів такого суспільства, окреслення політичних методів і способів досягнення гендерних цілей. Політика досягнення гендерної рівності вимагає змін усталеного соціального порядку, взаємин чоловіків і жінок задля того, щоб забезпечити рівну оцінку різних соціальних ролей, які вони відіграють як батьки, працівники, обрані посадовці тощо; щоб запровадити рівне партнерство в процесах прийняття суспільно важливих рішень і побудови справедливого та паритетно організованого суспільства. Така політика потребує чіткого розуміння гендерної перспективи, змістом якої є долання гендерної невідповідності та забезпечення гендерного вирівнювання.

Гендерні невідповідності – це розходження в гендерній рівності, яка реально існує в світовій співдружності, регіонах та окремих країнах, а також в абсолютному гендерному статусі й становищі жінки і чоловіка.

У всіх країнах світу існують гендерні розходження щодо рівності перед законом, рівності можливостей (в отриманні винагороди за працю, рівності доступу до інформації, можливості висловити свою думку, заявити про свій інтерес, скористатися результатами людської праці за власним вибором тощо). Проте обсяг їх різний залежно від історичної ситуації минулого та сьогодення, соціально-економічного й культурного становища, ступеня розвитку демократії. Гендерна дискримінація проникла в численні сфери життя незалежно від гендерних перетворень у бік досягнень гендерної рівності, що охопили світ в ХХ столітті.

У ХХІ ст. забезпечення гендерної рівності стало політичним пріоритетним напрямом розвитку. Одним із ключових елементів цього є додання гендерної невідповідності й забезпечення гендерного вирівнювання в усіх життєвих сферах через їх ефективний розвиток.

Гендерним вирівнюванням називають вироблення суб'єктами політики системи науково обгрунтованих заходів і здійснення відповідних кроків та дій, спрямованих на згладжування специфічних форм гендерної дискримінації та гендерних заборон у суспільстві (в трудових колективах, на робочих місцях і в сім'ї) з метою утвердження гендерної рівності щодо рівномірного розподілу ресурсів та участі.

Гендерне вирівнювання розраховується на певні відрізки політичного часу. Воно може орієнтуватися на коротко-, середньо- та довготермінову перспективу залежно від гендерного розвитку суспільства та гендерних невідповідностей у ньому. Особливо впливова тут роль держави. На основі гендерної експертизи всіх сфер життя держава має виробляти необхідні параметри, за якими можна відстежувати гендерні зміни в суспільстві, вирівнювати гендерні невідповідності, досягати позитивних результатів у здійсненні гендерної політики. Політика гендерного вирівнювання стосується імплементації гендеру в усі сфери суспільного життя. Така імплементація передбачає й зобов'язує враховувати гендерну проблематику в політиці [31].

2. Врахування гендерної проблематики в політиці

Під врахуванням гендерної проблематики в політиці мають на увазі процес оцінювання політичних наслідків, що впливають на соціально-політичне становище чоловіків і жінок. Така політична оцінка стосується будь-яких запланованих заходів у сфері політики, законодавства, окремих програм; всіх галузей і рівнів влади. Йдеться

про *політичні стратегії*, завдяки яким проблеми, що постають перед жінками й чоловіками, і нагромаджений ними досвід їх розв'язання мають стати невіддільними складниками діяльності з розроблення, здійснення, контролю й оцінювання політики й відповідних програм у всіх сферах життя, для того щоб і жінки, й чоловіки однаково користувалися плодами таких зусиль і для нерівності не лишалося місця. Кінцева мета полягає в забезпеченні рівності жінок і чоловіків. Так визначає врахування гендерної проблематики Економічна і соціальна рада ООН.

Врахування гендерної проблематики як основної глобальної політичної стратегії сприяння гендерній рівності розглядається в матеріалах Четвертої всесвітньої конференції зі становища жінок (Пекін, 1995 р.), Двадцять третьої Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН (Нью-Йорк, 2000 р.) та ін. Врахування гендерної проблематики необхідне для забезпечення прав людини і соціальної справедливості. Це слід розуміти так, що питання гендерної рівності мають стати ключовими при аналізі середньострокових планів, бюджетів діяльності інституційних структур і процесів. Таке врахування потребує комплексного бачення проблеми рівності статей.

Комплексний підхід до проблеми рівності чоловіків і жінок – передбачає оцінювання того, які наслідки матиме для жінок та чоловіків здійснення будь-якого планового заходу, включаючи впровадження законодавства, стратегічної політики і програм в усі сфери і на всіх рівнях.

Впровадження гендерних підходів означає обов'язкове врахування інтересів та досвіду як жінок, так і чоловіків під час розроблення, втілення, моніторингу та оцінювання стратегічних заходів. Це необхідно для забезпечення отримання жінками і чоловіками однакової вигоди від реалізації цих заходів та ліквідації будь-якої нерівності.

Впровадження гендерних підходів унаочнює гендерний вимір при прийнятті рішень у всіх галузях. В таких ситуаціях гендерна рівність постає не окремим питанням, а органічною складовою при розробленні стратегічних напрямів і програм. Такий підхід означає, що жінки не ізольовано, а разом з чоловіками справедливо стають повноправними учасниками процесу забезпечення стабільного людського розвитку.

Отже, підготування й прийняття політичних рішень є важливим методом втілення гендерної проблематики в політичній діяльності. Аналіз світових реалій засвідчує, що саме в цій царині жінка найбільше віддалена, порівняно з чоловіком, саме тут проявляється політична нерівність статей.

Політична нерівність статей – це нерівномірність, дисбаланс у становищі жінки й чоловіка при їх політичному волевиявленні та прийнятті політичних рішень. Тому при політичному волевиявленні слід враховувати гендерний підхід. Під егідою ООН розроблене **Практичне керівництво щодо впровадження гендерного підходу**, яке визначає 12 ступенів впровадження гендерного компонента при прийнятті політичних рішень, що передбачає:

- гендерний підхід до складу учасників, які розробляють рішення на політичному рівні;
- гендерний підхід до програми, в якій розкривається суть питання;
- гендерний підхід до досягнення рівноправності, що вказує на поставлену мету;
- відбиття реальної гендерної ситуації, розкриття наявної інформації про неї;
- знання питання: дослідження й аналіз;
- розроблення стратегії й визначення заходів у рамках певного проекту з урахування гендерного інтересу;
- аргументи на підтримку гендерного підходу;
- реалізація проекту і звітність з позицій гендерного підходу;
- постійний контроль за перебігом подій з позицій гендерного підходу;
- оцінювання досягнень у сфері гендеру;
- конкретизація й уточнення гендерної програми – погляд на суть питання;
- взаємодія в інтересах зміцнення позицій гендерного підходу.

Ці 12 ступенів – єдиний цикл врахування гендерного компонента в прийнятті політичних рішень у будь-якій сфері життєдіяльності.

За прийняття рішень важливим є визнання того, що законодавство й політика по-різному впливають на жінок і чоловіків. Тут потрібні такі дії в рамках юрисдикції суб'єкта політики, щоб забезпечувати прозорість наслідків цього впливу. У процесі вироблення й прийняття політичних рішень на основі гендерного підходу потрібне врахування гендерних особливостей рівня життя суспільства.

Гендерні особливості рівня життя – наявність пропорцій або диспропорцій, виражених у показниках, що характеризують відмінності у формуванні й отриманні індивідуальних доходів за статевою ознакою. Такі гендерні диспропорції в Україні виражаються в значно нижчому рівні особистих прибутків жінок у порівнянні їх з відповідними показниками для чоловіків: загалом розрив становить близько 30%. Отже, жінка має особистий прибуток десь до 70% від особистого прибутку чоловіка. Джерелами особистих прибутків як жінки, так і чоловіка є винагорода за працю, пенсії, прибутки від продажу продукції власного виробництва, присадибного господарства,

різних пілґ, допомог. Гендерна асиметрія в рівні особистих прибутків має певні відмінності в місті й у селі, між регіонами. На неї також впливає галузева структура економіки. На гендерний розрив у рівні прибутків впливає перебудова й реформування економічної системи суспільства, де високі прибутки у високооплачуваних галузях промисловості здебільшого належать чоловікам. Жінки зазвичай займають нижчі посади з меншою відповідальністю та кваліфікаційними вимогами і мають відповідно нижчі прибутки.

З урахованням особливостей життєвого рівня визначається й **індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП)**. Він становить систему показників, за допомогою яких визначається наявність або брак в населення країни вибору й можливостей, необхідних для тривалого й здорового життя, а також для підтримки відповідного життєвого рівня. ІРЛП введений у Доповіді про розвиток людини за 1997 рік, яка щорічно готується для Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН). За допомогою ІРЛП визначається рівень прогресу країн з погляду середньої тривалості життя, рівня освіти й прибутку. В основу ІРЛП покладено розуміння перспективи, що визначає рівень і темпи розвитку, враховуючи поступ, досягнутий усіма групами населення країни – від бідних до багатих. Та політичні рішення мають враховувати не лише систему загальних показників людського розвитку, а й гендерні показники, що розглядаються як гендерний індекс людського розвитку. Вони відбивають гендерні особливості життєвого рівня країни.

Гендерний індекс людського розвитку (ГІЛР) – показники виміру досягнутого в країні загального рівня розвитку людського потенціалу, що визначають нерівність становища жінок і чоловіків, до яких належать: довголіття, здоров'я, рівень освіти та гідний рівень життя (ВВП на душу населення) тощо. ГІЛР існує для визначення рівня соціально-політичного прогресу. Чим більша нерівність між жінками й чоловіками з погляду базових критеріїв розвитку людини, тим нижчий ГІЛР країни.

Порівняно з багатьма іншими країнами Україна має переваги в ГІЛР. Індекс гендерного розвитку в ній дорівнює індексові людського розвитку. Це є показником базової гендерної рівності. Проте Україна відстає за індексом співвідношення можливостей за статтю, що є наслідком обмеженого залучення жінок до парламенту, на вищі керівні посади, а отже, й до прийняття загальнополітичних рішень. За індексом співвідношення можливостей за статтю Програми розвитку ООН на рубежі століть Україна перебувала на рівні 25 відсотків найменш розвинених країн світу. Задля усунення гендерної невідповідності Україна потребує дальшого поступу в сфері гендерної рівності.

Політичні рішення гендерно спрямовані й гендерно чутливі, якщо вони враховують гендерні індикатори. *Гендерні індикатори* – кількісні та якісні виміри змін, процесів і розвитку в суспільстві, що стосуються його гендерної характеристики. Гендерні індикатори розкривають гендерну ситуацію в суспільстві, результативність та ефективність гендерної діяльності державних, партійних та інших організацій, показують конечність політичних напрямків і необхідних дій щодо гендерних змін, свідчать про розвиток гендерної демократії та гендерної культури чоловіків і жінок, соціальних спільнот та розвиненості сфер, де вони функціонують. Прикладом може бути втілення цих індикаторів у прийнятих Україною «Цілях Розвитку Тисячоліття. Україна» (див. таблицю 1).

На визначення перспектив розвитку, зокрема й гендерного, було звернено увагу на Всесвітньому саміті ООН з нагоди нового третього тисячоліття (вересень 2000 р.) у прийнятому документі – Пакті Розвитку Тисячоліття. Лідери країн, які підписали цей документ і серед яких президент України, взяли розвиток за основу глобального плану дій. У ньому йдеться не лише про зміни, зростання, розширення, нагромадження й інші параметри, а саме про розвиток. Перспективи, визначені в цьому документі, окреслені до 2015 року серед *Цілей Розвитку Тисячоліття «Розвиток гендерної рівності та надання повноваження жінкам»*. Важливим у документі положення: «Усі країни, що прийняли цей Пакт розвитку Тисячоліття, мають підтвердити свої зобов'язання стосовно Цілей Розвитку Тисячоліття, а також свою готовність до прийняття відповідальності, яка супроводжує ці зобов'язання».

Серед зобов'язань, які взяла на себе Україна, – подолання бідності, забезпечення рівних можливостей здобуття початкової освіти, створення здорового довкілля, зменшення поширеності інфекційних хвороб, насамперед ВІЛ/СНІД, – є зобов'язання щодо просування гендерної рівності. Привертає увагу той момент, що серед восьми цілей тисячоліття, визначених у Програмі розвитку ООН, ціль щодо розвитку гендерної рівності визначена як третя, тоді як серед цілей у прийнятому в Україні документі «Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна» вона визначена як шоста. Графік виконання завдань щодо підвищення гендерної збалансованості в Україні до 2015 р. (таблиця 3) показує розуміння останніми роками необхідності гендерних перетворень, бачення місця України в європейському і світовому просторах як гендерно розвиненої й гендерно впорядкованої країни, розуміння ролі гендерної демократії в структурі соціальної демократії та ролі права, зокрема гендерного, в її забезпеченні [42].

Таблиця 3

Цілі Розвитку Тисячоліття, Україна
Ціль 6. Забезпечення гендерної рівності

Завдання 1	До 2015 року забезпечити гендерне співвідношення на рівні не менше 30 до 70% тієї чи іншої статі у представницьких органах влади та на вищих щаблях виконавчої влади
Індикатор 1.1	Гендерне співвідношення серед депутатів Верховної Ради України , (чис.жін. / чис.чол. (або навпаки))
Індикатор 1.2	Гендерне співвідношення серед депутатів місцевих органів влади, (чис.жін. / чис.чол. (або навпаки))
Індикатор 1.3	Гендерне співвідношення серед депутатів обласних органів влади України, (чис.жін. / чис.чол. (або навпаки))
Індикатор 1.4	Гендерне співвідношення серед депутатів районних органів влади України, (чис.жін. / чис.чол. (або навпаки))
Індикатор 1.5	Гендерне співвідношення серед депутатів міських органів влади України, (чис.жін. / чис.чол. (або навпаки))
Індикатор 1.6	Гендерне співвідношення серед депутатів селищних органів влади України, (чис.жін. / чис.чол. (або навпаки))
Індикатор 1.7	Гендерне співвідношення серед депутатів сільських органів влади України, (чис.жін. / чис.чол. (або навпаки))
Індикатор 1.8	Гендерне співвідношення у складі членів Кабінету Міністрів України, (чис. жін./ чис. чол. (або навпаки))
Індикатор 1.9	Гендерне співвідношення серед вищих державних службовців (1-2 посадових категорій), (чис. жін./чис.чол) (або навпаки)

Індикатори Цілей Тисячоліття, визначених Україною, вносять новий гендерний імпульс в переосмислення та втілення Концептуальних засад стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр., політичних стратегій у різних галузях, прийнятих державними структурами. Серед політичних документів, що потребуватимуть переосмислення з урахуванням гендерного компонента буде й Національний план розвитку України щодо утвердження гендерної рівності. Політичні рішення сучасного змісту втілюють гендерну концепцію прогресивних соціальних перетворень, передбачають суспільний і державний погляди на життя обох статей як

рівних, збалансованість можливостей їхнього розвитку, долання всіх форм історичної несправедливості щодо ставлення до них та оцінювання результатів їхньої діяльності, забезпечення умов для самотворення й самовираження жінки й чоловіка як рівних у правах, свободах, обов'язках та відповідальності. Такі рішення приймають суб'єкти політики, насамперед *державні структури та політичні партії*.

Аналіз міжнародного досвіду створення механізмів розв'язання гендерних проблем засвідчує подібність рис у національних державних механізмах регулювання гендерними процесами.

Державний механізм потрібен для реалізації виробленої гендерної політики. Кожна держава, орієнтована на утвердження себе як демократичної, соціальної та правової, для забезпечення рівних прав і можливостей виробляє гендерну політику. Цей процес відбувається складно, навіть болісно, але він прямує до формування того, що можна визначати як державну гендерну політику.

Державна гендерна політика – це діяльність (або бездіяльність у разі навмисного непровадження такої політики) державних інституцій, спрямована на здійснення (безпосередньо або опосередковано) та гарантування рівних прав, свобод і можливостей для жінок і чоловіків, утвердження гендерної демократії та формування гендерної культури в суспільстві.

Для державної гендерної діяльності характерні:

- вироблення гендерних стратегій і способів їх досягнення;
- цілеспрямоване розроблення планів, програм втілення гендерних стратегій;
- імплементація гендерного конструкту в усі сфери суспільного життя;
- вироблення державних механізмів забезпечення гендерної рівності в суспільстві, узгодження їх із громадськістю;
- прийняття гендерного законодавства, гендерна експертиза чинного законодавства;
- гарантування здійснення державної та правової політики щодо гендерної рівності;
- сприяння науковим установам у розробленні гендерних проблем і проведенні гендерного аналізу соціальних процесів у країні.

Оскільки реальне становище жінки суттєво відрізняється від становища чоловіка, то особливий наголос у структурі гендерних стратегій і їх реалізації ставиться завжди на політиці щодо поліпшення становища жінок. І це справедливо. Водночас така справедливість не унеможлиблює, а, навпаки, передбачає в структурі гендерної політики наявність надзвичайно важливого її напрямку – оновлення становища чоловіків стосовно формування гендерно якісніших, адекватних потребам сучасності світогляду, поведінки, громадських і державних

форм діяльності, долання неадекватності сприйняття ними сучасних перетворень світового й національного рівнів, насамперед у сфері гендеру.

Отже, складниками державної гендерної політики є: політика щодо жінок, забезпечення їм рівного соціального статусу з чоловіками шляхом гарантування можливостей для їх рівноправного розвитку як соціально-демографічної групи; політика щодо чоловіків, формування в них гендерної свідомості, культури гендерної поведінки, орієнтації на паритетність відносин з жінкою; державно-правове регулювання гендерних відносин; сприяння розвитку гендерної демократії та гендерної культури в суспільстві.

Оскільки в системі відносин статей найдискримінованішими в суспільстві є жінки, то в структурі державної гендерної політики цій статі приділяється особлива увага, тобто виділяється як самостійний її напрямок – державна політика щодо жінок.

Державна політика щодо жінок – складник соціальної політики, спрямований на подолання гендерної нерівності в становищі жінок для забезпечення їм рівного соціального статусу з чоловіками через гарантування можливостей їх рівноправного розвитку.

На основі узагальнення історичного світового досвіду наука й практика визначають **типи державної політики щодо жінок**, яким мають відповідати й необхідні механізми її реалізації:

- **патріархатна політика держави** – діяльність, метою й змістом якої є визначення ролі жінки як виконавиці природної функції материнства і ведення домашнього господарства, усунення її від участі в публічній сфері життя та обмеження в професійній діяльності, визнання залежності жінки від влади, власності й ідеології, формованої чоловіками;
- **патерналістська політика держави** – напрям державної діяльності щодо жінок, змістом якої є проголошення й захист державою їх прав і свобод нарівні з чоловіками, організоване залучення жінок до державних форм організації влади й управління, створення системи пільг і захисту материнства і дитинства, державне регулювання участі жінок у системі виробництва, пропаганда образу жінки як рівної з чоловіком;
- **егалітарна державна політика щодо жінок** – цілеспрямована діяльність держави на забезпечення прав і створення умов та можливостей для самоорганізації жінками своєї життєдіяльності нарівні з чоловіками, гарантування їм волевиявлення, самоствердження й самореалізації, а також самовираження особистісних сил людей обох статей як рівних у правах, свободах, відповідальності.

Егалітарна державна політика ґрунтується на концепції рівності прав та можливостей чоловіків і жінок, вільному доступові жінки нарівні з чоловіком до формування й функціонування всіх сфер публічного життя, форм власності, сповідування ідеологій, вибору професійної діяльності, здійснення репродуктивної функції тощо.

Характер державної політики зумовлює зміст гендерних стратегій та прийняття відповідної до них політики в усіх сферах життя, наявність механізмів її втілення, ставлення до гендерних перспектив. Тобто в характері державної політики закладено, який гендерний вибір втілює держава.

Гендерний вибір – чітке визначення соціумами, їх організаціями напрямків гендерного розвитку й дійового забезпечення прогресу в сфері гендеру. Вибір характеру гендерної політики зазвичай визначається в Основному Законі держави. В Конституції України в ст. 24 чітко визначено національний вибір гендерного розвитку українського суспільства, а саме як суспільства рівності соціального статусу чоловіків і жінок та їх рівноправності у всіх сферах життєдіяльності й забезпечення для цього державних гарантій. Конституційно закріплюється свобода вибору як основного права чоловіка та жінки жити відповідно до своїх потреб та інтересів, переконань і моральних норм, власного розуміння моделі свого буття, свободи особистості як засобу самовдосконалення особистісного розвитку. Гендерний вибір відкриває простір для чоловіка й жінки у їх самореалізації, виявляє виміри внутрішньої свободи, унікальності, неповторності, самоцінності, розкриває волю до самоусвідомлення й самотворення власного життя на принципах паритетності, нової гендерно сформованої духовності, гендерно насиченого світосприймання й гендерно зумовленої світобудови.

Державне забезпечення рівних можливостей для чоловіків і жінок – стратегічне й практичне спрямування діяльності державних структур на створення умов у всіх сферах суспільного життя для самоутвердження чоловіків і жінок як рівних перед законом та рівноправних у самоорганізації й самозабезпеченні ними власних потреб та інтересів. Державне забезпечення гендерної рівності в суспільстві відбувається через формування державної гендерної політики й створення державних механізмів її втілення.

Формування державної гендерної політики – це участь у роботі державних структур, діяльність яких спрямована на вироблення стратегій і відповідних до них політик гендерних перетворень, забезпечення рівних прав, свобод і можливостей для жінок та чоловіків, утвердження принципів гендерної демократії в реальному житті й формування гендерної культури в суспільстві [32].

3. Державний механізм забезпечення гендерної рівності

Забезпечення втілення сформованої гендерної політики передбачає наявність системи державних інститутів, компетенція і діяльність яких спрямовані на втілення гендерних стратегій та утвердження в реальній практиці гендерної демократії. Всі ці інститути взаємопов'язані метою та злагодженістю дій, і за наукової організації й управління діють як механізм.

Державний механізм забезпечення гендерної рівності – це система взаємопов'язаних і системно дійових державних інститутів, компетенція і діяльність яких спрямовані на втілення гендерних стратегій та утвердження в реальній практиці гендерної демократії відповідно до історично набутої гендерної культури суспільства.

Державні інститути можуть бути різні за формою. Але без цих організаційно та юридично оформлених структур гендерна політика не має механізмів здійснення та цілеспрямованої реалізації. Процес ухвалення законів про гендерну рівність у країнах різного рівня розвитку, різної історичної долі й темпів перетворень є й формою відпрацювання національних механізмів утвердження гендерної рівності. Ці механізми постійно вдосконалюються.

Гендерна державна політика здійснюється через певну систему взаємопов'язаних державних органів, що діють як механізм. Усі органи діють результативно, якщо мають чітко визначену компетенцію щодо гендерного компонента своєї діяльності. Це є ефективною умовою їх функціонування. Така компетенція охоплює: вироблення гендерної політики по горизонталі та вертикалі; координацію дій, спрямованих на впровадження гендерних принципів у законодавство, державну політику, програми й проекти; збирання й поширення дисагредованих даних та інформації з гендеру для планування цілей, контролю й оцінювання діяльності; моніторинг впливу програм і політики на гендерну рівність; підтримку гендерного навчання на всіх рівнях і розвиток методів і засобів оцінювання впливу гендеру, а також розвиток основних принципів гендерного навчання й гендерного контролю над усіма діями уряду; організація інформаційних кампаній з метою зосередження громадської думки на гендерних проблемах тощо. Компетенція названих структур передбачає чітко виписану відповідальність за впровадження і просування гендерних підходів.

Гендерна мета по-різному формулюється в законодавстві різних країн, проте зводиться до спільного: створення суспільства гендерної рівності, формування державної політики, орієнтованої на гендерну перспективу, впровадження в суспільстві рівних прав і можливостей, принципу недискримінації, створення умов справедливості, свободи для вільного й повноцінного самовираження та самореалізації особистості жінки і чоловіка. Визначення мети потребує чіткого її

розуміння, тому важливим є усвідомлення того, що стоїть за кожним складником такої мети. Проте всі складники підкорені одному – створенню суспільства гендерної рівності.

Суспільство гендерної рівності – це суспільство, в якому чоловікам і жінкам надаються рівні можливості й шанси для добровільної участі в усіх видах діяльності як рівноправним партнерам і де чоловіки та жінки користуються рівними політичними, економічними, соціальними і культурними правами й свободами, а також виконують обов'язки та несуть однакову відповідальність.

Державний механізм гендерної рівності реалізує державну стратегію в галузі рівності, що становить вироблені напрями загальнодержавних позитивних дій, спрямованих на фактичне забезпечення інтеграції гендерних підходів у всі стратегії, програми, плани, що їх приймає держава.

Гендерний компонент займає важливе місце у формуванні та функціонуванні державного механізму, про що свідчить порівняльний аналіз практики різних країн світу й України.

I. Парламент. Світовий досвід забезпечення гендерної рівності в парламенті засвідчує пов'язаність з процесами його формування та функціонування.

Участь у виборах – як пасивна, так і активна – один із найважливіших напрямів самотворення чоловіком і жінкою своєї власної гендерної сутності, політичного самовизначення статі й гендерно свідомого політичного середовища. Вибори детерміновані гендерним статусом їх учасника, гендерною ієрархією в суспільстві, моделями гендерної поведінки громадян, гендерною належністю виборців, вбудованою в структуру всіх інститутів поряд з національною, класовою належністю, яка відповідно задає тональність у системі реальних соціальних відносин «панування – підкорення».

Все це, безумовно, відбивається на результатах виборів як до парламенту, так і до органів місцевого самоврядування. У сучасних умовах парламенти в більшості країн світу залишаються за своїм складом чоловічими, а жінки в них становлять невеликий відсоток. І все ж можна констатувати, що з другої половини ХХ ст. світова практика формування парламентів засвідчує *тенденцію до паритетності їх складу*. Найліпше вона проявляється в північних країнах Європи.

Світова практика гендерної діяльності парламентів набула досвіду створення таких структур: комітет у справах гендерної рівності (рівних можливостей) або підкомітет у справах гендеру при одному з парламентських комітетів; науково-дорадчий орган з питань гендеру; жіночі фракції. Ці структури спрямовані на діяльність з питань гендеру в парламенті.

Постає глобальне питання про те, *які чинники забезпечують чоловікам переваги у входженні до владних структур?* Можна визначити п'ять основних таких чинників, до яких слід віднести: сталу історичну традицію чоловічого домінування; зосередженість основної частини власності й управління економікою в чоловічих руках; обмеженість гендерного світогляду в чоловічій частині населення загалом; обмеженість політичних поглядів і пріоритетів лідерів жіночих організацій; поширення традиційних поглядів про сферу діяльності жінки як передусім «приватну», а чоловіка – як передусім «публічну».

Чоловіче домінування в керівних та владних структурах. Державна влада на глобальному й регіональному рівнях залишається чоловічим простором діяльності, де чоловік самореалізується, будуючи свою кар'єру. Власне, джерелом формування депутатського корпусу значною мірою є працівники управлінських структур, які виконують рішення, краще за інших знають механізми доступу до їх творення, до проходження в органи законодавчої влади. Жінки майже відсторонені від цих механізмів, вони обслуговують, виконують другорядні ролі, а тому лише одиниці проходять до законодавчого органу. Основна маса обранців – бюрократія, причому це перші особи керівників, а не спеціалісти, що їх обслуговують. Цей склад має доступ до засобів масової інформації, вільні можливості пересування, широке спілкування, доступ до владних важелів, вибудовану систему залежності від них тощо.

За статтю це чоловіки, що становлять гомосоціальний «адмінресурс», з відлагодженими міжособистісними стосунками, зв'язками по вертикалі й горизонталі. Жінка, яка досить довго була відсторонена від публічної сфери, має увійти в неї тоді, коли чоловік уже освоїв всі її ніші й розташував у них всю систему особистісних залежностей. Чоловіки створили своє звичаєве право, виробили традиції, а в умовах становлення ринку – свої кодекси честі й безчестя.

Вся соціальна система, попри спроби висунення до влади жінок, побудована так, що здобути місце у владній системі для жінки майже неможливо. Потрібен досвід оволодіння організацією (яка часто лежить не на поверхні, а має викривлені, утаємничені форми) і правовими основами входження в систему влади.

Культура формування влади не подолала насильницьких форм оволодіння нею, які в наш час не тотожні збройним. За таких умов модернізація владного простору передбачає й зміну ставлення влади до жінки. Вона не має бути об'єктом контрольованої чоловіком дійсності. Модернізаційні процеси державно-владних перетворень передбачають і введення як їх складника в поле бачення відносин чоловіка й жінки в системі влади. Радикальна модернізація української владної культури

потребує не лише структурного перетворення державної влади, а й зміни соціальної її структури, модернізацію гендерних відносин у ній, відмову від розгляду статусу жінок лише як об'єкта впливу. А це вимагає змін у системі влади в напрямку забезпечення політичних можливостей для включення жіночих координат і цінностей як суспільно значущих, а їх виявлення як державно забезпеченого.

Схвалювати пасивні чоловічі рішення, не підкріплені діями новотворень і прогресу, а сповнені лише патріотичною риторикою, – стало тягарем для сучасної жінки-об'єкта влади. Вона все більш стає владаркою власного життя й шукає шляхи й нішу комфортного самоутвердження й самотворення. Вона прагне власного вивищення, реалізації інтелекту, освіченості.

У сучасних умовах, коли ринок охопив не лише економіку, а й політику, жінка входить у політичний ринок лише з напрацьованими правовими нормами, без рівної з чоловіками економічної опори. В такій ситуації чоловік виглядає сильнішим і таким є насправді. Держава має виробити механізми входження жінки в систему влади, *якщо* вона прагне до демократичної соціальної перспективи, в структурі якої виписані гендерні можливості.

Власність та управління економікою. Нині власність і управління економікою значною мірою перебувають у чоловічих руках: зокрема, великий бізнес практично одностатеву чоловічий. Велика власність стає могутнім важелем при формуванні владних структур: при висуненні (самовисуненні) кандидатів у депутати, проведенні виборчої кампанії, використанні засобів масової комунікації та проходженні до органів влади. Таких економічних важелів, як у чоловіків, жінки не мають і найближчим часом не матимуть. Будучи об'єктом політичної й економічної влад, жінка втрачає можливості політичного самовизначення й самоствердження, інтелектуального зростання та реальні можливості втілити індивідуальну свободу.

Обмеженість гендерного світогляду. Підсвідома протидія чоловіків входженню жінки в політику пов'язана з усталеним розумінням ними влади як застосування сили. У традиційних суспільствах сила розглядалася як спосіб утвердження влади і як метод управління. Підсвідомість багатьох чоловіків і сьогодні підтримується й живиться гендерними стереотипами: «політика – чоловіча справа», «політика – сфера не для жінок», «жінка – не для політики». Публічна пропаганда, яку формують переважно керівники-чоловіки, ґрунтується насамперед на чоловічому баченні змін і перетворень. Тому вона великою мірою зосереджена на представленні жінки як виконавиці *природних функцій*, на відміну від чоловіка, загалом не здатної до участі в публічних формах організації суспільного й державного життя.

Такий підхід ґрунтується на пристрасному зберіганні «жалісливої», сповненої «співчуття до жінки» концепції, а саме «концепції захисту становища жінок». Спираючись на цю концепцію, чоловіки вбачають можливість «підвищити соціальний статус жінок» тільки силами тих чоловіків, які відсторонюють жінку від прагнення взяти участь у самостійному підвищенні цього статусу через публічну діяльність, зокрема у владних структурах. Вони ладні ще більше підвищити цей статус жінки в домашньому господарстві, ніде не зосереджуючи уваги на участі в ньому чоловічої сили, на ролі батьківства, на відповідальності за нього.

Водночас чоловіки іноді намагаються підмінити гендерні проблеми демографічними, тобто проблемами народжуваності. В загальній європейській скорочуваності народжуваності Україна займає своє місце. Така скорочуваність зумовлена неефективністю економічної політики останніх десятиліть, несформованістю соціальної політики, що стає все більш визначальною в світі і яка ще й досі в Україні перебуває в стані упослідженості, меншовартості. І, головне, Україну характеризує не зменшення народжуваності порівняно з іншими державами, а відкладувана народжуваність, передусім через ті економічні й соціальні чинники, зберігати які намагається концепція «захисту» їхнього становища.

Сучасна жінка потребує не чоловіка-заступника, а чоловіка-партнера. Це не так проблема жінки-матері, як проблема нового підходу до чоловіка-батька в сім'ї. Конституційне закріплення їх рівності, як і рівноцінної турботи держави про материнство й батьківство, а також про дитинство, не усуває проблеми реальних перетворень. Сильна жінка, яка прагне вийти з кола приватних інтересів, не лише мусить шукати доступу до чоловічого світу, а й мати чітку життєву програму, складниками якої мають стати: перетворення чоловічого світу, вплив на чоловічі ідеали; творення жіночих п'єдесталів, вироблення політичних ідеалів жінки-політика, утвердження принципів товариськості й розвінчування мономаскулінності в політиці, пошуку активного діалогу жінок-політиків між собою.

Обмеженість політичних поглядів жіночих організацій. У жіночому русі мало організацій, здатних активно протистояти архаїзмові в ставленні до сучасної жінки, обізнаних із сучасним світоглядом, активно діяльних у нових умовах. Багато з них індіферентні щодо громадсько-політичної сфери, почасти – просто політично безпорадні. Проте кількість жінок у парламенті зростає в тих країнах, де жіночий рух є розвиненим і політично активним.

Поширення традиційних поглядів про «приватну» жінку і «громадського» чоловіка. Світовий потік модерного, прогресивного

розвитку, де кожна людина, і жінка, й чоловік, є вільною, становить як соціальну цінність, так і є самоцінною в усіх сферах свого самовираження, лише набуває поширення. Однак чоловіки, передусім ті, що знаходяться при владі, не завжди прагнуть використовувати жіночий потенціал у публічній сфері (без чого конституційні цілі залишаються великою фантазією) [42].

Залучення жінки як рівного суб'єкта до процесу прийняття рішень, до вироблення загальнодержавних, загальнонаціональних стратегій суспільного розвитку задля виведення жіночого соціуму за межі приватного життя та входження в публічний процес обох статей як рівних у можливостях, є історично зумовленою тенденцією. Вона потребує історичного часу для входження жінки в сферу публічного життя й оволодіння всіма правилами поведінки й діяльності.

Формування парламентів, тобто вибори, або входження жінок і чоловіків до них на рівних принципах, зумовило таке явище, як *квотування*. Проблема гендерного квотування є важливою і в міжнародних та регіональних структурах, і в національних суспільствах. Її обговорювали в Комісії ООН з питань статусу жінок – органі, сформованому в складі Економічної та соціальної ради ООН, що діє від 1946 року в складі 45 членів і є одним із основних органів, який контролює виконання Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, реалізацію програми «Платформа дій», прийнятої Четвертою всесвітньою конференцією зі становища жінок 1995 року в Пекіні й готує рекомендації та звіти для Ради щодо підтримки прав жінок у політичній, економічній і соціальній сферах. Комісія ООН 1990 року визначила критичний поріг, а саме – 30%, який є мінімальним для обрання або призначення жінок на керівні посади в національних суспільствах.

10 – 21 березня 1997 року на 41-й сесії Комісії ООН з питань статусу жінок, що відбулася в Нью-Йорку, розглядали питання щодо виконання рішень Пекінської Платформи дій з таких критичних галузей, як: політика і прийняття рішень, економіка, довкілля, освіта та навчання. На сесії прийнято рекомендації щодо проблем «Жінка, влада і прийняття рішень», серед яких рекомендовано урядам, політичним інститутам і неурядовим організаціям активно сприяти участі жінок у прийнятті рішень на всіх рівнях влади, що передбачало здійснення спеціальних програм, спрямованих на заохочення участі жінок в управлінні на місцевому рівні, на використання квот, щоб гарантувати участь жінок в офіційних політичних інститутах.

Такий відсоток називався на Спеціальній конференції «До партнерства чоловіків і жінок у політиці», яка відбулася 14-18 лютого 1997 р. в Нью-Делі, та на інших форумах. «Критична маса» представництва жінок у парламенті – визнаний світовою практикою

рівень співвідношення (не менше 30 відсотків представників однієї статі). Він дає змогу долати гендерну асиметрію, впливати на формування та прийняття рішень у парламенті. Таке співвідношення передбачає також представництво не менше 30 відсотків жінок у складі партійних та державних структур. Гендерні квоти – спосіб забезпечення представництва жінок у владних структурах, відповідно до якого правовим чином відводиться певна частина депутатських місць у парламенті для обрання жінок депутатами.

Гендерні квоти взагалі можуть встановлюватися для обох статей. Але оскільки частка чоловіків у різних органах управління перевищує 90%, то позитивна дискримінація використовується переважно для встановлення ущемлених жіночих прав. Гендерні квоти передбачають збільшення жіночого представництва на виборних посадах. Головною метою гендерного квотування є подолання історичної несправедливості: ізоляції жінки від участі в політичному житті; залучення жінок до прийняття політичних рішень; гарантування участі жінок у представницьких органах влади. Гендерні квоти не тотожні жіночим, що їх практикували за радянських часів. Гендерна рівновага в демократичному суспільстві має бути предметом турботи всіх виборців, політичних і державних структур, громадськості. Введення гендерних квот – явище тимчасове, засіб забезпечення рівних можливостей. Вони спрямовані на виправлення гендерних перекосів у владі. З розвитком гендерної культури жінок і чоловіків, з утвердженням їхніх рівних прав і можливостей у різних життєвих сферах потреба в гендерних квотах об'єктивно відпаде не тільки де-юре, а й де-факто. В сучасних умовах гендерні квоти – це вид позитивної дискримінації. Під *позитивною дискримінацією* мається на увазі встановлена державою система пільг, заохочень, заборон і компенсацій, спрямованих на підвищення соціального статусу жінок.

У частині першій ст. 4 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок про позитивну дискримінацію сказано: «Вжиття державами-учасницями тимчасових спеціальних заходів, спрямованих на прискорення встановлення фактичної рівності між чоловіками й жінками, не вважається дискримінаційним, проте воно в жодному разі не повинно зберігати нерівноправні або диференційовані стандарти; ці заходи слід скасувати, коли будуть досягнуті цілі рівності можливостей і рівноправного ставлення». Квоти може законодавчо встановлювати держава. Тоді вони діють як *державні гендерні квоти*, тобто законодавчо визначена кількість місць для статей при формуванні органів законодавчої, виконавчої або судової влад.

Квоти можуть встановлювати й політичні партії, це *партійні гендерні квоти*. Міжнародний досвід формування парламенту дав зразки партійних квот як форми долання гендерних віддаленості та

нерівноваги. *Партійні гендерні квоти* – схвалені певною політичною партією гендерні принципи й підходи до формування представницьких партійних і державних органів, управлінських структур, за яких у списках кандидатів пропорційно та по чергово представлені обидві статі (жінка – чоловік, жінка – чоловік і так далі за списком).

До партійного гендерного квотування вдаються політичні партії багатьох країн світу. Такі квоти встановлюються до 50 відсотків. Зокрема, 50%-відсоткову квоту для чоловіків і жінок у партійних списках встановили партія «Зелена альтернатива» Австрії, Соціалістична партія Бельгії, Ліберальні демократи та Робітничка партія Великої Британії, Партія лівих соціалістів Данії, Еквадорський революційний народний рух, Нова демократична партія Канади, Партія демократичного соціалізму Німеччини, Федерація зелених Італії, Революційна партія Мексики та інші.

Часто виникає питання: а що дає впровадження гендерних квот? Гендерне квотування є показником не лише декларування, а й втілення реально визначеної *практичної політики рівності* й справедливості, пошуку критерію гендерного прогресу. Гендерне квотування також є *політичною формою можливостей* реалізувати конституційне право рівності чоловіків і жінок. Воно спроможне:

- забезпечити додання гендерної нерівноваги, віддаленості, дисбалансу, сприяти оновленню кадрів, складу політичної еліти країни;
- сприяти підвищенню значення в суспільстві державної соціальної політики, виробленню її стійких параметрів та індикаторів розвитку;
- активізувати розширення рядів політичних партій додатковим членством, зацікавленим в оновленні їх діяльності;
- зміцнити *принцип паритетності, співробітництва* статей як у межах державних і партійних організацій, так і поміж ними.

Упровадження квотування супроводжується й розв'язанням низки проблем, серед яких:

- питання про дефіцит жінок-практичних політиків;
- можливість виникнення «скляної стелі» та «скляної стіни»;
- намагання чоловіків відібрати й допустити до влади тих жінок, з якими їм зручно працювати, які обстоюють їх інтереси й потреби, якими легко управляти, маніпулювати;
- протидія чоловіків щодо залучення жінок – політиків-професіоналів, які об'єктивно за своїми здібностями можуть загрожувати їм витісненням із займаних місць;
- протидія прийняттю рішень, в яких відбиті гендерні проблеми;
- загострення суперечностей у політичних партіях між прихильниками й супротивниками гендерної рівності тощо.

Квоти є формою спресування політичного часу в розв'язанні гострих соціальних і гуманітарних проблем щодо становища та соціального статусу чоловіків і жінок. Вони є компенсаторним заходом, спрямованим на долання перешкод для жінок при їх входженні у владну систему.

У світі існує різне ставлення до квотування та резервування місць в органах влади. Противники гендерних квот стверджують, що їх упровадження є явищем «недемократичним»; не відбиває волевиявлення народу; є створенням переваг-можливостей для жінок. Однак при цьому вони уникають оцінки «мужекратії», що панує в сучасних парламентах, і зазвичай замовчують недоліки рішень, прийнятих при одностатевому розгляді проблем.

Інші стверджують, що система квот є перешкодою на шляху жінок до парламенту, бо вони не можуть «перескочити» поставлений квотою ліміт. Та слід мати на увазі, що квоти є тимчасовим заходом, доки не буде подолана гендерна віддаленість, поперше, і, по-друге, квоти тією ж мірою є способом долання переваг-можливостей чоловіків.

Практика свідчить, що завдяки квотуванню кількість жінок у законодавчих органах країни зростає. Останнім часом гендерні квоти були застосовані в 76 країнах світу. Світовий досвід розвинених країн світу (Швеція, Франція тощо) показав позитивні результати введення системи гендерних квот до партійних списків (пропорційна виборча система) і пропорційної системи виборів представницьких органів державної влади.

Ознакою соціально-політичної активності українського суспільства, його здатності до громадсько-політичної самоорганізації є формування й функціонування політичних об'єднань і організацій третього сектора. Політичні партії в їх структурі найбільше впливають на виборчий процес.

Стрімке зростання кількості політичних партій в Україні протягом 90-их років ХХ століття можна сприймати як зростання політичної активності наших громадян та розцінювати як позитивний момент. Однак щоб стати впливовими, партії мають ще набути досвіду політичної діяльності і знайти свою вивірену соціальну опору, завоювати носіїв ідей, орієнтованих на їхні програми. Суспільство в перспективі ще має пройти етап партійної впорядкованості, зокрема й з погляду імплементації гендеру. Партійна система України, що складається, лише осмислює роль і значення партійного квотування.

Аналіз світового досвіду є певним аргументом для переосмислення власних поглядів і порівняння їх зі світовими партійними й виборчими процесами. В Україні питання гендерних квот не порушує жодна політична партія. Мало того, жодна політична партія

не стурбована гендерним станом обраного парламенту. Це реальне засвідчення теперішньої гендерної нерівноваги в країні, і воно є об'єктивною політичною перешкодою розвитку демократії в суспільстві, порушенням справедливості, відбиттям у політиці патріархатних поглядів і неорієнтованості на егалітарні перспективи.

Гендерне представництво за партійними списками є способом формування партіями складу кандидатів у депутати з урахуванням гендерного чинника за пропорційної системи виборів представницьких органів державної влади.

Перші місця в світі щодо партійного представництва жінок у парламенті посідають країни Північної Європи. Цього рівня вони досягли протягом 30 років, розвиваючи жіночий рух та створюючи впливові жіночі групи в політичних партіях. Політичні партії цих країн завжди перебувають у постійному пошуку нових форм. Саме країни, де гендерній перспективі віддають перевагу в суспільстві й державі, в діяльності політичних партій, де державна й партійна політики не лише орієнтовані, а й практично підкріплені втіленням принципу рівності чоловіків і жінок, в останні десятиліття займають перші місця серед країн світу із забезпечення життєвого рівня. Це Норвегія, Нова Зеландія, Фінляндія, Швеція, Канада, Німеччина та інші. Жінки займають близько половини місць у парламентах цих країн не тому, що там високий життєвий рівень; а високого життєвого рівня вони досягли, обравши значний відсоток жінок-парламентарів, що дозволило обговорювати соціальне становище суспільства, соціальну політику держави, відповідність політичних рішень гендерним потребам, інтересам і правам громадянина країни.

Вибір жінкою та чоловіком політичної партії для вступу в неї відбувається через сприйняття її програми й визначення власної самооцінки свого особистісного потенціалу щодо реалізації його в політичній сфері. Тут є й інший бік питання. Партія, формуючи свої ряди, залучаючи до них нових членів, у жінках бачить значний політичний ресурс. Цим партія засвідчує сприйняття сучасних процесів людського розвитку, виробляє прогресивну ідеологію, що відбиває світоглядні можливості й інтереси обох статей.

Підтримка виборців для партій є важливим показником їхнього впливу та загальносуспільного авторитету, їх еволюційного зростання. Підтримка політичних партій кандидатів у депутати до парламенту на виборах стає дедалі вирішальнішим чинником у виборчому процесі. Особливо важливою така підтримка стає для жінки, яку обирають.

Гендерний зміст прогресивної діяльності політичної партії визначається:

- місцем і роллю гендерної політики в системі обраних нею політичних пріоритетів і політичних методів її здійснення;

- гендерно збалансованою структурою членства або прагненням до цього у разі гендерної віддаленості та побудовою своєї внутрішньої діяльності на гендерно збалансованих засадах;
- прагненням і здатністю долати гендерну суперечливість, що характеризуються намаганням внести зміни в соціальне буття суспільства й держави – з одного боку, а з другого – несприйняттям нового, прогресивного, зокрема і в гендерних відносинах, гендерній культурі, гендерній демократії, без чого неможливе сучасне соціальне новотворення. Партії, які не здатні сприймати новий гендерний підхід у діяльності та впливі на різні сфери соціального буття, стоять ближче до громадських організацій, ніж до класичних політичних партій нового часу;
- масштабністю впливу на формування та функціонування гендерного компонента в діяльності державних структур, долання її маскулінного характеру й змісту, який стримує викорінення всіх форм дискримінації щодо статей, особливо щодо жінок;
- активним сприйняттям міжнародних норм і рекомендацій міжнародних структур щодо важливості й необхідності гендерних перетворень у сучасних умовах;
- активним надбанням, осмисленням і засвоєнням досвіду діяльності політичних партій передових країн щодо гендерних перетворень;
- активною участю в гендерних перетвореннях, реформуванні всіх сфер соціального життя з урахуванням гендерного підходу, оскільки сучасне управління може бути ефективним тільки на основі постійного здобуття сучасних знань, зокрема й знань про гендерну рівність [42].

У світовій практиці відомі приклади створення й діяльності **жіночих політичних партій**. Створення жіночих політичних партій є, з одного боку, заявою жінок про свою готовність до політичної діяльності. З іншого – виникнення жіночих партій також свідчить, що в країні загалом і в її політичній сфері зокрема наявна дискримінація за статевою ознакою, що існує гендерна несправедливість, що такий стан справ став *політичною проблемою*, яку не розв'язують, зокрема, й інші політичні партії, і що потрібне політико-державне регулювання.

Жіночі політичні партії – це політичні організації з переважно жіночим (або тільки жіночим) членством, які створили жінки, щоб розширити свою участь у формуванні та діяльності державних владних структур, захистити політичні й інші права, досягти гендерної рівності, встановити гендерну справедливість у своїй країні та досягти розвитку гендерної (паритетної) демократії. Загалом жіночі партії можна охарактеризувати як явище вимушене й тимчасове. Вони виникають тоді, коли влада або ігнорує гендерну проблематику, або розв'язує її вкрай повільно й поверхово; коли в суспільстві переважають

патріархальні традиції, а державна влада тяжіє до патріархальних форм управління, не встигаючи чи не бажаючи утвердити егалітарні форми в усіх життєвих сферах.

Такі партії виникали в різні часи і в різних країнах світу. В Україні, починаючи з 1997 р., Міністерство юстиції України зареєструвало шість політичних партій жіночого спрямування. Серед них – партія «Жінки України», Всеукраїнська партія «Жіночі ініціативи», партія «Солідарність жінок України», Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє» та інші, частина з яких вже припинила свою діяльність. Жіночі партії стали спробою, намаганням вплинути на політичні процеси, серед яких виборчий є одним із найважливіших у розв'язанні проблеми гендерної рівності.

Однак якщо вважати соціо-статевий принцип неприйнятним при створенні політичних партій та оцінюванні їхньої діяльності (а саме так часто розцінюють виникнення жіночих партій), то на таку ж оцінку заслуговують і політичні партії, які в своєму складі майже всуціль чоловічі. Це і є та гендерна незбалансованість у партійному будівництві, яка впливає на формування та прийняття політичних рішень.

XXI ст. потребує оновлення всіх форм буття, зокрема й політичного. Жінки разом з чоловіками мають навчатися політики: теорії, партійного будівництва, партійної діяльності, входження в систему влади. Таке навчання в сучасних умовах передбачає не лише засвоєння політичного чоловічого досвіду партійної діяльності, набутого за попередні десятиліття й століття, а привнесення до нього нових гендерних особливостей, тобто модифікації та модернізації такого досвіду й вироблення нових форм і методів політичних дій, відповідного політичного розв'язання державних і суспільних проблем. Саме жінки в ситуації переважно чоловічої партійної діяльності стають тією активною силою, яка міццю логіки розуму, політичною активністю та діяльністю має впровадити гендерні підходи в політичну сферу; віднайти, сформувані гендерно чутливих, гендерно свідомих політиків-чоловіків, спроможних сприяти проведенню гендерної політики.

Сучасність потребує формування нового типу політичного лідера – жінки та чоловіка, що поєднує позитивні, як «жіночі», так і «чоловічі», управлінські якості. Такий лідер – досвідчена, далекоглядна, смілива та відповідальна особистість, здатна до аналізу й прогнозування, яка є авторитетом для соціального оточення, яка володіє природними й інтелектуальними можливостями впливу на нього, вміє об'єднати маси задля реалізації ідеї, якій присвятила себе. Лідера-жінку, як і лідера-чоловіка, не слід ототожнювати з жінкою або чоловіком – вожаком, керівником, менеджером.

Кожному етапові суспільного розвитку, кожній соціальній групі, політичній системі властиві свої методи формування й рекрутування лідерів. Раніше такими лідерами ставали, як правило, чоловіки. Тоталітарні й авторитарні суспільства не створюють умов для формування лідерів у їх демократичному розумінні. Диктатори, номенклатура й бюрократія формуються за властивими цим режимам законами й принципами. В таких умовах жінка на керівній посаді діяла за правилами наявного режиму, виробляючи необхідні для його функціонування безапеляційно виконавські навички.

Дев'яності роки в Україні засвідчили потребу в жінках-лідерах, як і лідерах-чоловіках, здатних до творчості, оновлення, перетворень. З'явилося багато активних, зокрема й політично, жінок і чоловіків. Проте їм відчутно бракує політичних, соціологічних, психологічних та інших сучасних знань, чого раніше не давала вища школа. Цей вантаж минулого потребує тривалого часу для формування й розвитку нового гуманістичного світогляду, як і набуття досвіду гендерно-паритетної громадської та політичної діяльності, відповідної сучасним потребам у нових умовах. Нова реальність формує жінку-лідера і чоловіка-лідера нового типу, орієнтованих не на силові методи політичної діяльності, а на ініціювання та втілення гуманістичних методів політичного впливу, мирного, компромісного розв'язання внутрішніх і міжнародних проблем.

Формування жіночого лідерства, яке нині відбувається, має розірвати чоловічий корпоративізм при розв'язанні будь-яких проблем, долаючи доволі поширений чоловічий шовінізм. *Чоловічий шовінізм* – форма прояву сексизму, що виражається в непомірному самозвеличенні чоловіків, наданні їм винятковості порівняно зі становищем жінок, недооцінці жіночого потенціалу та знеціненні жіночого досвіду. Чоловічий шовінізм зберігає такі якості та риси, як зверхність, грубість, жорстокість, цинізм, агресивність. Він є руйнівним елементом у розбудові демократії, загрозою у формуванні особистості й гуманізації форм суспільної життєдіяльності, агресивною перепоною в творенні та функціонуванні державних структур. Його в жодному разі не можна ототожнювати з мужністю: чоловічий шовінізм дискредитує образ мужньої особистості чоловічої статі. Схильність жінки до компромісів, до мирних форм діяльності, до комплексного бачення проблем, до врахування перспективи при прийнятті будь-якого рішення, за спільних дій із політиками-чоловіками дозволяють об'єднати зусилля в досягненні важливих соціальних і політичних цілей країни.

II. Президент, його адміністрація. Президент як політична фігура представляє країну в світі і впливає на весь політичний та управлінський процес силою свого авторитету. Він підписує міжнародні документи з різних питань світового масштабу, які має

виконувати держава-учасниця. У сучасних умовах вага й цінність кожного такого документа визначається також і тим, наскільки він ґрунтується на науковому знанні тенденцій соціально-політичних перетворень, грамотності визначених пріоритетів і цінностей, розумінні історичного та політичного часу.

Зокрема, гендер як пріоритетна проблема розгляду міжнародних структур стає дедалі більше в центрі уваги *глав держав і урядів на самітах*. Гендерні ідеї пронизують матеріали Всесвітнього саміту Тисячоліття. Світові лідери затвердили комплекс цілей у Декларації Тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, серед яких – сприяння рівності статей і розширення прав і можливостей жінок. У Декларації, прийнятій главами держав та урядів на Саміті, що відбувався від 6 до 9 вересня 2000 р., вказується на *глобальність гендерного підходу*, коли говориться про визнання главами держав і урядів індивідуальної та колективної відповідальностей за «...утвердження принципів людської гідності, справедливості й рівності на глобальному рівні» і підтвердження своїх обов'язків підтримувати зусилля, спрямовані на забезпечення поряд з іншими вказаними напрямками діяльності поваги до прав людини і основних свобод; дотримання рівних прав для всіх незалежно від раси, статі, мови і релігії...»

У Декларації глави держав та урядів визначили низку фундаментальних цінностей: свободи, рівності, солідарності, терпимості, збереження природи, загальних зобов'язань, що стануть найсуттєвішими для міжнародних відносин у ХХІ столітті. Зокрема, так формулюються окремі цінності, гендерний зміст яких очевидний. «Рівність. Жодна людина і жодна країна не повинні позбавлятися можливості користуватися благами розвитку. Має бути гарантована рівність прав і можливостей чоловіків і жінок. Солідарність. Глобальні проблеми мають розв'язуватися при справедливому розподілі витрат і тягаря відповідно до фундаментальних принципів рівності й соціальної справедливості. Ті, хто страждає або перебуває в найменш сприятливому становищі, заслуговують на допомогу з боку тих, хто знаходиться в сприятливіших умовах». На рівні Саміту особливо наголошено на гендерних проблемах у розв'язанні соціально-економічних питань: «Сприяти рівності чоловіків і жінок та розширенню прав і можливостей жінок як ефективного засобу боротьби зі злиденністю, голодом і хворобами та стимулювання розвитку, що має справді стійкий характер.»

Такий підхід спрямований на розвиток гендерної демократії, яка є системою волевиявлення обох статей – жінок і чоловіків у громадянському суспільстві як рівних у правах і можливостях, що законодавчо закріплені й реально забезпечені в політико-правових

принципах, діях, розбудові суспільних і державних структур з урахуванням гендерних інтересів і потреб.

Глави держав і урядів сповнені рішучості «продовжувати зміцнювати співробітництво Організації Об'єднаних Націй і національних парламентів через їх світову організацію – Міжпарламентський союз – у різних галузях, зокрема й стосовно миру та безпеки, економічного та соціального розвитку, міжнародного права й права людини, демократії і гендерних питань». Як свідчить перелік питань, гендерне питання поставлено врівень інших світового значення і світового масштабу розв'язання. Це одне з найважливіших питань третього тисячоліття.

Розв'язання гендерних проблем у світовому масштабі вимагає від глав держав професійних знань і професійного аналізу проблеми. Це також зумовлює й необхідність мати при президентові радника з гендерних питань, а при адміністрації президента – консультативно-дорадчий орган з гендерної проблематики. Як приклад, таку Національну раду з питань жінок, сім'ї та гендерного розвитку створено при Президентові Киргизької Республіки. У межах наданих Раді повноважень на неї покладено нагляд за виконанням Закону про основи державних гарантій забезпечення гендерної рівності, публікацію щорічних звітів про виконання Закону. В Королівстві Норвегії король призначає Раду з рівності, мандат і кількість членів якої встановлює сторинг (парламент).

III. Уповноважений у справах гендерної рівності (рівних можливостей). Останніми десятиліттями все більшу роль у системі державного механізму забезпечення гендерної рівності країн світу починає відігравати фігура Уповноваженого з рівних прав і можливостей. У різних країнах його ще називають посередником, контролером, адвокатом. *Уповноважений з рівних прав і можливостей (омбудсмен)* – державний посадовець, якого обирає представницький орган влади для здійснення контролю за законодавством з рівних прав і можливостей. Вперше посаду омбудсмена юстиції запроваджено ще 1809 р. у Швеції. Вона довела свою необхідність, і протягом двох століть ця ідея не втратила ні значення, ні актуальності. В останню третину ХХ ст. у Швеції поступово запровадили посади п'яти омбудсменів із захисту прав у різних сферах соціального життя: з рівноправності статей, з етнічної рівноправності, з прав споживачів, з прав дітей, з прав інвалідів тощо. Обрання такої кількості омбудсменів – важливий показник визнання та поваги до гідності й недоторканності людської особистості, а також того, яку увагу шведи приділяють правозахисній і правоохоронній діяльності.

Посаду уповноваженого Рикстагу з рівності статей серед інших запроваджено 1980 року. Омбудсмена обирають на чотири роки, він

щороку звітує перед парламентом про стан юридичної забезпеченості рівних прав і можливостей у країні, про свою роботу із захисту прав жінок і чоловіків. У сучасних умовах омбудсменів обирають у багатьох країнах світу. Практика запровадження посади та служби омбудсмена дедалі поширюється. 1978 р. таку службу введено в Норвегії, 1980 р. – у Швеції, 1987 р. – у Фінляндії, 1999 р. – у Литві, 2001 р. – в Німеччині, 2002 р. – у Словенії, Боснії та Герцеговині, 2003 р. – в Хорватії, Киргизстані тощо.

Процес створення посади, обсяг компетенції та безпосередня діяльність омбудсмена в різних країнах має свої особливості. Наприклад, законом Німеччини про встановлення рівноправності між жінками й чоловіками, ухваленого бундестагом у листопаді 2001 р., в країні введено посади уповноважених з питань рівноправності та їх заступниць від найвищого органу влади до всіх організацій і колективів. Закон із властивою для німців ретельністю надзвичайно детально регламентує процес обрання уповноважених та їх заступниць у всіх організаціях і колективах, розподіл обов'язків та координацію дій між ними на всіх рівнях і зв'язків з керівництвом організацій і підприємств, визначає санкції, до яких мають вдаватися уповноважені в разі порушення гендерної рівності.

Практика запровадження посади омбудсмена засвідчила необхідність правового захисту рівності чоловіків і жінок, гарантій забезпечення механізму юридичного регулювання гендерних відносин, особливо в країнах з усталеними традиційними відносинами і з укоріненими традиційними ролями жінки та чоловіка.

IV. Урядові структури забезпечення гендерної рівності.

Світова практика державного управління гендерними процесами засвідчує велику різноманітність його форм у різних країнах світу. Забезпечення рівності статей на урядовому рівні здійснюється через різні структури, створені кабінетами міністрів в кінці ХХ – початку ХХІ ст.ст. Серед них такі найтипівіші:

- розширення повноважень прем'єр-міністра з питань тендеру, створення при ньому посади радника з гендерних питань;
- структури з питань рівності статей, підпорядковані безпосередньо прем'єр-міністрові;
- покладання відповідальності за гендерні питання на віце-прем'єр-міністра;
- тимчасові комітети, комісії або робочі групи з гендерних питань при урядах;
- постійні інституційні органи з питань забезпечення рівності статей;
- спеціалізоване міністерство рівних прав і можливостей;
- спеціальні відділи, комітети, ради, служби з питань рівності Кабінету Міністрів;

- спеціалізовані відділи, служби з рівних прав і можливостей як структури при окремих міністерствах;
- міжміністерські органи.

Останніми десятиліттями компетенція уряду багатьох країн світу розширилась за рахунок питань із забезпечення гендерної рівності. Проблеми гендерної рівності все більше стають у центрі уваги перших осіб виконавчої влади держав і всієї управлінської системи. Це виражено в прийнятті в країнах національних планів щодо забезпечення гендерної рівності. *Національний план дій* – це прийнятий владними структурами документ, в якому окреслено систему намірів, заходів і зобов'язань державних та громадських структур щодо виявлення форм гендерної активності й вчення певних дій, спрямованих на досягнення за вказаний період гендерних цілей.

Національні плани дій узагальнюють всю систему планування в країнах – охоплюють регіональні, місцеві плани з питань рівності. Там усе більше наголошується на створенні механізму державного й громадського забезпечення гендерної рівності. Їх створюють на тривалий час, розраховуючи на гендерні перспективи.

Національні плани дій з гендерної рівності є певним узагальненням подібних галузевих. Такими документами є Плани діяльності конкретних міністерств або галузей з пріоритетних напрямків і стратегій щодо гендерного розвитку. В такому плані відбито конкретні гендерні цілі, завдання, перспективи й індикатори успіху.

Проблема нерівності статей у системі галузевого управління залишається актуальною на світовому рівні й на рівні національних суспільств. Актуальне також створення структур, які б аналізували й аргументували необхідність здійснення кадрової революції, відстежували б здійснення гендерних перетворень. У країнах перехідного типу панівним є нехтування гендерним підходом при формуванні міністерств.

Система державного регулювання гендерними перетвореннями потребувала створення *спеціального цільового механізму* управління гендерними процесами. На рубежі тисячоліть відбувається процес *створення міністерств з рівних прав і можливостей* у різних країнах світу. Виникнення таких міністерств, наявність у них мандату й необхідних ресурсів багато в чому залежить від волевиявлення урядів, їх готовності до гендерних перетворень, розвиненості гендерного світогляду, сформованості гендерної культури.

Рада Європи збирає регіональні європейські конференції з гендерних питань, куди запрошують **міністрів з рівних прав і можливостей**. Саме так називають посади міністрів у сучасному розумінні Ради Європи. На конференції приїждять і міністри, які

очолюють міністерства з традиційними назвами турботи про становище жінок або сім'ю, про материнство й дитинство, але слід розуміти, що своїм приїздом і підписами під прийнятими там документами вони підтверджують орієнтованість на гендерні підходи, голосуючи за рішення гендерного змісту. Така суперечливість часу поступово розв'язуватиметься входженням усе більшої кількості держав Європи до європейського простору, підвищенням гендерної культури в країнах і розвитком у них демократії, усвідомленням ролі державного управління в цих процесах як прискорювального й організаційного чинника.

Творення державних структур, які б займалися проблемами рівних прав і можливостей, є новим у суспільному житті України. Цей процес відбувається напружено й нерішуче, дискретно та вузьковпливово. Щойно на початку ХХІ ст. він набрав темпів. У системі структур Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді створене управління гендерної та сімейної політики, в якому виділено підрозділ – відділ з питань гендерної політики. Ці перші кроки є показником структурних зрушень у країні в напрямку управління гендерними процесами. Створення міністерств, які мають на меті гендерні перетворення й чітко визначають для себе гендерну сферу діяльності, в різних країнах світу збігається з часом *перетворення міністерств у справах жінок на міністерства гендерної рівності*.

V. Місцеві структури забезпечення гендерної рівності.

Гендерна активність на місцях проявляється в найрізноманітніших формах: створення місцевих комітетів, рад з питань рівності при владних структурах, різних спостережних, консультативних комітетів з обстоювання гендерної рівності, кризових центрів, запровадження посад експертів з питань рівності, введення гендерного квотування при формуванні місцевих органів, розроблення муніципальних програм з рівноправності статей тощо.

В Україні на місцях активізується гендерний рух. Він стає дедалі змістовнішим. Прем'єр-міністр України дорученням від 10 липня 2003 р. зобов'язав голів місцевих державних адміністрацій при розподілі функціональних обов'язків між своїми заступниками на одного з них покласти відповідальність із забезпечення рівності прав жінок і чоловіків.

Створення в багатьох країнах світу різноманітних структур з рівності статей з гендерними повноваженнями засвідчує перебудову системи управління в світовому просторі в напрямі впровадження гендерного компонента в усі управлінські сфери. Він дедалі більше стає складником діяльності урядів. І про це свідчить не лише організаційний механізм гендерної діяльності, а й розширення його компетенції з рівних прав і можливостей.

Отже, гендерна політика стає оптимальною, коли формується й реалізується в умовах гендерно вихованого середовища. Формування гендерної чутливості в чоловіка та жінки може відбуватися стихійно шляхом перебування в середовищі, яке діє на основі засвоєних гендерних принципів і стандартів повсякденного життя, а також під впливом освітніх і виховних структур, різних державних, партійних і громадських об'єднань, що цілеспрямовано формують гендерний світогляд і зразки гендерної поведінки в межах спільностей і різноманітних організаційних структур. Гендер є певною формою організації нації через формування маскулінності й фемінності. Цей процес потребує визрівання, формування, а також гендерного виховання. **Гендерне виховання** – це процес цілеспрямованого систематичного прищеплення особам обох статей способів і форм паритетності у відносинах, моральних і правових норм рівності, рівноправності, взаємоповаги, врахування як спільного, так і відмінного, що властиво жінці й чоловікові, а також формування вільної особистості з гендерним світоглядом і навичками гендерно орієнтованої поведінки.

Гендерне виховання лежить в основі формування гендерної культури особистості, яка є важливим чинником у творенні гендерного середовища та гендерного клімату співжиття в системі організації й управління на різних рівнях. Гендерна культура самовираження й самоутвердження жінки й чоловіка є важливим підґрунтям у формуванні й реалізації гендерної політики, яка є важливим складником у системі всіх політичних перетворень у країні, регіоні й світовому співтоваристві [32].

Основні поняття: гендерне виховання, гендерна політика, гендерні невідповідності, гендерне вирівнювання, гендерна рівність, гендерний індекс людського розвитку, гендерний вибір, жіночі політичні партії, суспільство гендерної рівності.

Рекомендована література: 1, 6, 7, 11, 14, 21, 31, 32, 35, 42, 45, 49.

Питання та завдання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте сутність гендерної політики.
2. Що передбачає гендерний вимір у політиці? Охарактеризуйте гендерний вимір політики в Україні.
3. Якими процесами характеризується політика творення суспільства гендерної рівності?
4. Дайте визначення понять «гендерні невідповідності» та «гендерне вирівнювання».
5. Проаналізуйте Практичне керівництво щодо впровадження гендерного підходу, розроблене ООН.

6. Назвіть індикатори Цілей Тисячоліття щодо забезпечення гендерної рівності, визначених Україною на основі прийнятого на Всесвітньому саміті ООН у 2000 р. Пакту Розвитку Тисячоліття.
7. Визначте існуючі типи державної політики щодо жінок.
8. Що представляє собою державний механізм забезпечення гендерної рівності?
9. Яку роль виконує гендерний компонент у формуванні та функціонуванні механізму держави?
10. Порівняйте, як реалізується гендерна політика в Україні та в зарубіжних країнах. Запропонуйте можливі шляхи вдосконалення державної гендерної політики.

ТЕМА 2.4 ГЕНДЕРНІ ВІДНОСИНИ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

1. Основні підходи у дослідженні проблем гендерної економіки
2. Домашнє господарство як об'єкт дослідження гендерної економіки: неокласичний підхід
3. Соціо-економічні основи гендерних відносин: марксистський підхід
4. Домашня й оплачувана праця: проблема зіставлення
5. Жінки та чоловіки на ринку праці

1. Основні підходи у дослідженні проблем гендерної економіки

Загальними підходами вивчення гендерних аспектів економіки є:

- визнання та схвалення суспільством єдиного різновиду роботи, а саме оплачуваної праці;
- наявність розподілу праці за статевою ознакою;
- специфіка жіночої участі в економічній діяльності;
- моделі соціальної політики, як ключові механізми розподілу та перерозподілу соціальних і економічних ресурсів.

Гендерний вимір економіки ґрунтується на наявності розподілу економічних ресурсів між групами людей залежно від їх статі, а також розподілу відповідальності за благополуччя людей між родиною (як домогосподарством), ринком та державою. Економічні системи суспільств визначаються конкретною конфігурацією «сім'я-державо-риннок», характерною для певного суспільства, у їх розподілі відповідальності за благополуччя людей.

Дослідження проблем гендерної економіки велися у межах трьох основних підходів. Це неокласичний аналіз, марксизм і його течії (неомарксизм, радикальний та соціалістичний фемінізм) та інституціоналізм.

Кожен із цих напрямів економічної думки розглядає гендерні відносини, що виникають у суспільстві, на власному проблемному полі. **Неокласичний напрям** вивчає економіку домогосподарства, економічний розподіл сімейних обов'язків, проблеми прийняття рішення про вихід на ринок праці, причини дискримінації жінок на ринку праці, економічні аспекти шлюбних відносин та репродуктивної поведінки. **Марксизм** традиційно досліджує взаємозв'язок патріархатного устрою суспільства та капіталізму як системи експлуатації, чинники та сфери прояву гендерної нерівності, загальні причини та форми експлуатації жінок (**неомарксизм, радикальний та соціалістичний фемінізм**). Представники наймолодшої течії економічної теорії – **інституціоналізму** – розглядають роль держави у

вирішенні гендерних проблем, проблеми соціальної політики в ній. Сукупність цих течій та наданих ними інтерпретацій гендерних відносин окреслює коло проблем, які розглядає гендерна економіка [32].

2. Домашнє господарство як об'єкт дослідження гендерної економіки: неокласичний підхід

Основні положення неокласиків моделюють економічну поведінку індивіда згідно з «чоловічими» цінностями, серед яких, як основні характеристики, *егоїзм* (домінування власних інтересів); надання індивідом переваг тим чи іншим благам (*корисність*); раціональність поведінки (*максимізація корисності*), тобто такого розподілу індивідом власних коштів для купівлі різних благ, щоб максимізувати власне задоволення (при цьому система переваг має суто суб'єктивний характер); *обмеженість ресурсів* для задоволення власних потреб і, відповідно, вимога здійснювати вибір. Така абстрактна модель «людини економічної» сприяла ігноруванню неокласиками гендерної проблематики аж до 60-х років ХХ ст.

Теоретичний прорив у неокласичному напрямку досліджень здійснив Гері Беккер, чиї праці присвячені економіці домогосподарства (сім'ї), дискримінації на ринку праці та шлюбній поведінці. Він запропонував «нову економіку домашнього господарства», де сім'я розглядалась не тільки як пасивний споживач ринкових товарів, а й активний виробник «продукції» – якими є їхні споживчі потреби. Скажімо, попит виникає не на холодильник, а на можливість довше зберегти продукти.

Г. Беккер увів в обіг поняття людського капіталу, тобто вкладу робітника при виході на ринок праці (витрат на освіту, поліпшення здоров'я, вироблення професійних навичок, підвищення культурного рівня, пошук роботи). Здійснюючи ті чи інші витрати, індивід очікує в майбутньому на додатковий прибуток у вигляді більшої заробітної плати, кращого робочого місця тощо, чим і пояснюється запровадження й використання терміна «капітал». Надалі *концепція людського капіталу* охопила не лише професійні навички, а й сформовані позаринковим середовищем, зокрема сім'єю.

Як обирає сім'я технології виробництва споживчих благ? Насамперед це залежить від доходу сім'ї й часу, які є в розпорядженні її членів. Прибуток сім'ї та час її членів суттєво впливають на вибір нею технології виробництва споживчих благ. Таке виробництво можна здійснювати за допомогою різних технологій: наприклад, прати білизну можна вручну, а також за допомогою пральної машини. Цінність часу оцінюється за ціною, яку слід заплатити, якщо домашню працю виконуватимуть наймані працівники. Відповідно, рішення кожного

члена сім'ї про витрати свого часу на домашню (неоплачувану) працю чи на оплачувану поза домом залежить від співвідношення його прибутків з цими двома видами праці.

Традиційні уявлення про гендерні суспільні ролі міститимуть думку про те, що загалом жінки поступаються чоловікам в обсягах накопиченого «ринкового» людського капіталу (освіти, фахових навичок, індивідуальних здібностей тощо). Тому для сім'ї вигідна зайнятість чоловіка на ринку праці, а жінки – в домашньому господарстві. Однак ця ситуація за останнє сторіччя дуже істотно змінилася: і зростання рівня освіти й кваліфікації зайнятих у домашньому господарстві (передовсім жінок), і їх зросла зайнятість на ринку оплачуваної праці призвели також і до «подорожчання» їх безоплатної праці вдома. У наслідку різко міняються й гендерні моделі зайнятості: рішення про те, кому з подружжя лишатися вдома, а кому працювати поза домом, стало неоднозначним.

Цінність кожного з подружжя залежить від можливості продукувати певні сімейні блага. При цьому принципом вибору шлюбного партнера може бути подібність чи відмінність. Прикладом обрання шлюбного партнера за принципом подібності чи взаємодоповнення може бути однакова освіта. Прикладом вибору за відмінністю є шлюб заможного чоловіка і незаможної жінки (чи навпаки). За цих умов дешевий час низькооплачуваного партнера буде використаний для створення неринкових благ, а інший максимізує прибуток у ринковій сфері. Слід відзначити, що вибір шлюбного партнера за принципом відмінності значно посилює гендерну спеціалізацію в накопиченні певного різновиду людського капіталу. Зокрема, інвестиції в людський капітал жінки будуть пов'язаними з вихованням дітей та веденням домашнього господарства, а чоловіка – з накопиченням ринкового капіталу, характеристиками, що в майбутньому підвищать його продуктивність на ринку праці чи в ринкових видах діяльності.

Спростування протягом сторіччя суспільного й економічного розвитку тези про неконкурентність жіночої робочої сили показує, що витрати на освіту чоловіків і жінок не повинні й не розрізняються з погляду їх доцільності. Залучення жінок до суспільного виробництва, зростання їхнього освітнього рівня, що супроводжується подальшим зростанням вимог до якості життя, призвели до зниження народжуваності, появи й поширення неповних родин, трансформації інституту сім'ї та шлюбу. Всі ці тенденції змінили доцільність гендерної диференціації інвестицій у людський капітал. Зі зростанням статусних позицій жінок у суспільствах поступово збільшується й збільшуватиметься надалі участь чоловіків у веденні домашнього господарства.

Аналізуючи середні сім'ї в розвинутих країнах, Т. Шульц дійшов висновку, що зміна економічних умов життєдіяльності безпосередньо впливає на зміну економічного мислення. В суспільстві змінюються погляди на шлюбний вік, кількість дітей, віковий розрив між ними, гендерний розподіл домашніх обов'язків тощо.

Емпіричні дослідження доводять існування тісного зворотного зв'язку між народжуваністю та кожним додатковим роком навчання матері за умов первинно низького освітнього рівня: чим вищий рівень освіченості жінок, тим нижчою буде народжуваність. По-перше, найвищу цінність у процесі виховання дітей протягом перших років життя відіграє час матері. Надалі зростає вартісний складник «ціни» дитини, пов'язаний з її освітою, охороною здоров'я та витратами на її побут. По-друге, зміна життєвих умов зумовлює виникнення ефекту заміщення кількості дітей у сім'ї їх «якістю». По-третє, інвестиції в «якість» дітей зростають зі збільшенням сімейного доходу [32].

3. Соціо-економічні основи гендерних відносин: марксистський підхід

Гендерні відносини марксизм розглядає крізь призму теорії класів. Відповідно, причини дискримінації жінок (найповніше викладені в роботі Ф. Енгельса «Виникнення сім'ї, приватної власності і держави», 1884 р.) та умови їх звільнення бачаться в марксизмі через ліквідацію класового, зокрема капіталістичного суспільства. Відносини власності, як першопричина гендерної нерівності в суспільстві, є такими, що ґрунтуються на економічній залежності жінки й пануванні над нею її чоловіка, єдиного годувальника сім'ї (за Ф. Енгельсом, «домашнє рабство»). Отож шляхами подолання підневільного становища жінки є зміна відносин власності у межах всього суспільства (а боротьба за звільнення жінок – частина боротьби за звільнення робітничого класу).

Залежність жінки від чоловіка можна подолати за умови залучення жінки до суспільного виробництва. Передусім слід розв'язати саме проблему усупільнення домашньої праці, що досягається при переході до соціалізму. Всю домашню працю, від ведення домашнього господарства до догляду за дітьми та їх виховання, слід вивести за межі сім'ї й перетворити на суспільну галузь праці. Саме так можна подолати об'єктивні економічні й соціальні основи гендерної нерівності.

Реалізувати цю модель гендерної рівності мала відповідна внутрішня політика Радянського Союзу. Її здійснювали декількома шляхами. По-перше, законодавчо було встановлено рівність статей у всіх сферах життєдіяльності. Досить швидко ухвалили законодавчі акти, які визначали (декларували) рівність чоловіків і жінок в усіх

сферах зайнятості. По-друге, ліквідовано економічну (а багато в чому й виховну) функцію сім'ї через створення мережі громадських пралень, їдалень і дитячих закладів, які мали звільнити жінку від домашньої праці. По-третє, тривало орієнтування на максимальне залучення жінок до суспільного виробництва, де проголошувався принцип рівності жінок і чоловіків.

Однак через низку причин ці надії на досягнення гендерної рівності в СРСР не виправдались. Сформувалась гендерна сегрегація професійних галузей (домінування жінок у сферах громадського харчування, охорони здоров'я, швейній і легкій промисловості, освіті; чоловіків – у важкій промисловості тощо). За надзвичайно низького рівня життя в країні розвиток громадського обслуговування на новій організаційній і технологічній базі не зміг забезпечити суттєві зміни в жіночій зайнятості. Подальше зростання рівня освіченості радянських жінок та максимально можливе підвищення рівня їх оплачуваної зайнятості призвели до подвоєння традиційного навантаження жінок.

Натомість західні суспільства вбачали забезпечення гендерної рівності в посиленні батьківської відповідальності через перерозподіл домашніх обов'язків у подружжі та жорстке засудження фактів дискримінації.

Викладені вище положення класичного марксизму тому активно критикували як феміністки, так і в подальшому предствники гендерних підходів за ігнорування власної динаміки гендерних відносин і зведення соціальних суперечностей винятково до класових. Однак і марксизм, і його новітні течії лишаються впливовими в концептуальному аналізі гендерних суспільних відносин.

Марксистський фемінізм. У рамках марксистського напрямку сформувалася така його течія, як марксистський фемінізм. Серед сучасних феміністських дослідників, що працюють у цьому теоретичному напрямку, можна назвати Хайді Хартман, Айріс Янг, Христіан Дельфи, Елі Зарецькі, Ненсі Фолбр та інших. Серед їхніх основних концепцій слід назвати концепцію «сімейного способу виробництва» і розгляд інституту сім'ї як способу мінімізації витрат на відтворення робочої сили. Ця концепція ґрунтується на понятті патріархатного способу виробництва. У її межах розглядається класовий поділ суспільства на продуктивний клас (жінки, які працюють удома, ведучи домашнє господарство) та непродуктивний клас (чоловіки, які привласнюють результати праці своїх дружин). Експлуатація жінок не пов'язана з тим, яку саме роботу вони виконують у домашньому господарстві. Ця експлуатація виникає вже тому, що працюють жінки вдома. Вихід за межі домашнього світу роблять лише чоловіки, тоді як жінки, залишаючись у межах будинку та домашнього господарства, стають неоплачуваними працівниками

своїх чоловіків. Недоліком цієї концепції є те, що існують значні, суттєві відмінності всередині кожного з цих класів (жінок і чоловіків, відповідно). Зокрема, не всі жінки є домогосподарками, а концепція «сімейного способу виробництва» залишає поза увагою жінок, що працюють у суспільному секторі економіки. Подібні відмінності наявні й між чоловіками.

Сім'я як спосіб мінімізації витрат на відтворення робочої сили. Цю концепцію запропонували представниці марксистського фемінізму. Хоча вони (як і радикальні феміністки) теж розглядають сім'ю як головне джерело жіночої підпорядкованості, але тлумачать це підпорядкування як наслідок потреби капіталу у використанні безоплатної домашньої праці жінок. Отож жінки-домогосподарки не одержують заробітної плати, а перебувають «на утриманні» своїх чоловіків, які працюють. Подібна модель «оптимізує» процес відтворення робочої сили за рахунок мінімізації витрат. Тобто суспільство дістає вигоду від нерівного поділу праці за статтю всередині сім'ї.

Концепція трудового процесу. Ця концепція ґрунтується на деяких сучасних тенденціях економічного розвитку. Зокрема, згідно з нею, в умовах сучасного монополістичного капіталізму відбувається зниження кваліфікаційних вимог до багатьох робочих місць. Основну частину цих менш кваліфікованих робіт починають виконувати жінки. По-друге, змінюються відношення між домашнім господарством і ринком: багато товарів, які сім'я виготовляла раніше самостійно, тепер вона починає купувати. Внаслідок цього суттєво зменшуються обсяги домашньої праці. Отже, жінки дістають змогу долучитися до оплачуваної праці. Внаслідок цих двох процесів рівень фахової зайнятості жінок зростає, а рівень зайнятості чоловіків знижується, оскільки їх витискають з кваліфікованих робіт. У цьому сенсі суспільні процеси рухаються до зближення рівнів зайнятості чоловіків і жінок.

Принципово інший підхід до проблем сімейного розподілу праці закладений в економічній теорії інституціоналізму. Як показав Т. Веблен, у сучасному суспільстві звільнення дружини від ринкової праці має передусім символічне, а не економічне значення, бо є найефективнішою демонстрацією соціального статусу чоловіка.

У 80-ті роки ХХ ст. інституціоналісти, не погоджуючись із неокласичним аналізом гендерної економіки, розробили власні принципові засади, ґрунтовані на теорії зниження трансакційних витрат (кооперації між членами родини). За цією теорією, сім'я існує як інститут підтримки довготривалих відносин, зменшуючи ризики при накопиченні специфічного «сімейного» капіталу. Тому розподіл праці поміж подружжям може не відповідати ідеалові доцільності, як це пропонували розглядати неокласики. На цей вибір впливають і

неекономічні чинники, що уможливають усталення дисбалансу трудового навантаження на кожного з членів подружжя.

До чинників цього дисбалансу належать: поява дітей, різні ступені особистісного авторитету, система емоційної залежності тощо. Та, не зважаючи на визнання неекономічних чинників і їх суттєвого впливу на розподіл праці в сім'ї, інституціоналісти все ж дотримуються думки, що вона є результатом мінімізації трансакційних витрат у межах укладеного «контракту» між подружжям [32].

4. Домашня й оплачувана праця: проблема зіставлення

Неоплачувана («домашня») праця, як ми бачимо, в усіх розглянутих підходах і концепціях постає як одна з важливих проблем гендерної економіки загалом. Розгляньмо її детальніше.

Чи має оплачуватися домашня праця? Якщо так, то як її оцінити? З погляду «нової економіки домогосподарств» проблеми зіставлення домашньої та ринкової праць не існує. До сфери домашньої праці належить поняття ціннісно-ринкових еквівалентів праці, виробництва товарів і послуг. І в радянських, і в західних марксистських джерелах цю проблему трактували неоднозначно. З одного боку, стверджувалося, що застосування трудової теорії вартості у некапіталістичному суспільстві неможливе, а отже, для економічної системи домогосподарства не можна визначити ні суспільно-необхідного робочого часу, потрібного для виконання тієї чи іншої роботи, ні впливу організації праці, ні виробничих параметрів. З іншого боку, використання для аналізу таких термінів, як «робочий час» та «заміщення праці», тверджень про можливість їх порівняння з прибутком / заробітною платою, дозволяє зробити висновок про можливість визначення експлуатації в домогосподарстві.

Кількісно оцінити домашню працю (а також працю з догляду за дитиною та її виховання) можна, використовуючи концепцію витрат на «підготування людини», стверджує Сові. Витрати на «вирощування» дитини (калькуляція «собівартості» людини) оцінюється через обсяг недоотриманого валового внутрішнього продукту через те, що виробнича діяльність працівника змінюється на батьківську. Враховуючи вплив рівня життя, смертність у молодих вікових групах, багаторівневість у підрахунках витрат (сімейний, національний рівні), можна оцінити витрати на людину з погляду витрат, необхідних для підтримки або продовження існування індивідуума (або з погляду очікуваного результату від вкладання, тобто виробленого ним продукту).

Повний перелік витрат охоплює: витрати на фізичні потреби, фактичні витрати на дитину (в родині певної соціальної групи чи верстви) та суму додаткових витрат, необхідних для того, щоб рівень

життя не погіршився після народження дитини. Витрати оцінюють у грошових та фізичних одиницях (роки праці), хоча тут виникають певні ускладнення через невідповідність номінальної та реальної вартостей грошей.

Дослідники-феміністи також роблять певні спроби оцінити «невраховану» домашню працю жінок, базуючись на концепціях національного доходу. Однак досі немає остаточного й усталеного погляду щодо необхідності оплати домашньої праці, праці з догляду за дитиною. Зокрема, ідея, за якою домашня праця має оплачуватися, є концептуально привабливою, однак поки що малоздійсненою. В сучасних умовах господарювання реальнішим є врахування цієї проблеми в державній соціальній політиці, зокрема компенсація родині витрат при народженні дитини (виділивши як один із напрямів домогосподарської праці народження та виховання дітей).

Аналіз домогосподарських чинників дозволяє оцінити вплив сімейних та професійних ролей на поведінку людини залежно від її статі. Такі гендерні ролі розподілені між чоловіками й жінками асиметрично. Зокрема, для жінок традиційно високим є попит на виконання ними сімейних ролей, які обмежують професійні. Зворотна тенденція характерна для чоловіків: підвищений попит на професійну роль дає їм змогу скоротити час на виконання своїх сімейних обов'язків. Найбільше на рівень жіночої зайнятості впливають соціо-статеві ролі.

Підсумуємо проблеми, які виникають навколо домашньої праці жінок. Оскільки домашня праця жінок із відтворення людини та обслуговування сім'ї не оплачується, її не враховують у системі національних розрахунків та при обчислюванні валового національного продукту. Це породжує складну економічну проблему, пов'язану з недоврахуванням трудового внеску жінок в економічний розвиток тієї чи тієї країни. Її наслідком є соціально-економічні проблеми, пов'язані зі сприйняттям жінок як неповноцінних і другосортних робітників на ринку праці, неврахуванням у соціальних і державних програмах та програмах зайнятості частини жіночого населення, зайнятого в домашньому господарстві [32].

5. Жінки та чоловіки на ринку праці

Гендерний аналіз публічної сфери найчастіше розглядається через призму виниклих на ринку праці відносин. Цей аспект опрацьовано в теоретичних розробках неокласиків і марксистів. Основною гіпотезою є те, що домогосподарство – це джерело «неспроможності» жінки в умовах ринкової конкуренції. Ринкові сили спрямовані на зниження дискримінації, але рішення, що їх приймають усередині домогосподарства, породжують нову її хвилю. З одного боку,

наявність домогосподарства безпосередньо обмежує жінку, орієнтуючи її на роль «берегині», з іншого – саме так обмежується й попит на жіночу робочу силу. Зокрема, гендерні стереотипи щодо «чоловічих» і «жіночих» ролей впливають на роботодавців, які переносять соціо-статеві стереотипні відносини з домашньої сфери на професійну. Жінка сприймається працедавцями як невігідна працівниця, обтяжена сімейними турботами.

Гендерний аналіз зайнятості в сучасній Україні має певні особливості, пов'язані з трансформаціями суспільного життя й соціальними та економічними проблемами, які їх супроводжують. Вже перші результати ринкових перетворень в Україні показали, що їх вплив на жінок і чоловіків різний.

Зокрема, обсяги репродуктивної діяльності, пов'язаної з виконанням сімейних функцій та домашньої роботи, здійснюваних передовсім жінками, зросли, а продуктивної – знизилася. Жінки народжують і потребують соціальних послуг та соціальної допомоги. Підприємці, відповідно, не зацікавлені в таких робітниках, які ускладнюють їм організацію праці та функціонування виробництва. Загалом ринкові перетворення призвели до того, що вжінок зменшилися можливості доступу до сфери оплачуваної зайнятості.

Тому поняття «*дискримінація*» стає ключовим у гендерному аналізі ринку праці України. Статтею 1 Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок дискримінація визначається як «...будь-яке розмежування, ізоляція або обмеження... людських прав і фундаментальних свобод жінок у політичній, економічній, соціальній, культурній, цивільній або будь-якій іншій сфері, незалежно від сімейного стану...». Дискримінація на ринку праці виникає тоді, коли до окремих працівників, за однакових показників продуктивності, ставлення є різним через їх належність до різних соціально-демографічних груп.

Розрізняють декілька видів дискримінації: в оплаті праці, при наймі на роботу, при скороченні персоналу, при просуванні на посадах, у підвищенні кваліфікації. Ринкові перетворення в Україні супроводжувалися зменшенням кількості зайнятих, що пов'язано не з демографічними проблемами, а з кризовим станом економіки (хоча зменшення обсягів виробництва значно перевищували обсяги вивільнених працівників). Враховуючи вплив елементів ринкового господарства на рівень зайнятості, коливання в її рівнях можна пояснити кількома причинами. По-перше, ринок змінює моделі прибутків і заробітків, зокрема немає «межі» зарплати і законодавчої заборони сумісництва, змінюється процес формування заробітної плати, легалізуються інші джерела доходу: дивіденди за акціями, відсотки з власності тощо. У сім'ї виникає можливість існувати на

заробітки одного з членів подружжя; змінюється сама структура доходів родини.

Ринковий розвиток економіки ефективніший не тільки з погляду розподілу ресурсів, але й з погляду реалізації бажаної моделі поведінки. Тому окремі фахівці припускають, що частина працівників, які залишили ринок праці, просто реалізовувала бажану модель поведінки. Однак останній чинник не слід розглядати узагальнено, оскільки ринкова економіка формує свої бар'єри для реалізації індивідом бажаної моделі поведінки. Крім того, в період ринкового розвитку економіки виникає явище безробіття і саме жінки стають першими кандидатами на звільнення. Процеси звільнення з роботи та закриття робочих місць, що масово відбулися в Україні в середині 90-х років, є гендерно забарвленими. Серед вивільнених жінки становили понад половину, а дискримінація в сфері праці з прихованої перетворилася на явну. Зокрема, за статистичними даними 2002 р., жінок звільняють не лише з традиційно «жіночих» галузей, як-от освіта (78% вивільнених – жінки), охорона здоров'я (74%), готелі та ресторани (77,8%), а й з промисловості (60,7% вивільнених – жінки), де чисельність зайнятих жінок не перевищувала й половини всіх зайнятих.

Патріархатний суспільний устрій сформував стереотип нормального сприйняття ситуації, коли в жінки немає роботи. Аналіз незайнятих за галузями економіки свідчить, що найбільше з-поміж них раніше працювали в промисловості, торгівлі та громадському харчуванні. Штат незайнятих у цих галузях зазвичай поповнюється за рахунок жінок. Це видно з таких даних, як частка жінок у загальній кількості безробітних, що перебували на обліку в службі зайнятості. Найвищою вона стає в таких галузях, як фінансування та страхування, кредитування, пенсійне забезпечення – 82,8%, освіта – 78,9%, охорона здоров'я – 81,3%. Тобто «жіночі галузі», відповідно, і втрачають «жінок». Така масова диспропорція звільнення жінок, безумовно, є дискримінаційною.

До середини 90-х рр. досить поширеним був інший вид дискримінації у сфері зайнятості, що називається «*дискримінацією на рівні переваг*» (коли підприємці беруть на роботу переважно чоловіків). Це було добре видно з аналізу преси, де досить часто траплялися оголошення про пошук робітників переважно чоловічої статі. І зараз трапляються оголошення, де віддається перевага тій чи іншій статі, але раніше їх кількість була значно більшою.

Дискримінація цього типу є свідомою поведінкою роботодавця, через яку він готовий нести втрати. Роботодавець, що впроваджує дискримінацію на рівні переваг, муситиме жертвувати частиною свого прибутку заради реалізації своєї схильності до цього. Це пояснюється тим, що він повинен пропонувати потенційним кандидатам вищу за

ринкову заробітну плату, оскільки обирає працівників на обмеженому сегменті ринку праці, не зважаючи на ту його частину, де знаходяться дискриміновані ним працівники (жінки/чоловіки).

Після 1998 р. скорочення жіночої зайнятості уповільнилось. В останні роки частка зайнятих жінок у загальній кількості зайнятих України залишається досить високою, і майже постійною – 48,6% – 48,7%, відповідно, чоловіків – 51,4 – 51,3%. Тобто жінки становлять майже половину всього зайнятого населення, що є порівнюваним показником з країнами Центральної та Східної Європи (ЦСЄ). Зокрема, в країнах ЦСЄ частка зайнятих жінок загалом зберігається на рівні 47% у Болгарії; 46% – у Словенії; 45% – у Словаччині та Польщі й 44% – в Чехії, Угорщині та Румунії.

Однак видима стабілізація в рівнях зайнятості жінок пов'язана не стільки зі зменшенням дискримінації на ринку праці або підвищенням конкурентності жінок, як із галузевими структурними зрушеннями. Тобто більшу частку зайнятих спостережено не в галузях індустріального й аграрного виробництва, а в галузях інфраструктури та сфери послуг, де переважно працювали жінки. Слід зазначити, що останніми роками жінки більше представлені в таких видах діяльності, як оптова й роздрібна торгівля; фінансова діяльність та операції з нерухомістю, здавання в оренду та послуги юридичним особам; освіта, охорона здоров'я та соціальна допомога. Найменша частка зайнятих жінок характерна для будівництва, де представництво жінок дедалі знижується. Зайнятість жінок досягає найвищого рівня у віці 40-44 роки, а в чоловіків – це вік 30-34 роки. Такий пізній пік зайнятості жінок пояснюється традиціями українського суспільства, за якими жінки рано одружуються й народжують дітей, тому саме після сорока, коли діти підростають, зайнятих жінок на ринку більшає.

Серед видів діяльності, де переважає чоловіча праця, виділяються водії й машиністи рухомого обладнання, працівники гірської, металорізальної та машинобудівної промисловості. Жінки мало представлені серед керівників органів влади й управління, водночас спостерігається відносно переважання кількості жінок серед спеціалістів середньої ланки із середнім рівнем кваліфікації та поміж некваліфікованих працівників. Дуже чітко проявляється кількісна перевага чоловіків, особливо при розгляді гендерного складу керівників підприємств і органів виконавчої влади. Практично в усіх видах економічної діяльності жінок на вищих щаблях менше, ніж чоловіків. Найвища частка жінок працює на керівних посадах у невиробничих галузях. Для опису подібних явищ нерідко використовується термін «скляна стеля», який характеризує ситуацію, що, попри формально рівні можливості для обох статей, є безліч неформальних, «невидимих» бар'єрів, що перешкоджають просуванню

жінок шаблями посадової ієрархії. Цей термін використовують американські дослідники для опису ситуації, що виникає в юридичних фірмах, академічній медицині, а також у великих корпораціях, де просування жінок на вищі шаблі управлінської структури гальмуються методами прихованої дискримінації. Водночас є й інше пояснення замалої представленості жінок на вищих шаблях управлінської влади: воно полягає в тому, що жінки рідше за чоловіків готові пожертвувати будь-чим заради кар'єрного зростання. У спробах допомогти жінкам «розбити скляну стелю» були запропоновані різні програми. Вони передбачають зменшення робочого навантаження на жінок після народження дитини, семінари, спрямовані на розвиток спроможностей лідерства тощо.

Найяскравіше ця тенденція проявилася в сфері державної влади, де особливо чітко простежується «пірамідальна» структура зайнятості жінок на різних владних рівнях (чим вищий рівень органу управління, тим менша частка жінок серед керівних працівників). Аналогічна гендерна «піраміда влади» характерна й для всіх інших владних структур на різних рівнях. При цьому на нижніх шаблях частка жінок стабільно перевищує 80%, тоді як на верхніх – рідко сягає 30%. Все це є проявом гендерної професійної сегрегації. **Професійна сегрегація за ознакою статі** – стійка тенденція опанування людьми (чоловіками й жінками) різних професій, посадових позицій і видів діяльності, залежно від їхньої статі. Розрізняють два складники професійної сегрегації: горизонтальну та вертикальну. Під *горизонтальною* професійною сегрегацією розуміють нерівномірний розподіл чоловіків і жінок за видами діяльності й професіями, під *вертикальною* – нерівномірний розподіл за позиціями посадової ієрархії. Максимально високий рівень горизонтальної сегрегації відповідає ситуації, коли галузі та професії чітко розподіляються на «чоловічі» й «жіночі».

Теоретичні підходи до поняття «професійної сегрегації» варіюються залежно до поглядів представників різних соціальних і економічних шкіл. Аналізуючи різні напрямки, можна виділити різноманітні підходи до цього питання. На думку марксистів, розподіл соціальних ролей кожної статі може бути або заданим первинно, або бути результатом примусів, нав'язаних економічною (капіталістичною) експлуатацією. Професійна сегрегація є продовженням впливу розподілу чоловічих і жіночих ролей, їх статусу в домогосподарстві, у суспільному житті, перенесеного в професійну структуру. За поглядами неокласиків, професійна сегрегація виникає внаслідок дії чинників попиту та пропозиції на ринку праці: індивідуальних конкурентних переваг чоловіків і жінок як раціональних виробників і споживачів. Думка феміністів полягала в тому, що розміщення жінок у сфері зайнятості здійснюється внаслідок чоловічого тиску в суспільній і

приватній сферах. Представники Кембріджської групи науковців вважали основними причинами широкий вплив чоловічого менталітету на зайнятість жінок в економічній, соціокультурній, сімейній сферах.

На українському ринку праці професійна сегрегація проявляється навіть через кількість жінок, працевлаштованих у галузі економіки. Зокрема, державна служба зайнятості найчастіше працевлаштовувала зареєстрованих безробітних жінки у такі галузі: фінансування, страхування та пенсійне забезпечення, охорона здоров'я, фізична культура й соціальне забезпечення, освіта. Все це посилює професійну сегрегацію в економіці країни.

Розкремо співвідношення між гендерною сегрегацією та відмінностями в заробітній платі чоловіків і жінок. Як показують статистичні дані, рівень професійної сегрегації чоловіків і жінок безпосередньо пов'язаний із диференціацією в оплаті їхньої праці. Практично у всіх країнах світу чітко проявляється тенденція до концентрації жінок у галузях і професіях із нижчим рівнем оплати праці. Чи слід це розуміти, що існує причинний зв'язок, який поєднує ці два феномени, і якщо так, то якої форми він набуває? Дослідники, що вивчали особливості гендерної сегрегації в зайнятості на основі аналізу міжпрофесійних відмінностей у заробітній платі, виявили три найважливіші закономірності:

- по-перше, дійсно існує від'ємна кореляція між представленістю жінок у певній професії та розміром середньої заробітної плати;
- по-друге, співвідношення заробітної плати чоловіків і жінок позитивно корелює з часткою жінок. Інакше кажучи, чоловіки все ще заробляють більше за жінок майже в кожній з професій, хоча відмінності є меншими в тих професійних групах, де переважають жінки;
- нарешті, «чоловічі» сфери зайнятості подані переважно найпрестижнішими професіями. Водночас фемінізовані професії охоплюють традиційні професії сфери послуг (медсестра, лікарі-терапевти, вчителі початкової й середньої школи).

Однак, хоча сам факт відмінностей у заробітках між чоловічими й жіночими професіями безсумнівний, оцінювання *масштабів* розриву в заробітках виявляється складнішим. Річ у тім, що міжгалузеві відмінності в заробітках є результатом не лише професійної сегрегації, але й пов'язані з відмінностями в кваліфікації чоловічої й жіночої праці, в режимах праці, у можливій продуктивності праці, в умовах праці, так само як і ефекти, пов'язані з наявністю дискримінації. Процес, що породжує нижчу оплату праці жінок, навіть якщо жінки й чоловіки мають однакові професійні навички, може набувати одну (або обидві) з двох форм.

Перша, *модель винятку*, полягає в тому, що жінок систематично не допускають до високооплачуваних професій і наймають лише для заповнення низькооплачуваних вакансій. У цьому разі заробітна плата не формується на основі ринкового механізму, оскільки не враховує реальної пропозиції праці в межах тієї або іншої професії.

Друга форма, *модель переповнювання*, основана на тому, що на рівні найму не відбувається дискримінації жінок і вони можуть найматися на будь-які роботи, зокрема й престижні та високооплачувані. Однак із часом їх витискають з цих робочих місць і заміщують чоловіками. Отже, жінок систематично вивільнюють з кращих та привабливіших посад і найчастіше залучають до менш привабливих робочих місць (у цьому разі привабливість роботи визначається не тільки заробітком, а й іншими чинниками, наприклад, престижністю, соціальним статусом тощо).

Ця модель припускає, що ставки заробітної плати за кінцевим рахунком детермінуються ринковими силами, але пропозиція праці жінок штучно занижується в престижніших секторах зайнятості та професійних групах. Така практика призводить до збільшення пропозиції жіночої праці в менш привабливих секторах (тобто виникає *ефект переповнювання*) й відповідного зменшення ставок оплати праці порівняно з рівнем, що був би в протилежному випадку. Водночас заробітна плата зростає в привабливіших секторах внаслідок зниження пропозиції жіночої праці. Крім ефектів, пов'язаних із практикою найму й трудової мобільності чоловіків і жінок, можна виявити взаємозв'язок розмірів заробітної плати з режимами зайнятості. Річ у тім, що чоловіки й жінки мають тенденцію вибирати робоче місце з різними режимами роботи. Жінки частіше зайняті в тих професіях, де можлива часткова зайнятість, тоді як чоловіки частіше працюють у режимі повної зайнятості, що, відповідно, призводить до різниці в оплаті праці.

Як показали дослідження фахівців Колумбійського та Стенфордського університетів, чоловіки й жінки з дипломами магістра бізнесу й адміністрації мають рівні початкові ставки оплати праці, однак вже за 7 років жінки на 40% відстають від чоловіків. Цих відмінностей не можна пояснити тим аргументом, що жінки не мають достатнього досвіду, щоб зайняти високу посаду й отримувати відповідну зарплату. Якою ж щодо цього є ситуація в Україні? Зокрема, в економіці України, за даними 2001 р., співвідношення середньої заробітної плати жінок і чоловіків становило 69,7 відсотка. Аналізуючи розмір середньої заробітної плати жінок та чоловіків, можна зробити висновок, що платня жінок є нижчою в усіх галузях, де превалює жіноча праця. Наприклад, найвища частка зайнятих жінок характерна для сфери соціального забезпечення (87,2% до середньо облікової чисельності працівників галузі) середня заробітна плата жінок

становить 93,6% від чоловічої, у фінансуванні, кредитуванні, страхуванні (70,6% зайнятих) – 61,4%; громадському харчуванні (81,3% зайнятих) – 67,1% середньої заробітної плати чоловіків; торгівлі (65,3% зайнятих) – 71,1% заробітної плати чоловіків.

За основні чинники, що впливають на нерівність оплати праці в економічній теорії, прийнято вважати вік, освіту, професію, час і досвід роботи. Але, як свідчать результати зарубіжних дослідників, якщо навіть нівелювати вплив вище перелічених чинників, різниця в платні жінок і чоловіків залишається. Виникають «незрозумілі» відмінності внаслідок дискримінаційної поведінки роботодавців, які можуть платити жінкам менше, ніж чоловікам, хоча ті мають однакові характеристики з погляду продуктивності («поточна дискримінація»).

Підтвердженням поточної дискримінації на українському ринку праці можуть бути відмінності в оплаті праці зайнятих в одній галузі чоловіків і жінок. Особливо цікавим є той факт, що в галузях зі зростаючим рівнем оплати праці (фінанси, торгівля тощо), чоловіки активно й успішно конкурували з жінками, внаслідок чого кадровий склад цих галузей маскулінізувався. Де заробітна плата мала тенденцію до зниження, такої конкуренції не спостережено.

Гендерні відмінності в оплаті праці призводять до того, що сім'ї, очолювані жінкою, або неповні (без чоловіка) вірогідніше можуть опинитися за межею бідності. За дослідженнями науковців, найбіднішими сім'ями є неповні, де в дитини є лише один з батьків (або взагалі їх немає), і в 89 випадках зі 100 такі сім'ї – це сім'ї з одинокою матір'ю. Не враховуючи навіть психологічного навантаження, яке відчуває самотня жінка з дитиною, розглянемо лише економічні наслідки розпаду сім'ї. Зокрема, 88,5% бідних сімей (межу бідності прийнято розглядати за міжнародними стандартами, тобто це 75% медіанного рівня сукупних витрат на душу населення) в Україні – це сім'ї, де діти не мають батька [32].

Фемінізація бідності є однією з найгостріших соціально-економічних проблем у розвинутих раїнах. Наприклад, у США починаючи з 80-х років ХХ століття спостерігається стрімке зменшення гендерного розриву в оплаті праці, що обумовлюється передусім випереджальним зростанням рівня освіченості та кваліфікації жінок, і водночас – тенденція до фемінізації бідності (зростання частки жінок серед бідного населення). Це пояснюється насамперед щораз більшою нестабільністю шлюбів, зростанням розлучень і збільшенням кількості неповних сімей та народження позашлюбних дітей. Для неповних сімей, де в більшості випадків єдиним годувальником залишається жінка, ризик злиденності є набагато вищим, ніж для сімей з двома годувальниками. Парадоксально збільшення ризику бідності для жінок пов'язане з посиленням їхніх позицій на ринку праці, і, як наслідок,

зростає нестабільність сучасної сім'ї. Це доводить, що економічні позиції жінок не обов'язково пов'язані безпосередньо з рівнем оплати їхньої праці і що сім'я (й наявність дітей) є вирішальним чинником перерозподілу доходів.

Оцінюючи адаптаційні можливості жінок на ринку праці, слід порівняти рівень їхньої освіченості з чоловічим. Освітній рівень економічно активного жіночого населення досить високий, але економічна активність жінок, що мають повну вищу освіту, постійно знижується (до економічно активного населення згідно з міжнародними стандартами належить зайняте та безробітне населення у віці 15-70 років). Зокрема, 1999 р. цей показник становив 78,9%, 2002 р. – 77,5 відсотка. Отож можна зробити висновок, що хвиля скорочень та безробіття охопила дипломовану частку жіночої робочої сили, що, відповідно, знизило конкурентність жіночої робочої сили, погіршило її якість. Все це яскраво ілюструє статистика безробіття (Тут надаються статистичні дані обсягів безробіття, визначеного за обстеженнями домогосподарств відповідно до стандартів Міжнародної організації праці). Рівень безробіття жінок з повною вищою освітою є вищим порівняно з чоловіками. Статистичний аналіз безробіття на повному ринку праці свідчить, що 2002 р. рівень безробіття для осіб з вищою освітою становив 6,2% економічно активного населення для жінок та 6,1% – для чоловіків. Але рівень безробіття жінок, які мають базову загальну освіту, є нижчим за чоловічий з подібною освітою (7,7% – жінки та 10,1% – чоловіки), що можна пояснити двома причинами: по-перше, жінки погоджуються на будь-яку роботу; по-друге, не маючи достатнього рівня освіти, жінки реалізуються як домогосподарки. Але, на думку С. Роцина, вибір бути зайнятою або домогосподаркою залежить не від рівня освіти та стану здоров'я жінки, а від роду занять чоловіка. Частина незайнятих жінок добровільно обрала статус домогосподарки, частину домогосподарок лише умовно можна назвати такими, оскільки вони час від часу мають підробітки. Ще одна група домогосподарок – це жінки, які хочуть працювати, але втратили надію на роботу. Але ця класифікація досить умовна, всі ці групи не мають чітких кордонів і частково накладаються одна на одну. Найважливіше питання, яке слід враховувати, це добровільність обрання статусу домогосподарки. У нашій країні тільки-но зароджується культура домогосподарок. Престиж домашньої праці дуже низький. Саме матеріальна залежність дружини від чоловіка стає стійким приводом для конфлікту в цих сім'ях. Ще один привід для конфліктів – розподіл гендерних ролей. У наших умовах усе благополуччя жінки-домогосподарки ґрунтується винятково на добрій волі її чоловіка. Чоловік відчуває свою владу, і тому в сім'ях «нових багатих» іноді відроджуються найжорсткіші патріархальні моделі взаємовідносин.

Отже, з одного боку, дискримінація в сфері зайнятості виштовхує певну частину жінок за межі ринку праці, з іншого – потребує додаткової зайнятості. Нині вирішальну роль відіграють економічні чинники. Заробітна плата жінок залишається істотною частиною доходів сім'ї, й економічні умови найчастіше змушують жінку погоджуватися на будь-яку оплачувану роботу.

Сім'я з двома годувальниками досі є економічною необхідністю практично на всіх етапах життєвого циклу, тому жінка мусить поєднувати роботу з домашніми обов'язками. Найпоширенішим статусом зайнятості для населення України залишається зайнятість за наймом (87,6% зайнятих – жінки), і навіть для чоловіків цей статус є привабливішим (88,4%). Однак жінки становлять більшу частку серед зайнятих як неоплачувані працівники в сім'ї (2,2% зайнятих жінок порівняно з 1,4% зайнятих чоловіків), так і самозайняті (9,6% зайнятих жінок, і лише 8,8% зайнятих чоловіків). В українському суспільстві роботодавців-чоловіків значно більше (1,4% зайнятих), аніж роботодавців-жінок (0,6%).

Протягом останніх років Уряд України вжив різноманітних заходів щодо створення рівних можливостей для жінок і чоловіків. Досі основна увага зосереджувалася на розв'язанні соціальних проблем, зокрема на наданні допомоги з догляду за дітьми. Встановлено 11 видів допомоги, переважна більшість яких спрямована на захист жінок і дітей (серед них допомога у зв'язку з вагітністю та пологами, допомога на дітей віком до 3-х років, виплата малозабезпеченим сім'ям та самотнім матерям, багатодітним сім'ям, з догляду за дитиною-інвалідом та інші. Соціальні пільги, надані жінкам, роблять їх порівняно з чоловіками менш вигідними працівниками, тому важливо, щоб ці пільги не перешкоджали працевлаштуванню жінок і не робили б жінку «соціальним інвалідом». У новому сімейному законодавстві акценти зміщено з надання допомоги лише матерям з дітьми на надання допомоги сім'ям з дітьми. На наш погляд, це є одним з перших кроків до усвідомлення суспільством проблеми розподілу відповідальності за виховання дітей у сім'ї, що дозволить підвищити рівень конкурентності молодих жінок – працівниць на ринку праці. Переорієнтація на ліберальну модель ринку часто автоматично сприймається як стимул до скорочення зайнятості жінок – їх розглядають як головний зайвий ресурс робочої сили. В перші роки становлення ринку праці та початку реєстрації безробітних у пресі й наукових виданнях багато писали про «безробіття з жіночим обличчям». Уявлення про «жіноче обличчя» безробіття склалося на основі даних про чисельність і склад безробітних, зареєстрованих в установах державної служби зайнятості. Порівняння рівнів зареєстрованого безробіття свідчить, що протягом 1998-2002 рр. рівні

безробіття жінок і чоловіків змінювалися непропорційно. Зокрема, для чоловіків рівень зареєстрованого безробіття зменшився 2002 р. порівняно з 1998 р. на 0,07 відсоткових пункти і досяг рівня 2,65% працездатного населення, то для жінок цей показник зріс на 0,2 відсоткових пункти і становить 4,93 відсотка. Водночас, за даними обстежень домогосподарств щодо економічної активності, рівні безробіття серед жінок та чоловіків були майже однаковими. Рівень безробіття жінок на повному ринку праці становив, за даними 2002 р., 10%, а чоловіків – 10,3% економічно активного населення. Ці розбіжності пояснюються психологічною схильністю жінок до реєстрації безробіття, можливістю або очікуваннями на отримання певних соціальних пільг. Дані про гендерну структуру безробіття в країні, зібрані під час проведення обстежень домогосподарств, не є однозначними. Наприклад, згідно зі стандартами МОП (Міжнародної організації праці) до безробітних належать ті, хто активно шукав роботу протягом останніх двох тижнів (коли проводиться таке обстеження) та готовий стати до роботи найближчим часом. Такі критерії безробіття є предметом серйозної феміністичної критики.

Зокрема, більшість людей, які не чинять активних дій у пошуку роботи, найчастіше є жінками, які підпадають до категорії зневірених, тобто економічно неактивних осіб. Однак для України, в умовах ринкових перетворень пасивність дій може бути наслідком об'єктивних чинників: брак робочих місць у регіоні, невпевненість у власних силах, невміння шукати роботу, недоступність служби зайнятості, проживання в монофункціональних регіонах, де основні підприємства обмежують діяльність.

Хоча тенденція до зменшення гендерного розриву в рівнях безробіття очевидна, безробіття, особливо жіноче, досі є складною проблемою і загострюється такими негативними явищами на ринку праці України: зростанням вторинної та неформальної зайнятості, повсюдним поширенням прихованого безробіття та зайнятості в неформальній економіці.

Сам термін «неформальна економіка» вперше використано в дослідженні К. Харта, виконаному на замовлення Міжнародної організації праці. Вивчаючи трудові стратегії міського населення, він виділив «формальні» та «неформальні» джерела одержання прибутку і показав, що хоча неформальна економічна діяльність впливає зі звичайної ринкової логіки, вона все ж має цілу низку особливостей, які відрізняють її від формального сектора.

Від кінця 70-х років терміни «неформальна економіка» та «неформальний сектор» широко використовуються в економічній літературі. Проте зміст самого поняття досі є об'єктом жвавих дискусій. Згідно з офіційним визначенням МОП до сфери

неформальної діяльності належать «професійна діяльність – як основна, так і вторинна зайнятість, яка забезпечує прибуток і здійснюється на постійній основі поза легальними, регульованими контрактними зобов'язаннями». Очевидно, що подібне визначення далеко не є достатнім для того, щоб зрозуміти сутність цього складного й суперечливого явища.

У кінці 90-х років поширеним явищем було використання роботодавцями адміністративних відпусток, так званого прихованого безробіття (застосування державною владою адміністративних бар'єрів призвело до штучного зменшення обсягів прихованого безробіття). Нині використання цієї форми прихованого безробіття заборонено українським законодавством, однак роботодавці вдаються до інших форм, наприклад, відпустки за власним бажанням, особливо в містах із моноструктурою виробництва. На думку науковців, приховане безробіття існує завдяки зацікавленості в його збереженні в усіх учасників економічного процесу. Держава таким чином економить свої кошти на виплати допомоги через безробіття, адміністрації підприємств використовують ситуацію для різноманітних господарських зловживань, служби зайнятості мають менший обсяг роботи. Але тих самих працівників, які знаходяться в адміністративних відпустках, така ситуація влаштовує, вони очікують на зміну економічної ситуації. Передусім така пасивна поведінка дає змогу уникнути пошуків роботи, зусиль і витрат часу на перекваліфікацію. А головне, втрата заробітків у разі скороченого робочого графіка або неоплачуваної відпустки компенсується вивільненням часу, який робітники можуть використати для реалізації стратегії виживання: вторинної зайнятості, підробітку, виконання неврахованих офіційно замовлень у робочий час на робочому місці.

Гендерна структура вторинної зайнятості свідчить про наявність чіткого розподілу на жіночі й чоловічі види діяльності. При цьому чоловічі (водій на власному авто, ремонт автомобілів, побутової техніки, будівельні та ремонтні роботи) оплачуються краще за жіночі (няня, догляд за хворими, приготування їжі, прибирання квартир тощо). Ці дані свідчать і про те, що регулярну додаткову роботу чоловіки мають частіше, ніж жінки, вони навіть частіше займаються продажем і перепродажем речей та продуктів (що суперечить усталеному стереотипові). Тобто як у формальному, так і в неформальному секторах економіки жінка знаходиться на дні піраміди зайнятості.

Однією з найефективніших стратегій виживання для жінок стала трудова міграція за кордон у розвинені країни. Жіноча міграція має певні особливості як стосовно соціально-демографічних характеристик, так і щодо мотивації міграційної поведінки, вимог до соціального захисту мігрантів. З контингентом жінок-мігранток пов'язане широке

коло питань, обговорюваних в усьому світі, що стосуються зайнятості жінок у так званих «сферах ризику» (шоу-бізнес, ресторанне обслуговування), сексуальній експлуатації жінок-мігранток, проституції в країнах в'їзду. Гострота цих питань зростатиме у зв'язку з нерозробленістю правової бази міграції, слабкою інтегрованістю нашої країни в світовий ринок праці, міжнародні трудові, фінансові, правові відносини.

Активне зростання кількості жінок у складі робочої сили супроводжувалося розробленням антидискримінаційного міжнародного законодавства. Міжнародна організація праці прийняла низку конвенцій і рекомендацій щодо забезпечення нормальних умов праці для чоловіків та жінок. Визначається низка конвенцій, дія яких спрямована на заборону використання жіночої праці на важких роботах, у нічний час.

Щодо впровадження антидискримінаційного законодавства слід виділити Конвенцію №156 (1981 р.) та Рекомендацію № 165 (1981 р.) про трудящих із сімейними обов'язками, основною ідеєю яких є забезпечення рівності статей та регулювання правових положень чоловіків і жінок, які поєднують професійні й сімейні ролі.

У преамбулі Конвенції МОП № 156 є посилання на Конвенцію ООН 1979 р. про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, де сказано, що «для досягнення повної рівності жінок і чоловіків необхідно змінити традиційну роль як чоловіків, так і жінок у суспільстві та сім'ї» (п. 6). Конвенція розкриває зміст поняття «трудящі із сімейними обов'язками» – це працівники, які мають ці обов'язки стосовно дітей, котрі перебувають на утриманні, коли такі обов'язки обмежують можливості їх підготовки, доступу, участі або просування в економічній діяльності (ст. 1., п. 1). У статті 3 вказано, що досягнення цілковитої рівності для жінок та чоловіків, цілі національної політики кожного члена Організації праці мають полягати в тому, щоб особи з сімейними обов'язками, які виконують або бажають виконувати оплачувану роботу, могли здійснювати своє право на це і не були дискримінованими й, наскільки це можливо, гармонійно поєднували б професійні та сімейні обов'язки (п. 1). При цьому держава повинна створити умови для вільного вибору роботи (ст. 4а). У цій конвенції наголошено на необхідності органам влади стимулювати розвиток інформації та освіти, що сприяє ширшому розумінню спільнотою проблем трудящих із сімейними обов'язками, а також формування суспільної думки, що сприятиме розв'язанню цих проблем (ст. 6).

Основні положення Конвенції 156 про трудящих із сімейними обов'язками можуть застосовуватися національним законодавством через колективні угоди, правила внутрішнього трудового розпорядку підприємств, у будь-який інший спосіб (ст. 9). Рекомендація № 156

(1981 р.) трудящих із сімейними обов'язками наголошує на значущості проведення спеціальних досліджень за різними аспектами зайнятості працівників із сімейними обов'язками, визначення потреби в закладах з догляду за дітьми та надання допомоги сім'ям з метою отримання інформації для розроблення дієвої політики (ст. 11а, 24а, б), а також розвитку освіти, що сприятиме спільній участі чоловіків і жінок у виконанні сімейних обов'язків, дозволяючи тим самим краще виконувати свої професійні та сімейні обов'язки (ст. 11б).

Особливо відзначається необхідність поліпшення умов праці та якості трудового життя робітників, що виконують сімейні обов'язки, за рахунок скорочення тривалості робочого часу, зокрема й ненормованого трудового часу, використання гнучких форм зайнятості, періодів відпусток і вихідних (ст. 18а, б).

Відзначається потреба в особливому захисті працівників із сімейними обов'язками, зайнятими на неповний робочий день, тих, хто працює вдома. Підкреслено необхідність контролю за умовами праці, соціального захисту та можливості переходу на робочі місця з повною зайнятістю (ст. 21.1, 21.2, 21.3) [6].

Отже, національна політика зайнятості при формуванні тих чи інших заходів має формуватися згідно з антидискримінаційним міжнародним законодавством.

Основні поняття: безробіття, гендерна дискримінація, гендерна економіка, домашнє господарство, домашня праця, зайнятість, працевлаштування, ринок праці, професійна сегрегація, фемінізм.

Рекомендована література: 6, 14, 17, 21, 31, 32, 45.

Питання та завдання для самостійної роботи:

1. Назвіть основні підходи, за якими велися дослідження гендерних питань в економічній сфері.
2. Охарактеризуйте основні положення неокласичного підходу відносно домашнього господарства як об'єкта дослідження гендерної економіки.
3. Проаналізуйте соціо-економічні основи гендерних відносин згідно марксистського підходу.
4. Дайте порівняльну характеристику домашньої й оплачуваної праці у контексті гендерних досліджень.
5. Яким є співвідношення жінок та чоловіків різних професій на сучасному ринку праці в Україні? Чи спостерігається дискримінація за гендерною ознакою у цій сфері? Якщо так, то яким чином можна її подолати?

ТЕМА 2.5

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

1. *Протидія гендерній дискримінації в соціальній роботі*
2. *Феміністична концепція соціальної роботи*
3. *Феміністичні принципи соціальної роботи з жінками і чоловіками*
4. *Соціальна робота із запобігання гендерно зумовленого насильства*

1. Протидія гендерній дискримінації в соціальній роботі

Перед соціальною роботою сьогодні постають складні комплексні питання, пов'язані з особливостями міжгендерних відносин та їхньою роллю в побудові соціально справедливого суспільства. У своїй щоденній діяльності соціальні працівники здійснюють практичну допомогу клієнтам, які потерпають від проблем, що закорінені у нерівноправ'ї, в тому числі гендерному.

Сучасна концептуалізація соціальної роботи як фахової діяльності є за своєю суттю профеміністською, орієнтованою на протидію гендерній дискримінації. Вона відповідає «Стратегії гендерної рівності Ради Європи на 2018-2030 роки», у якій наголошено, що наразі неабиякого значення набуває «глибока прихильність до де-факто рівності між жінками та чоловіками на всіх рівнях та у всіх сферах разом із розширенням прав жінок та викориненням сексизму і гендерних стереотипів».

Важливою компонентою практики соціальних працівників в Україні можна вважати сприяння дотриманню правових норм задля усунення обмежень, які несуть у собі дискримінаційне навантаження на жінок. Відповідно до «Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року» політика гендерного інтегрування в усіх сферах життя і за всіма напрямками суспільного розвитку та поліпшення становища жінок у тих сферах, де існує нерівність, є основою забезпечення гендерної рівності та сталого розвитку суспільства. Зокрема, подолання гендерних стереотипів, урахування особливих потреб усіх категорій жінок і чоловіків належить до пріоритетів, виконання яких упровадить принцип забезпечення гендерного рівноправ'я.

Структурою ООН із питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок запропоноване наступне визначення поняття: «**Гендер** – соціальні атрибути та можливості, які асоціюються з належністю до чоловіків і жінок, взаємовідносинами між ними, а також усередині груп жінок і чоловіків. Ці атрибути, можливості й відносини вважаються соціально сконструйованими й засвоюються у процесі соціалізації – вони визначають, що саме очікується, дозволяється і

поціновується у жінках і чоловіках у певний час та певному соціокультурному контексті».

Загалом, гендер розглядається як характеристика, яка набувається і передається шляхом соціалізації чи відтворення структурних форм. Деяка література з соціальної роботи розглядає гендер як основу для подібності та спільної мети, тоді як інші дослідники пропонують розглядати гендер як практику та наполягати на його контекстуалізації в рамках рефлексивної сучасності. Незалежно від сприйняття свого суспільного становища чоловіки як група все ж таки мають більшу владу над жінками як групою, вважає М. Кімел, тому будь-яке адекватне пояснення гендеру має зважати не тільки на гендерну відмінність, а й на чоловіче домінування.

Дотепер у соціумі існує нерівність між жінками й чоловіками на користь останніх у таких сферах, як розподіл обов'язків, вид діяльності, доступ до ресурсів і контроль над ними, ухвалення рішень. У багатьох культурах до сьогодні біологічні відмінності між статями інтерпретуються в певний спосіб, перетворюючись на соціальні очікування щодо того, які моделі поведінки та види діяльності вважаються для них відповідними, та якими правами, ресурсами й повноваженнями вони мають володіти. Як зазначає Г. Гупта, «звичаї та практики, пов'язані з чоловічими й жіночими ролями і сексуальністю, у багатьох суспільствах сьогодні компрометують права та свободи людей».

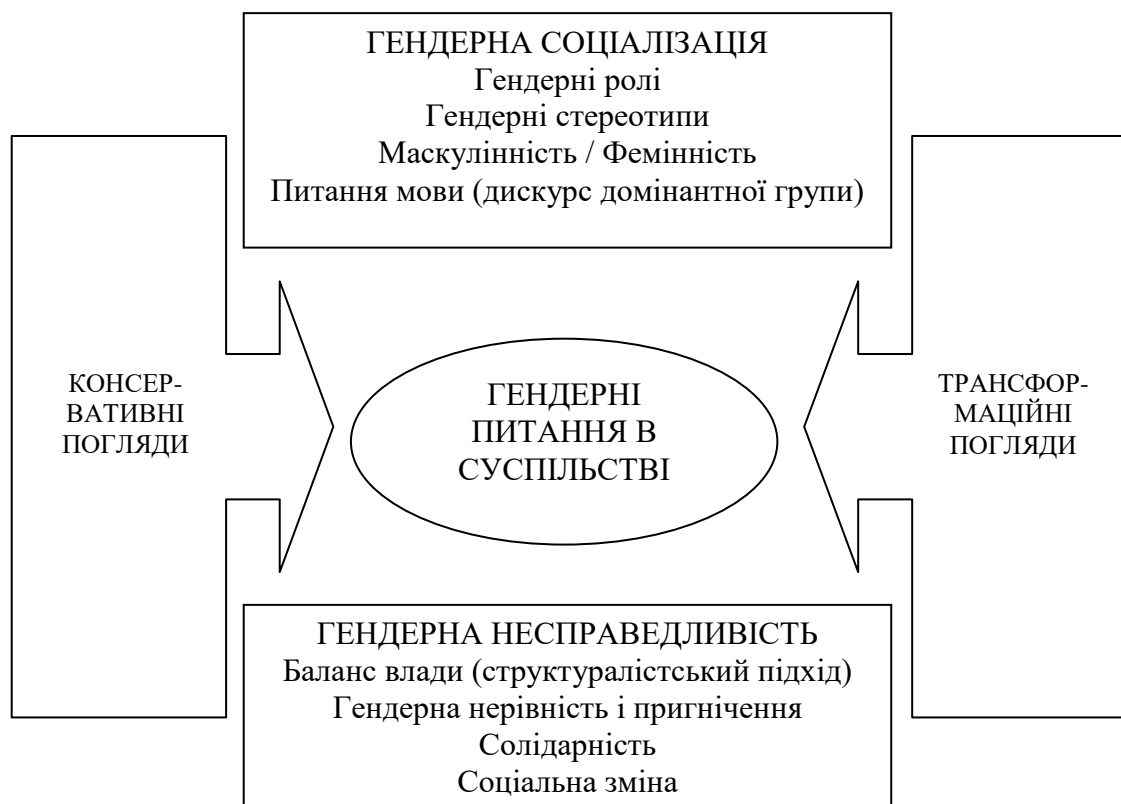
Питання соціальної та структурної гендерної несправедливості не завжди розглядаються як соціальні проблеми, які мають вирішувати соціальні працівники або політика соціального забезпечення. У рамках консервативної парадигми мислення гендерна диференціація розглядається як «нормальна», а несправедливість виправдовується як «традиційний» поділ між статями. Цінність жінок і жіночності за цієї парадигми визначається ступенем «привабливості» або «бажаності» для чоловіків.

У той же час, статусна модель гендерної справедливості посилається на перетин гендерної та соціально-економічної несправедливості та стверджує, що, впливаючи з тривалого державного/приватного («продуктивного»/«репродуктивного») поділу праці, гендерно-специфічні способи експлуатації, маргіналізації та позбавлення продовжують генеруватися. Н. Фрейзер теоретизує цілі перерозподільної справедливості як пов'язані з усуненням специфічних для гендеру способів експлуатації, маргіналізації та позбавлення через трансформацію нерівності, спричиненої гендерною політичною економією. Ця трансформаційна модель визначає побудову справедливості суспільством у двох вимірах: 1) інституційна гендерна

політика; 2) самооцінка, яка формується під впливом інших людей соціального середовища.

Критичне усвідомлення та критичну рефлексію можна вважати рушійними силами трансформаційного підходу. Більше того, С. Батлер-Мокоро та Л. Грант визнають різницю та багатосистемне пригнічення, водночас наголошуючи на важливості солідарності, коли йдеться про феміністську соціальну практику роботи та соціальні зміни. Варто зазначити, що співіснування різних теоретизацій гендеру утруднює застосування гендерноцентрованого підходу до навчання та практики. Огляд вищезгаданих та інших останніх публікацій дозволяє створити концептуальне відображення гендерних теорій і підходів, які мають суттєве значення для соціальної роботи.

Концептуальне відображення гендерних теорій та поглядів на гендерні проблеми

Наразі пошук шляхів упровадження ефективних соціальних інтервенцій вимагає порушення нешаблонних і незручних питань про гендерні проблеми загалом і потреби дівчат і жінок зокрема, а також поступок і змін у поведінці тих, кому належать влада й ресурси. Власне, соціальна робота є за своєю суттю трансформаційною – спрямованою на протидію всім формам дискримінації та утиску. Антидискримінаційна парадигма відображена в міжнародних фахових

стандартах соціальної роботи, теоретичних підвалинах феміністичної соціальної роботи і в міжнародних стандартах підготовки соціальних працівників [52].

Міжнародні професійні організації, такі як Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи (International Association of Schools of Social Work), Міжнародна рада з питань соціального забезпечення (International Council on Social Welfare), Міжнародна федерація соціальних працівників (International Federation of Social Workers), пріоритетними напрямками соціальної роботи визначають узгодження діяльності в цілому та впроваджуваних програм зокрема з ініціативами зі сталого розвитку.

У своїй діяльності вони спираються на чотири стовпи (або теми):

- 1) сприяння соціальній та економічній рівності;
- 2) просування ідей цінності людей та поваги до їхньої гідності;
- 3) підтримка сталого розвитку громад і навколишнього середовища;
- 4) посилення визнання важливості людських відносин.

Для аналізу проблем клієнтів, що репрезентують нерівність, та застосування втручань соціальні працівники послуговуються різноманітними теоретичними рамками й підходами, серед яких чільні місця займають гендерна і соціальна інклюзія, емпauerмент, перспектива сильних сторін, захист прав.

Четвертий стовп – «посилення визнання важливості людських відносин» – вказується як стрижневий елемент для розуміння ролі соціальної роботи й соціального розвитку.

Формування і якість стосунків між соціальними працівниками й отримувачами послуг стає інструментом досягнення соціальних змін. Соціальні працівники грають вирішальну роль і несуть відповідальність за надання допомоги клієнтам у позитивному використанні влади через взаємодію з їхніми сім'ями, громадами та суспільством, щоб діяти в інтересах справедливості й розвивати соціальні мережі задля майбутнього.

На визнанні інтерсуб'єктивності та взаємозв'язку людської гідності й прав людини наголошується у «Глобальній декларації етичних принципів соціальної роботи» (2018 р.), розробленій Міжнародною асоціацією шкіл соціальної роботи і Міжнародною федерацією соціальних працівників для досягнення найвищих стандартів професійної доброчесності соціальних працівників. Вона містить дев'ять принципів етики, серед яких провідні місця посідають визнання гідності людини й дотримання її прав та сприяння соціальній справедливості, праву на самовизначення й участь.

Ідеал автономності й незалежності людини, яким його конструюють ліберальні теорії, наразі змінюється на визнання вразливості як універсальної частини людського стану, йдеться у

варіанті Декларації, розробленому Міжнародною асоціацією шкіл соціальної роботи. Натомість як соціальні працівники, так і їхні клієнти вбудовані в суспільство й залежні від соціально-політичних, економічних та культурних структур і звичаїв. Тому важливими складниками соціальної роботи є розкриття й визнання соціальними працівниками вразливостей власних і тих людей, заради яких вони працюють, прагнення до емпатійних відносин, протистояння дискримінації (у тому числі за ознакою гендерної ідентичності), намагання кинути виклик переконанням та діям, спрямованим на знецінення або стигматизацію себе чи інших [52].

2. Феміністична концепція соціальної роботи

Гендерно чутлива соціальна робота відкидає нерівне ієрархічне позиціонування, за якого соціальні працівники перебирають на себе домінуючу роль і вважаються носіями влади та експертних знань, а клієнти – носіями проблеми, що віддзеркалює традиційне дихотомічне мислення. Як вважає В. Лескошек, кожна ситуація повинна розглядатися соціальним працівником як окрема, тому узагальнення, поспішні оцінки, категоризації, колективістські інтерпретації особистих проблем клієнтів повинні виключатися з практики. Важливо вміти побачити проблему саме так, як її представляє клієнт. Для впровадження змін необхідно знайти нову лексику, яка б унеможливила дискримінаційні значення, які стали частиною словника професіоналів.

Варто констатувати, що соціальна робота – це сфера, де жінки становлять більшість з-поміж тих, кому надають послуги і хто ці послуги надає. Соціальна робота, за С. Гіксом, належить до професій, які знецінюються соціумом, позаяк вона асоціюється з піклуванням та доглядом, що стереотипно вважають «жіночою справою». Попри горизонтальну гендерну сегрегацію у галузі, позитивної кореляції між кількістю жінок, задіяних у соціальній роботі, та наявністю у них важелів впливу на інституційному рівні все ж не простежується.

Це дозволило Б. Макфейл зауважити, що коректно буде охарактеризувати соціальну роботу як професійну галузь, де над жіночою більшістю домінує чоловіча меншість. Такий стан речей употужнює нерівність і всередині професії. До того ж, відтворюючи гендерне гноблення та нерівність у своїх стосунках, одні жінки можуть утискати інших, що відбивається на відносинах як між колегами, так і з клієнтами.

Важливість урахування гендерних аспектів у соціальній роботі висновується також із того, що вона тісно пов'язана з жіночим рухом. Адже діяльність перших соціальних працівників, серед яких переважали жінки, полягала не тільки в благодійній допомозі

незаможним жінкам, але й впливала на соціальну політику. З огляду на це неабиякого значення набуває знайомство з історією соціальної роботи та фемінізму задля переосмислення місця жінок у становленні та розвитку професійної галузі.

Фемінізм – це рух задля того, щоб покласти край сексизму, сексистській експлуатації та гніту. Це визначення вказує на те, що взагалі сексистські погляди та дії є проблемою, незалежно від того, хто їх увічніює: жінка або чоловік, дитина або дорослий. Воно також досить широке, щоб включати розуміння системного інституціоналізованого сексизму [45].

Як сучасна концепція соціальної роботи, феміністична соціальна робота (*feminist social work*) почала набирати обертів у країнах Західної Європи, США й Канаді починаючи з 1970-х років. Вона базується на твердженні, що нерівний гендерний розподіл прав і можливостей зумовлює соціальні й особисті проблеми, з якими стикаються жінки й дівчата, включно з різними формами гноблення й утисків. Підтримка відносин, які сприяють посиленню самостійності користувачів послуг, упровадженню неієрархічного колегіального управління, а також здійснення аналізу владних відносин між соціальними групами та у площині міжособистісної взаємодії є складниками феміністичної соціальної роботи.

Упровадження і розвиток феміністичної соціальної роботи перетинається з траєкторіями соціальної роботи, фемінізму та жіночого руху, а відтак важливо розрізнити фемінізм і жіночий рух. Точки дотику між ними Р. Брандвейн вбачає такі.

Фемінізм являє собою теоретичні конструкти, які репрезентують альтернативні структури мислення, що кидають виклик панівній у суспільстві гендерній ідеології. Жіночий рух – це колективна спроба здійснити соціальні зміни, яка спирається на певну ідеологію та систему переконань, включаючи різноманіття організацій із відмінними (або навіть конфліктними) цілями та стратегіями [52].

Індивідуальні та соціальні перетворення, спричинені зміною поглядів на ролі жінок і чоловіків у суспільстві, як зазначає М. Фріман, є свідченням впливу фемінізму на приватне життя й публічні структури. Феміністична теорія вплинула на способи, у які знання про індивідів та суспільство здобуваються і використовуються. Фемінізм трансформує як соціальну думку, так і соціальні дії, тому постає потреба в перегляді навчання і практики соціальної роботи з урахуванням нових знань про жінок, а також у нових інтерпретаціях попередніх теорій і поглядів на місце жінки в суспільстві.

Феміністична соціальна робота керується новим розумінням соціальної нерівності, соціальних норм та соціальних наслідків глобалізації і являє собою, за визначенням С. Кемп і Р. Брандвейн,

«багатовимірний, динамічний, складний організм». На думку Б. Коллінз, як фемінізм, так і соціальна робота орієнтовані на емансипацію людей та досягнення рівності в суспільстві.

Феміністична практика в соціальній роботі розглядалася як «консультування жінок жінками для жінок», яке відповідає таким характеристикам: рівноправне, активне, відкрите, орієнтоване назовні, фокусоване на сьогодні, включає поведінкові зміни. У такому контексті феміністична соціальна робота є соціальною практикою, яка заснована на цінностях сестринства і жіночої солідарності та спрямована на поліпшення становища жінок у суспільстві.

Практика соціальної роботи, зосереджена на жінках, сприяє розумінню спільного та відмінного між жінками, а також включає вивчення специфічного досвіду жінок, який можна вважати складником феміністичного аналізу. За таких умов спрямованість діяльності фахівців має подвійну мету: зміну людини і трансформацію її навколишнього соціального середовища.

Вагомий внесок у розвиток феміністичної соціальної роботи зробила британська дослідниця Л. Домінеллі. Її публікації сприяли інституціоналізації цієї структурної парадигми соціальних інтервенцій, відповідному теоретизуванню і включенню до наукового дискурсу. Соціальна робота, з її точки зору, поділяє низку ознак фемінізму: прагнення соціальної справедливості, бажання ініціювати особистісні зміни, залучення клієнтів до процесів ухвалення рішень щодо свого майбутнього.

Феміністична соціальна робота визначає жіночий досвід як вихідну точку аналізу, фокусується на зв'язку між становищем жінки в суспільстві та її життєвими труднощами (включно із різними формами тиску й гноблення), відповідає на конкретні потреби жінки, вибудовує егалітарні стосунки у взаємодії «клієнт – соціальний працівник» і звертається до структурних нерівностей. Феміністки змогли довести, як вважають Л. Домінеллі і Е. Маклеод, що проблеми, які потрібно розв'язати, закорінені не в жінках, а в соціальних відносинах, які впливають на можливості жінок.

З метою розмежування феміністичної соціальної роботи від традиційних практик соціальної роботи Р. Еял-Лублінг і М. Крумер-Нево вказують на аналітичні принципи феміністичної соціальної роботи: гендерний аналіз; усвідомлення владних відносин; аналіз соціальних служб як структур пригнічення; використання феміністичної мови. Останній принцип допомагає виявити витoki власних інтерналізованих стереотипів, пов'язаних із вживанням дискримінаційних понять.

Проведений аналіз дає підстави виокремити п'ять основних атрибутів феміністичної соціальної роботи, які становлять її підґрунтя, водночас розкриваючи переваги такого підходу:

- 1) етика соціальної роботи (відповідність цінностям соціальної роботи і повага до людської гідності й права на самовизначення);
- 2) жіночий рух (опора на принципи, отримані в результаті політичного та соціального аналізу жіночого руху);
- 3) феміністичні теорії (розширення інструментарію, що базується на концептуальних засадах феміністичних теорій);
- 4) гендерний аналіз (включення гендерного аналізу до розгляду й розв'язання потреб та проблем клієнтів);
- 5) «жіночі» питання (діагностика та корекція впливу інтерналізованих гендерних стереотипів на поведінку) [52].

Складники та переваги феміністичної соціальної роботи

Включення феміністичної перспективи в соціальну роботу сприяло еволюції у цій галузі, яка сталася в минулі десятиліття. Соціальні послуги спрямувалися на:

- 1) підтримку різноманітності та гендерної інклюзивності;
- 2) розширення соціально-політичного оточення клієнтів;
- 3) наснаження жінок на активне розв'язання власних проблем і самонаснаження;
- 4) знаходження й урахування сильних сторін жінок;
- 5) інклюзію гендерно неконформних людей;
- 6) психологічну допомогу постраждалим від гендерно зумовленого насильства й застосування феміністичної психотерапії.

Важливим кроком було й спрямування аналізу планування інтервенцій у вразливих групах через відхід від дихотомії «чоловік – жінка» і визнання гендерної різноманітності, а також відмінності між самими жінками й самими чоловіками, що сприяло гендерній інклюзії та охопленню «небінарних» людей.

Проте, як зазначає М. Валентіч, деякі соціальні працівники не визнають впливу фемінізму на їхню практику. А вже на початку 2000-х років багато з того, що раніше було предметом суспільних дискусій, стало панівною тенденцією, відтак молоді соціальні працівники не надто обізнані з еволюцією в соціальній роботі, яка сталася завдяки включенню в неї феміністичної перспективи. Водночас соціальні працівники використовують інструменти феміністичної роботи, хоча й не вважають себе феміністками/-тами.

Справді, такий напрям соціальної роботи вимагає від фахівця ґрунтовної теоретичної підготовки, адже термін «фемінізм» є парасольковим і покриває широке розмаїття течій жіночого політичного руху. Кожна з ідеологічних гілок сучасного фемінізму по-своєму пояснює та інтерпретує події; до того ж бачення шляхів розв’язання проблем, реалізації соціальної політики й упровадження соціальних програм можуть суттєво різнитися. Тож незбіги в судженнях про поняття рівності жінок і щодо того, які саме зміни в їхньому житті мають бути досягнуті, стають предметом дискусій [52].

З-поміж наявних підходів феміністичного континууму в соціальній роботі найпоширенішими є радикальний та ліберальний (таблиця 4).

Таблиця 4

Напрями фемінізму

Напрямок фемінізму	Основні положення
<p>Ліберальний</p> <p><i>Рівність можливостей і автономія жінок</i></p>	<p>Базові твердження. Свобода є фундаментальною цінністю, гарантом забезпечення якої виступає держава. Свобода жінок розглядається як особиста та політична автономія, що включає самостійний вибір способу життя, участь у процесах демократичного самовизначення, відсутність примусового втручання та можливість бути співтворцем власних життєвих умов.</p> <p>Причини проблем: дефіцит особистої та політичної автономії.</p> <p>Фокус інтервенцій: визначення широкого спектра умов, які забезпечують автономію жінкам, та сприяння йому; корекція індивідуального дефіциту.</p>

<p>Радикальний</p> <p><i>Заміна патріархатних соціальних структур</i></p>	<p>Базові твердження. Пригнічення жінок є фундаментальною, найбільш поширеною та глибоко вкоріненою формою утиску, яка слугує моделлю для інших форм дискримінації (наприклад расизму). Жінок розглядають як пригноблену соціальну групу. Жінки мають більше спільного з іншими жінками (навіть якщо вони належать до різних суспільних прошарків), ніж із чоловіками.</p> <p>Причини проблем: чоловіки, які підтримують патріархатні норми; патріархатні структури та інститути.</p> <p>Фокус інтервенцій: різноманітні втручання на рівні соціальних відносин, більших інституційних систем і структур патріархатного суспільства.</p>
--	---

Соціальні працівники, які у своїй роботі спираються на теоретичні засади ліберального фемінізму, виступають за рівність можливостей і автономію жінок [39].

Ліберальні феміністки вважають, що гарантом забезпечення свободи як фундаментальної цінності повинна бути держава. Причини проблем клієнтів вони вбачають у дефіциті особистої та політичної автономії, яка повинна включати самостійний вибір способу життя, участь у процесах демократичного самовизначення, відсутність примусового втручання та можливість бути співтворцем власних життєвих умов. Тому, інтервенції відбуваються у напрямку визначення і сприяння широкому спектру умов, які забезпечують автономію жінкам, а також включають корекцію індивідуального дефіциту.

З точки зору радикальних феміністок, необхідною умовою соціальних перетворень є заміна патріархатних соціальних структур та інститутів. Вони стверджують, що гноблення жінок чоловіками є фундаментальною, найбільш поширеною та глибоко вкоріненою формою утиску, яка слугує моделлю для інших форм дискримінації. За такого підходу жінки мають більше спільного з іншими жінками (навіть якщо вони належать до різних суспільних прошарків), ніж із чоловіками, тому особливого значення набуває надання соціальних послуг жінками жінкам. Різноманітні втручання відбуваються на рівні соціальних відносин, більших інституційних систем і структур патріархатного суспільства. Зазначені феміністичні напрями спираються на майже одні й ті самі методи (розробка та лобіювання законів, організація груп підтримки, створення кризових центрів, притулків, консультування), проте розходяться в базових твердженнях, оцінці причин проблем і фокусах інтервенцій. Крім того, дослідження М. Фріман продемонструвало, що залежно від прихильності до того чи

іншого напрямку фемінізму проблеми жінок сприймалися як більш чи менш тяжкі. Однак загалом соціальні працівники, які підтримували феміністичні погляди, більш серйозно ставилися до проблем жінок, ніж ті фахівці, які себе не зараховували до симпатиків фемінізму. Попри те, що послуги і втручання в соціальній роботі різних феміністичних спрямувань можуть суттєво різнитися за змістом, вони зазвичай дотичні на рівні ключових тверджень.

Констатуючи, що фемінізм завжди вміщував широкий спектр думок, Л. Домінеллі вважає, що, незважаючи на їхню фрагментованість і розмаїтість, існує низка принципів, які поділяють більшість феміністок, а саме: інтеграція особистих і політичних вимірів життя; повага до різноманітності щодо жінок; пошук більш рівноправних форм соціальних відносин; трансформація існуючого соціального порядку.

Серед додаткових об'єднувальних феміністичних маркерів інші дослідники вказують такі: протидія гендерній ієрархії, ідентифікація з соціальною групою жінок, а також переконання в тому, що роль жінки є соціально сконструйованою, а тому може бути змінена.

Дослідниці С. Кемп і Р. Брандвейн окреслили п'ять переконань стосовно феміністичної теорії та активності в соціальній роботі, які з'являлися поступово, в різні хвилі фемінізму під впливом соціальних змін і можуть розглядатися як наріжні: зобов'язання щодо інклюзії та емпатуерменту жінок; особисте й професійне інвестування в жіночу солідарність; увага до розподілу влади та релевантності жіночого досвіду; відмова від бінарності (наприклад, між особистим і політичним, коли особисте є політичне); наголос на практиці, взаємозв'язку між щоденними діями, критичною рефлексією та соціальними змінами.

Розглядаючи інтеграцію феміністичних теорій у практику групової соціальної роботи, К. Солнієр зауважує, що для підвищення гнучкості та чутливості при застосуванні теорій соціальні працівники повинні бути ознайомлені з різними відгалуженнями фемінізму, кожне з яких базується на власній політичній і філософській перспективі та посвоєму пояснює структуру й динаміку жіночого досвіду в межах суспільно-політичної та міжособистісної гендерної ієрархії. Результати дослідження застосування фасилітаторами базових положень п'яти гілок феміністичної теорії у роботі з групами показали, що в одних випадках практика допомагала жінкам розглянути витoki їхніх інтерналізованих стереотипів, в інших – заохочувала до участі в соціально активних діях. Важливим є усвідомлення соціальними працівниками подвійної спрямованості діяльності – як на зміну людини, так і на включення авколишнього соціального середовища в цілі соціальної роботи.

Отже, соціальні працівники різних феміністичних течій під час розробки інтервенцій керуються підходами, які можуть мати принципові відмінності в розумінні ефективності втручання і того, які зміни в результаті повинні статися. З огляду на варіативність феміністичної практики слухним видається знаходження феміністичних рамок, здатних солідаризувати соціальних працівників, які уможливають спільні дії та порушують питання про створення адекватних інструментів для колективної співпраці. За таких умов толерантність до розмаїття досвіду й ідеологічних позицій соціальних працівників виявляється не менш значущою, ніж по відношенню до клієнтів.

Феміністична практика вимагає від фахівця бути відкритим та реляційним до інших способів пізнання та бачення, узгоджується з мультисистемним структуралістським підходом, який доповнює та розширює перспективу сильних сторін. Дослідження К. Горей містить слушну думку, що феміністичні методи втручання виявилися ефективнішими порівняно з інтервенціями інших теоретичних орієнтацій соціальної роботи. При цьому в багатьох випадках феміністична соціальна робота подібна до підходу резилієнс, за якого вона являє собою швидше світогляд і політичну позицію соціального працівника стосовно клієнтських систем, аніж конкретний практичний інструмент для певного втручання.

Профеміністичну й антисексистську спрямованість містить і соціальна робота з чоловіками. Наразі «настав час унаочнити гендер для чоловіків»: відбувається активне залучення чоловіків у соціальну роботу як союзників жінок і розширення їхньої участі в гендерному мейнстрімі, охоплення соціальними послугами чоловіків, які не належать до уразливих груп.

Поступове усвідомлення чоловіками вигоди від альянсу з жінками для задоволення спільних інтересів і створення нових цінностей стає опорою для побудови інтервенцій. Феміністичні практики роботи з чоловіками протистоять патріархатній позиції маскулінного права, порушують питання впливу шкідливих версій мужності на міжгендерні відносини й нового визначення соціальних норм та ролей чоловіків і жінок у суспільстві. Слід зважати, що феміністами/-ками можуть бути як жінки, так і чоловіки, а «феміністичними» називають не просто програми з підтримки жінок, а й такі, що мають на меті трансформацію гендерного дисбалансу у владних повноваженнях заради загальнолюдського блага.

Емпауермент включає не тільки здатність клієнта відновити та використовувати свої особисті громадські й людські здатності, але й розподіл влади та її відрив від традиційних впливових груп. Це не означає, що чим більше прав і можливостей отримують жінки, тим

автоматично менше їх буде у чоловіків. Йдеться не про «захоплення» влади, а швидше про розвиток її альтернативних форм, зосереджених на використанні індивідуальних і колективних сильних сторін жінок і чоловіків для досягнення спільних цілей без примусу й домінування: влада як рух до змін (power to), влада як партнерство (power with), влада як стійкість (power from within) [39].

3. Феміністичні принципи соціальної роботи з жінками і чоловіками

Феміністичні принципи соціальної роботи, описані Л. Домінеллі (таблиця 5), створюють основу для інтеграції феміністичної теорії та практики в соціальній роботі й демонструють гендерні відмінності у фокусах інтервенцій при наданні послуг жінкам і чоловікам.

Таблиця 5

Феміністичні принципи соціальної роботи з жінками і чоловіками за Л. Домінеллі

Соціальна робота з жінками	Соціальна робота з чоловіками
<ul style="list-style-type: none"> • Визнання різноманітності жінок. • Оцінка сильних сторін жінок. • Усунення привілеїв певних груп жінок на шкоду іншим задля запобігання відтворення нерівних владних відносин між різними групами жінок. • Розгляд жінок як активних об'єктів, здатних власноруч приймати рішення у всіх аспектах їхнього життя. • Урахування соціальних умов і визнання взаємозв'язків між індивідами та дотичними до них колективними структурами. • Надання можливості жінкам озвучити власні потреби та бачення вирішення проблем. • Визнання актуальності принципу «особисте є політичним» на макро-, мезо- та мікрорівнях 	<ul style="list-style-type: none"> • Визнання різноманітності чоловіків. • Визнання того, що генерований розподіл влади має наслідки для чоловіків. • Усвідомлення, що маскуліність визначає динаміку владних відносин, коли встановлюється влада над тими, кого вважають соціально неповноцінними або слабшими. • Визнання того, що чоловіки мають привілеї над жінками в силу свого гендеру, оскільки суспільство було організовано таким чином, щоб це стало можливо. • Розуміння того, що різноманітність відображає різні рівні привілейованості серед чоловіків та груп

<p>практики.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Переосмислення приватних проблем жінок як суспільних питань. • Задоволення потреб жінок як цілісних людських істот, у яких кожна сфера життя взаємодіє з іншими. • Визнання взаємозалежного характеру людських відносин внаслідок чого те, що відбувається з однією особою чи групою, впливає на інших. • Охоплення втручанням проблем жінок на індивідуальному і соціальному рівнях. • Пошук колективних рішень індивідуальних проблем жінок. 	<p>чоловіків.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Забезпечення того, щоб чоловіки брали відповідальність за свою поведінку у випадку пригнічення інших. • Усвідомлення зв'язку між чоловіками, які зловживають своєю владою, пригноблюючи жінок і дітей й вчиняючи правопорушення, і тими, хто не кидає виклик соціальним стосункам, у які така поведінка вбудована. • Сприяння переосмисленню маскулінності у вихованні та русі в напрямку егалітарності. • Визнання зв'язку між структурними обмеженнями, особистою поведінкою і браком емоційного зростання.
---	--

Феміністичні принципи соціальної роботи з жінками включають охоплення втручанням жінок на індивідуальному й соціальному рівнях. Визнання актуальності принципу «особисте є політичним» на макро-, мезо- та мікрорівнях практики дозволяє переосмислити приватні проблеми жінок із позиції суспільних питань і шукати їхні колективні розв'язання.

Жінки розглядаються як активні суб'єкти, здатні власноруч ухвалювати рішення у всіх аспектах їхнього життя. Вагомим чинником запобігання відтворенню нерівних владних відносин між групами жінок є визнання різноманітності жінок й усунення привілеїв певних груп жінок.

У роботі з чоловіками важливим є визнання того, що вони мають привілеї завдяки своєму гендеру, проте такий нерівноправний гендерований розподіл влади має для них негативні наслідки через те, що структурні обмеження зумовлюють поведінкові практики та брак емоційного зростання. Соціальні працівники сприяють переосмисленню маскулінності у напрямку егалітарності, прийняттю чоловіками відповідальності за свою поведінку та усвідомленню ними зв'язку між чоловіками, які пригнічують інших, і тими, хто відсторонюється від проблеми несправедливих соціальних стосунків.

Визнання різноманітності чоловіків дозволяє подивитися на них крізь призму належності до різних груп і рівнів привілейованості [39].

Гендерна рівність не означає однаковість: визнання різноманітності жінок і чоловіків співвідноситься з наданням їм рівних прав, обов'язків і можливостей. Емпауермент пов'язують із набуттям жінками влади й контролю над власним життям, умінням чітко артикулювати й активно відстоювати свої потреби та інтереси. Емпауермент розглядається як стимулювання власної активності клієнтів задля сприяння їхньої автономії та самовизначенню. Рух у напрямку «перетворювального партнерства» включає вирівнювання балансу владних повноважень і відповідальності, адже для багатьох чоловіків інтерес до гендерних питань базується на стурбованості щодо наслідків нерівності для жінок і дівчат, які є поруч. Надання чоловікам більшого доступу до участі у сфері охорони здоров'я жінок, пренатального супроводу й догляду за дітьми створює умови для розширення простору, який сприяє трансформації поглядів.

Феміністична перспектива вплинула і на втручання під час роботи з сім'ями у клінічній соціальній роботі: було переглянуто не тільки підходи до того, у який спосіб і які саме послуги (консультування, психотерапії) надаються, але й шляхи підготовки фахівців. Втручання не обмежується лише вивченням динаміки всередині сім'ї – воно враховує зовнішні фактори, які по-різному впливають на членів родини або обмежують їх.

Зокрема увага приділяється тому, у який спосіб гендерний конструкт неоднаково організовує життя чоловіків і жінок, коли жінки частіше потрапляють у не вигідне становище.

У роботі з клієнтками використовується феміністичне усвідомлення, яке сприяє депатологізації й зменшенню проявів самозвинувачення. На думку П. Грін, в осіб, які рухаються у напрямку фемінізму, відбувається трансформація свідомості: вони використовують феміністичну лексику, замислюються над питаннями сексизму й дискримінації. За висловом дослідниці, фемінізм є більшим, ніж філософія чи ідеологія – він є «словником мотивів» із потужною груповою підтримкою. Феміністична свідомість не є монолітною або одновимірною – кожен і кожна по-своєму привносить фемінізм у тлумачення повсякденного життя.

Звільнення клієток від хибної інтерналізації почуття провини відбувається за умови контекстуалізації утиску як прояву владних відносин, зауважують Дж. Пайпер і С. Трейгер. На їхню думку, кожен фахівець повинен поставити перед собою обов'язкове запитання: чи є він/вона агентом соціальних змін? Розвиваючи стосунки з клієнтом на основі рівноправ'я та співпраці, соціальні працівники мають унікальну

можливість кинути виклик шкідливим суспільним нормам, сприяти розширенню арсеналу життєвих виборів і можливостей клієнтів.

Виклик, кинутий патріархальному розподілу ролей у сімейній системі, вважається одним із основних положень феміністичної терапії та консультування, з яким погоджуються і фахівці, що не відносять себе до симпатиків фемінізму. Однак, наявні й критичні зауваження до феміністичної психотерапевтичної практики з сім'єю, серед яких задають тон дві думки. Перша полягає в тому, що феміністичній критиці бракує емпіричного обґрунтування, а друга – нібито феміністичний підхід сприяє встановленню альянсу з жінками за рахунок чоловіків. Проте вивчення проблеми взаємозв'язку між феміністичними принципами та терапевтичним союзом засвідчили, що феміністичні принципи впливають на покращення терапевтичних стосунків із клієнтами-чоловіками.

Феміністичні рамки сприяють спрямуванню зусиль соціальних працівників на мінімізацію організаційних і бюрократичних перешкод в отриманні належних соціальних послуг, адже бюрократія та тривалі й неефективні процедури під час надання послуг розглядаються як структури пригноблення. Феміністичні парадигми знаходять застосування не лише у практиці, а й у дослідженнях із соціальної роботи та в підготовці соціальних працівників.

Феміністичний підхід сполучається з підходом резилієнс: підходи доповнюють один одного і забезпечують сталу концептуальну та емпіричну основу для втручання. Феміністична практика за таких умов розглядається як організаційна концептуальна основа та інструмент розширення можливостей жінок із уразливих груп. Інтеграція резилієнс і феміністичного підходів забезпечує міцну основу для ефективних інтервенцій, особливо коли це стосується випадків надання послуг клієнткам, які мають травмівний досвід [39].

Узагальнення теоретичних концепцій дає підстави представити відмінності між консервативними та трансформаційними підходами у практичній соціальній роботі, які співіснують у практиці, викладанні та в політиці (див. *таблицю б*).

Таблиця 6

Консервативні та трансформаційні підходи до гендерних питань у професійній соціальній роботі

ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ	СОЦІАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	ВИКЛАДАННЯ	ПОЛІТИКА
КОНСЕРВАТИВНІ ПОГЛЯДИ			
<ul style="list-style-type: none"> • Соціальні служби як пригнічувані • Гендерно упереджені соціальні працівники • Гендерно нейтральні соціальні послуги 	<ul style="list-style-type: none"> • Фокус на відмінностях між статями • Пропаганда «традиційних цінностей» 	<ul style="list-style-type: none"> • Сексистська мова • Негативна гендерна соціалізація 	<ul style="list-style-type: none"> • Немає гендерного фокусу • Афірмативна політика, референції • Політика гендерної дискримінації
ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПОГЛЯДИ			
<ul style="list-style-type: none"> • Феміністична соціальна робота • Наснаження • Гендерно чутливі соціальні послуги 	<ul style="list-style-type: none"> • Критична парадигма • Посилення обізнаності • Гендерний аналіз 	<ul style="list-style-type: none"> • Феміністична педагогіка • Гендерований підхід до змісту навчання 	<ul style="list-style-type: none"> • Перерозподільча справедливність • Гендерна політика • Політика нульової толерантності щодо дискримінації

Для впровадження гендерних складників у практику соціальної роботи дослідники пропонують низку підходів.

Гендерний підхід закріплюється чинною законодавчою базою і полягає у включенні гендерної перспективи та гендерного аналізу до всіх етапів розробки, реалізації та оцінювання проєктів, стратегій і програм.

Гендерний підхід є стратегією, що забезпечує врахування інтересів і досвіду жінок та чоловіків як невід'ємної складової планування, реалізації, моніторингу та оцінювання політики і програм у політичній, економічній, культурній і соціальній сферах для отримання жінками та чоловіками рівних благ.

Гендерний підхід поділяють на гендерну інтеграцію та гендерний мейнстримінг. Гендерна інтеграція зосереджена на розробці, аналізі, моніторингу та оцінюванні програм із урахуванням гендерних чинників, тоді як гендерний мейнстримінг спрямований на комплексне включення гендерних питань до організаційних процесів та політик, які тривають і після завершення певного проєкту. Це повною мірою стосується і конкретних втручань соціальної роботи, і організації надання соціальних послуг.

4. Соціальна робота із запобігання гендерно зумовленого насильства

Гендерно зумовлене насильство, зокрема, найбільш поширений його вид – домашнє насильство, є актуальною проблемою для усього цивілізованого світу, де гендерна рівність визначена однією з 17-ти цілей сталого розвитку ООН, що були прийняті у вересні 2015 року в рамках 70-ї Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку під час Саміту сталого розвитку [49].

Досягнення гендерної рівності є неможливим без мінімізації «хвороб» патріархального суспільства, зокрема соціальних феноменів, які найчастіше вражають саме жінок – насильство (домашнє насильство, сексуальні домагання та наруга, газлайтинг, слатшеймінг та інші види), розлади харчової поведінки внаслідок несприйняття власного тіла тощо.

Нового значення набуває тема гендерно зумовленого насильства в умовах воєнних дій, які розпочалися на території України у 2014 році, та переросли у повномасштабне воєнне вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року. Під час ведення таких дій, окупації військовими міст, сіл та селищ, де проживає цивільне населення, є місцями воєнних злочинів, серед яких зустрічаються усі форми насильства, зокрема й сексуальне. Офіс Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини неодноразово повідомляв про наявність фактів зґвалтувань жінок, дітей та чоловіків.

Таким чином, перед соціальними працівниками постає непросте завдання розробки та впровадження новітніх форм соціальної роботи з населенням, що могли б сприяти викоріненню причин агресивної поведінки у агресора та заміни її на оволодіння новими ненасильницькими методами комунікації; могли б мінімізувати негативні наслідки та допомогти прожити травматичний досвід постраждалим від гендерно зумовленого насильства. Цього можна досягти завдяки впровадженню технології організації груп само- та взаємодопомоги. Соціальна робота з постраждалими від домашнього або гендерно зумовленого насильства потребує створення спеціалізованих соціальних послуг, що можуть бути надані

соціальними службами або організаціями громадянського суспільства. Усі послуги мають надаватися з дотриманням державних стандартів, як за плату, так і безкоштовно. Так, громадська чи благодійні організація, яка позиціонує себе як суб'єкт надання соціальних послуг, повинна передбачати у своїх статутних документах відповідні норми про це, мати у своєму штаті чи залучати на договірних основах працівників відповідної підготовки для надання соціальних послуг.

Організації громадянського суспільства, що були долучені до надання соціальних послуг постраждалим від домашнього насильства або насильства за ознакою статі, мають:

- мати законодавчі підстави до надання таких послуг;
- бути зареєстрованими як надавачі соціальних послуг в Єдиному реєстрі надавачів та отримувачів соціальних послуг відповідно Постанови Кабінету Міністрів України від 27 січня 2021 року № 9952;
- дотримуватися вимог, що висуваються до організацій громадянського суспільства як надавачів соціальних послуг;
- мають мати прописаний порядок надання соціальних послуг, обмеження їх надання, обґрунтованість ціни і ефективності самої послуги;
- керувати механізмом державного фінансування надання соціальних послуг та посилювати свою спроможність у наданні соціальних послуг;
- здійснювати моніторинг і оцінку своєї діяльності та подавати звіти за надання цих послуг.

Спеціалізовані соціальні послуги – послуги, що надаються певній категорії отримувачів соціальних послуг, які потребують спеціальної соціально-психологічної підтримки та допомоги (наприклад, ВІЛ-інфіковані особи; особи із залежністю від психоактивних речовин; особи, які постраждали від торгівлі людьми або від домашнього насильства; біженці, особи із психічними розладами та інші).

Спеціалізовані соціальні послуги надаються відповідно до чинного законодавства та державних стандартів України. Варто зазначити, що при наданні спеціалізованої послуги всі надавачі повинні дотримуватися основних етичних принципів і враховувати специфіку та звернення отримувача послуг. Доцільно виділити ті послуги, що можуть надаватися організаціями громадянського суспільства, а також їхню спроможність надавати ці послуги.

Соціальна робота з постраждалими від насильства має різний зміст залежно від звернення й умов, у яких перебуває особа. Тому робота з ними може мати декілька напрямів: правова допомога,

інформаційно-консультативна допомога, соціальна допомога та підтримка, психологічна допомога, медична допомога.

Вказані напрями соціальної роботи з постраждалими реалізують через такі форми:

- розташування постраждалих осіб у кризових кімнатах або притулках;
- індивідуальна та групова робота з психологом, консультування в стаціонарних умовах; кризове консультування. Водночас, консультування постраждалих від домашнього насильства може бути очним та дистанційним (через гарячу лінію, онлайн (запитання-відповіді через Інтернет та соціальні мережі, месенджери Viber, WhatsApp, Telegram). Під час консультацій надаються інформаційні, юридичні та психологічні послуги. Консультування може бути короткотерміновим, разовим, середньотривалим та тривалим.
- організація консультації з сімейним чи іншим лікарем; організація стаціонарного лікування,
- організація зустрічі з юристом, первинна правова допомога (консультування, оформлення документів), вторинна правова допомога (юридичний супровід у суді), ведення випадку тощо.

Соціальні послуги для осіб, які постраждали від домашнього гендерно зумовленого насильства, мають надаватися відповідно до державних стандартів соціальних послуг. Можна виділити такі види соціальних послуг:

- 1) **кризове й екстрене втручання** – психологічна допомога (консультування, підтримка, діагностика, корекція, психотерапія, реабілітація), надання інформації з питань соціального захисту населення, допомога в організації взаємодії з іншими фахівцями та службами, представництво інтересів, корекція сімейних стосунків, допомога особам, які постраждали від насильства в сім'ї, допомога в отриманні безоплатної правової допомоги, організація надання невідкладної медичної допомоги, організація надання притулку). Детально ця послуга описана в державному стандарті «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги кризового та екстреного втручання» [24];
- 2) **консультування** – комплекс заходів, що здійснюються протягом строку, необхідного для виходу зі складної життєвої ситуації та адаптації особи, сім'ї до нових умов соціального середовища, спрямованих на усунення/пристосування обмежень життєдіяльності, підтримку соціальної незалежності, збереження та продовження соціальної активності особи, сім'ї. Детально ця послуга описана в державному стандарті «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги консультування» [25];
- 3) **денний догляд** – комплекс заходів, що здійснюється протягом робочого дня суб'єкта, який надає соціальну послугу денного

догляду, і спрямований на створення умов забезпечення життєдіяльності осіб, які частково або повністю втратили здатність/не набули здатності до самообслуговування, без надання їм місця постійного проживання. Детально ця послуга описана в державному стандарті «Про затвердження Державного стандарту денного догляду» [28];

- 4) **представництво інтересів** – надання допомоги особам, сім'ям, окремим соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах, шляхом здійснення заходів, спрямованих на подолання/пом'якшення складних життєвих обставин, згідно з визначеними потребами. Детально ця послуга описана в державному стандарті «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги представництва інтересів» [29];
- 5) **соціальний супровід** – комплекс заходів, що передбачає оцінку потреб, визначення шляхів вирішення основних проблем, регулярні зустрічі чи відвідування отримувача послуги з метою моніторингу виконання поставлених завдань, сприяння у отриманні інших послуг, допомогу в усвідомленні значення дій та/або розвиток вміння керувати ними, навчання та розвиток навичок, спрямованих на подолання чи мінімізацію складних життєвих обставин. Детально ця послуга описана в державному стандарті «Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах» [30];
- б) **соціальна адаптація** – комплекс заходів, що здійснюються протягом строку, необхідного для процесу активного гармонійного пристосування осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі осіб, які постраждали від домашнього насильства/насильства за ознакою статі, до змінених умов соціального середовища, спрямованих на усунення/пристосування обмежень життєдіяльності для підтримки соціальної незалежності, збереження та продовження їхньої соціальної активності. Детально ця послуга описана в державному стандарті «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги адаптації» [27];
- 7) **соціальна профілактика** – комплекс заходів, що здійснюються суб'єктом, який надає соціальні послуги, спрямований на попередження, обмеження та зупинення негативних соціальних і особистісних (поведінкових) явищ та їх наслідків у соціальному середовищі та реалізується за допомогою різних інструментів впливу соціального, юридичного, педагогічного, психологічного характеру. Детально ця послуга описана в державному стандарті «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактика» [26];

Усі послуги мають надаватися з дотриманням етики спілкування, принципу толерантності, тому надзвичайно важливим є правильне вживання термінів, а також постійний моніторинг нововведень у відповідних стандартах спілкування [44].

Толерантність – це повага, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості.

Нульова толерантність до домашнього насильства – це готовність суспільства бути повністю нетерпимим до насильства, а жертви кривдників не мають боятися або соромитися говорити про випадки жорстокості і скаржитися до поліції.

Заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству повинні здійснюватися без дискримінації за будь-якою ознакою.

Звичай, релігійні переконання, віросповідання, традиції не можуть розглядатися як виправдання будь-яких форм домашнього насильства, передбачених Законом «Про запобігання та протидію домашньому насильству», або бути підставою для звільнення кривдника від відповідальності.

Основні поняття: гендерна рівність, гендерна соціалізація, гендерна несправедливість, гендерно зумовлене насильство, емпаурмент, спеціалізовані соціальні послуги (кризове й екстрене втручання, консультування, денний догляд, представництво інтересів, соціальний супровід, соціальна адаптація, соціальна профілактика), феміністична соціальна робота, феміністичні принципи соціальної роботи.

Рекомендована література: 4, 9, 16, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 38, 39, 44, 52.

Питання та завдання для самостійної роботи:

1. Обґрунтуйте необхідність урахування гендерних аспектів у соціальній роботі.
2. У чому полягає сутність феміністичної концепції соціальної роботи? Визначте її основні атрибути.
3. Розкрийте сутність ліберального та радикального підходів у феміністичній соціальній роботі.
4. Проаналізуйте феміністичні принципи соціальної роботи з жінками та чоловіками (за Л. Домінеллі).
5. Які спеціалізовані соціальні послуги можуть надаватися особам, що постраждали від гендерно зумовленого домашнього насильства?

ЛІТЕРАТУРА

1. Аніщук Н. В. Тенденції розвитку інституту конституційно-правового статусу жінок в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.13. Одеса, 2001. 14 с.
2. Болотіна Н. Б. Соціальне законодавство України. Гендерна експертиза. К. : Логос, 2001. 82 с.
3. Войтовська А. І. Гендерна соціалізація студентів з особливими освітніми потребами (із досвіду діяльності Центру соціальної та освітньої інтеграції «Без бар'єрів» УДПУ імені Павла Тичини). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2017, Вип. 142. С. 23–25.
4. Войтовська А. І., Кравченко О. О. Соціальна робота з жінками. Умань : Візаві, 2018. 229 с.
5. Гайденко В. Гендерна освіта для мінливого світу. *Філософія освіти*. №13. С. 54–62.
6. Гендерні дослідження: прикладні аспекти: монографія / [В. П. Кравець, Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджи та ін.]; за наук. ред. В. П. Кравця. Тернопіль: Навчальна книга. Богдан, 2013. 448 с.
7. Гладченко С. Проблеми впровадження гендерної політики в освітній галузі сучасної України. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. № 2(3). С. 153–156.
8. Говорун Т. В., Кікінежди О. М. Гендерна психологія: навчальний посібник. К. : «Академія», 2004. 308 с.
9. Гришак С. М. Гендерна компетентність як необхідна складова портрету сучасного спеціаліста соціальної сфери. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2008, №1. С. 54–58.
10. Загальна декларація прав людини : Декларація Організації Об'єднаних Націй від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
11. Закон України від 8 вересня 2005р. № 2866-15 «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2866-15>.
12. Запорожець А. Криміналізація домашнього насильства – новела кримінального законодавства України. *Вісник кримінального судочинства*. 2018, № 1. С. 148–154.
13. Зінсу О. Соціальні та юридично-психологічні аспекти домашнього насильства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020, № 1 (114). С. 79–87.
14. Кімелл М. С. Гендероване суспільство. Київ: Сфера, 2003. 490 с.
15. Лавриненко Н. В. Гендерні стереотипи масової свідомості. Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-

- аналітичні матеріали / за ред. В.М.Ворони, А.О.Ручки. К. : І-нт соціології НАН України, 2000. 258 с.
16. Левченко К. Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку. Харків : Вид-во НУВС, 2001. 360 с.
 17. Лукач У. Теоретичні аспекти проблеми економічного насильства над жінками. *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи : тези доповідей II Всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної конференції* (Івано-Франківськ, 6 квітня 2017 р.). Івано-Франківськ : НАІР, 2017. С. 216–218.
 18. Лях Т., Спіріна Т., Рогожинська В. Принципи міждисциплінарної взаємодії у соціальній роботі. *Humanities science current issues*. 2020, Т. 3, № 27. С. 224–228.
 19. Максимович Л., Чумало М. Гендерний аудит для громадських організацій: практ. посіб. Львів : [б. в.], 2019. 64 с.
 20. Малиновська Т. М. Попередження насильства над жінками в сім'ї. *Право і Безпека*. 2016, № 1. С. 117–120.
 21. Марценюк Т. Гендер для всіх : виклик стереотипам. К. : «Основи», 2017. 256 с.
 22. Марценюк Т. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. К. : [б. в.], 2015. 65 с.
 23. Наказ Міністерства освіти, науки, молоді та спорту України від 10.09.2009 р. № 839 «Про впровадження принципів гендерної рівності в освіту». URL: <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/183>
 24. Наказ Міністерства соціальної політики України від 01.07.2016 р. № 716 «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги кризового та екстреного втручання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0990-16#Text>.
 25. Наказ Міністерства соціальної політики України від 02.07.2015 р. № 678 «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги консультування». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0866-15#Text>.
 26. Наказ Міністерства соціальної політики України від 10.09.2015 р. № 912 «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги профілактики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1155-15#Text>.
 27. Наказ Міністерства соціальної політики України від 18 травня 2015 року № 514 «Про затвердження Державного стандарту соціальної адаптації». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0665-15#Text>.

28. Наказ Міністерства соціальної політики України від 30.07.2013 р. № 452 «Про затвердження Державного стандарту денного догляду». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1363-13#Text>.
29. Наказ Міністерства соціальної політики України від 30.12.2015 р. № 1261 «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги представництва інтересів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0127-16#Text>.
30. Наказ Міністерства соціальної політики України від 31.03.2016 р. № 318 «Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0621-16#Text>.
31. Основи теорії гендеру: юридичні, політологічні, філософські, педагогічні, лінгвістичні та культурологічні засади: монографія / кол. авт.; ред. Л. Р. Наливайко, І. О. Грицай. К.: «Хай-Тек Прес», 2018. 348 с.
32. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. К.: «К.І.С.», 2004. 536 с.
33. Остапчук О. Л., Котловий С. А. Методичні рекомендації з курсу «Основи гендерної теорії та практики». Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2020. 44 с.
34. Павличко С. Фемінізм як можливий підхід до аналізу української культури. К. : «Основи», 2002. 322 с.
35. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2013 р. № 717 «Про затвердження Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/717-2013-%D0%BF>.
36. Психологічні детермінанти домашнього насильства над жінками. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2018. С. 265–273.
37. Рассказова О., Тарасенко Н. Досвід роботи осередків гендерної освіти педагогічного вищого навчального закладу. *Гендерна парадигма освітнього простору*. 2015, № 1. С. 132–135.
38. Рутьян Л. Історія і розвиток домашнього насильства над жінкам як наукового поняття. *Молодь і ринок*. 2021, № 5/191.
39. Савків Т. В. Формування гендерної компетентності соціальних працівників як невід’ємної складової професійної підготовки. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки»*. 2019, № 3. С. 227-231.
40. Саєнко Ю. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві. К. : ВАІТЕ, 2007. 143 с.

41. Світайло Н., Ісаєва Т. На шляху до гендерно чутливого вищого навчального закладу: досвід діяльності всеукраїнської мережі осередків гендерної освіти ВНЗ. *Гендерна парадигма освітнього простору*. 2018, №1. С. 136–141.
42. Семигіна Т., Яковлєв М. Аналіз політичного представниками системного підходу. Історія політичних вчень. Львів: «Новий світ-2000», 2016. 592 с.
43. Сидоренко І. В., Василега О. Ю. Гендерний підхід в освіті: соціально-культурні та психолого-педагогічні аспекти. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. 2017, № 35. С. 401–410.
44. Скіпальська Г., Лях Т., Клішевич Н. Жінки, які постраждали від домашнього насильства як об'єкт соціальної роботи. *Humanitas*. 2022, № 5. С. 82–89.
45. Словник гендерних термінів / Укладач З. В. Шевченко. Черкаси : видавець Чабаненко Ю., 2016. 336 с.
46. Спіріна Т. П., Грицуняк І. С. Військовослужбовці-жінки: виклик стереотипам. *Педагогічні науки*. 2019, № 87. С. 189–192.
47. Сукмановська Л. Історичні аспекти виникнення домашнього насильства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016, Т. 3. С. 272–281.
48. Циганчук Т., Лях Д. Насильство над жінками в сімейних стосунках. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014, № 2. С. 65–69.
49. Цілі сталого розвитку. Організація Об'єднаних Націй в Україні. URL: <https://ukraine.un.org/uk/sdgs>.
50. Фулей Т. І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя. К. : ВАІТЕ, 2016. 180 с
51. Чайка В. В. Соціальна зумовленість криміналізації насильства в родині. *Молодий вчений*. 2018, № 4 (1). С. 104–107.
52. Ярошенко А., Семигіна Т. Феміністична соціальна робота як професійне інвестування в жіночу солідарність. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2019, № 1, с. 13–29.
53. Fraser N. Feminist politics in the age of recognition: A two-dimensional approach to gender justice. *Studies in Social Justice*. 2007, 1:1. P. 23–35.
54. Howie G., Tauchert A. Gender, Teaching and Research in Higher Education: Challenges for the 21st Century. London: Routledge. 2019.
55. Lössbroek, J., & Radl, J. (). Teaching older workers new tricks: Workplace practices and gender training differences in nine European countries. *Ageing and Society*. 2019, № 39 (10). P. 2170-2193.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СТРУКТУРА КУРСУ «ФЕНОМЕН СТАТІ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ» І РОЗПОДІЛ ГОДИН

№	Назва теми	Кількість годин		
		Лекції	Практ. заняття	Сам. робота
Змістовний модуль 1. Основи гендерної теорії				
Тема 1	Гендер як наука та навчальна дисципліна	2	2	6
Тема 2	Гендерна соціалізація особистості	2	2	6
Тема 3	Гендерні ролі та стереотипи	2	2	6
Тема 4	Історія становлення та розвитку жіночого руху	2	2	6
Змістовний модуль 2. Гендерні аспекти різних сфер життєдіяльності людини. Врахування гендерного підходу в соціальній роботі				
Тема 1	Гендерні відносини в сім'ї	2	2	6
Тема 2	Правові аспекти гендеру	2	2	6
Тема 3	Гендер у політиці	2	2	6
Тема 4	Гендерні відносини в економічній сфері	2	2	6
Тема 5	Гендерні аспекти соціальної роботи	2	2	6

ГЛОСАРІЙ

Андрогінність – гендерна ідентичність або експресія, в якій одночасно поєднуються прояви фемінності та маскулінності.

Атрофія гендерної ролі – втрата роллю її функціональних особливостей, скорочення сфер застосування в результаті обмеження рольової поведінки, тривалого перебування гендерної ролі в латентному вигляді тощо.

Безробіття жіноче – втрата жінками можливості брати участь у трудовій діяльності через дискримінацію при наймі на роботу або звільненнях, при оплаті праці й виплаті пільг, при використанні недоговірної робочої сили, масовому скороченні й самовільному звільненні жінок з місць постійної праці, а також через професійну сегрегацію, скорочення робочих місць, приватизацію власності, сексуальні домагання, що є порушенням прав жінок, за які роботодавець не несе ніякої економічної або юридичної відповідальності.

Біархат – форма суспільного устрою, пов'язаного з гендерною симетрією, в умовах якого жінка й чоловік мають рівне соціальне становище.

Вибір гендерний – чітке визначення соціумами, їх організаціями напрямків гендерного розвитку й дійового забезпечення прогресу в сфері гендеру.

Вирівнювання гендерне – вироблення суб'єктами політики системи науково обґрунтованих заходів і здійснення відповідних кроків та дій, спрямованих на згладжування специфічних форм гендерної дискримінації та гендерних заборон у суспільстві (в трудових колективах, на робочих місцях і в сім'ї) з метою утвердження гендерної рівності щодо рівномірного розподілу ресурсів та участі.

Виховання гендерне – процес цілеспрямованого систематичного прищеплення особам обох статей способів і форм паритетності у відносинах, моральних і правових норм рівності, рівноправності, взаємоповаги, врахування як спільного, так і відмінного, що властиво жінці й чоловікові, а також формування вільної особистості з гендерним світоглядом і навичками гендерно орієнтованої поведінки.

Відмінності гендерні – відображення неоднаковості жінок і чоловіків, визнання рис, іманентно властивих кожній із статей.

Відносини гендерні – специфічний вид соціальних відносин, що об'єднують осіб різної статі, виражають характер поведінки й поводження між ними при спілкуванні або здійсненні різних видів спільної діяльності

Гендер – соціокультурна, символічна конструкція статі, що покликана визначати конкретний асоціативний зв'язок, забезпечувати повноцінну комунікацію та підтримувати соціальний порядок; комплекс соціокультурних характеристик, що охоплює всі сфери діяльності людини; самостійна, не зумовлена біологічною статтю, конструйована культурою та суспільством характеристика людини, щось, чого люди не мають як даність, а (осмислено чи неосмислено) показують/транслують/демонструють, взаємодіючи з різними людьми у різноманітних інституціональних ситуаціях.

Гендергетика – міждисциплінарний напрям гендерних досліджень, який інтегрує часткові науки про людину, що вивчають гендер, виявляє загальні закономірності, і в рамках якого конструюється апарат для гендерних досліджень.

Гендерна система суспільства – сукупність взаємопов'язаних інститутів та організацій, за допомогою яких соціально, ідеологічно й організаційно будуються відносини між жінкою та чоловіком, ставлення суспільства до проблем статі, формується реальна статева нерівність або рівність, здійснюються завоювання, реальне утвердження й гарантії прав, свобод і обов'язків жінок та чоловіків, забезпечуються реальні можливості їх самореалізації відповідно до досягнутого рівня гендерної культури.

Гендерна теорія – система наукових поглядів на відносини й статус жінки і чоловіка, їхнє соціальне життя та життєвий досвід, набуття й реалізацію ними соціально-рольових характеристик і особливостей.

Гендерний вимір у політиці – застосування кількісних і якісних оцінок діяльності чоловіків і жінок у політиці, характеристик їхніх маскулінності й фемінності, відносин для визначення ступеня й рівня політичної культури їх соціо-статевого самовираження й самореалізації, ефективності політичного впливу на всі сфери організації, управління й планування приватного й публічного життя, ефективності впливу на всі напрямки суспільно-політичного розвитку, моделювання й прогнозування соціально-політичних процесів на принципах справедливості, рівності, миру й прогресу.

Гендерний індекс людського розвитку (ГІЛР) – показники виміру досягнутого в країні загального рівня розвитку людського потенціалу, що визначають нерівність становища жінок і чоловіків, до яких належать: довголіття, здоров'я, рівень освіти та гідний рівень життя (ВВП на душу населення) тощо.

Гендерознавство – система знань про соціальний статус жінок і чоловіків, їх взаємовідносини як безпосередньо у процесі самоорганізації та самоуправління власного життя, так і через громадські й державні структури, що зумовлені історично визначеним

способом засобів виробництва та способом виробництва суспільного й індивідуального життя.

Гендерологія – система знань, що розглядає гендерні відносини як основний предмет наукового вивчення.

Девіації гендерні – відхилення від нормативів статевих і гендерних ролей.

Державна гендерна політика – діяльність (або бездіяльність у разі навмисного непроведення такої політики) державних інституцій, спрямована на здійснення (безпосередньо або опосередковано) та гарантування рівних прав, свобод і можливостей для жінок і чоловіків, утвердження гендерної демократії та формування гендерної культури в суспільстві.

Державне забезпечення рівних можливостей для чоловіків і жінок – стратегічне й практичне спрямування діяльності державних структур на створення умов у всіх сферах суспільного життя для самоутвердження чоловіків і жінок як рівних перед законом та рівноправних у самоорганізації й самозабезпеченні ними власних потреб та інтересів.

Державний механізм забезпечення гендерної рівності – система взаємопов'язаних і системно дійових державних інститутів, компетенція і діяльність яких спрямовані на втілення гендерних стратегій та утвердження в реальній практиці гендерної демократії відповідно до історично набутої гендерної культури суспільства.

Дефіцит гендерно-рольовий – затримка гендерно-рольового розвитку, блокування важливих потреб у рольовому розвитку, внаслідок чого гендерна роль не формується або розвивається частково.

Дослідження гендерні – напрямок наукової діяльності та її соціальної організації, спрямований на вивчення місця, ролі, активності, волевиявлення й самореалізації чоловіків і жінок у змінних історичних умовах соціального буття певної епохи.

Егалітарна сім'я – сім'я, в якій чоловік і дружина займають рівноправне становище.

Жіночі дослідження – напрямок наукової діяльності, спрямований на вивчення статусу й становища жінки на світовому рівні або в національно визначеному суспільстві в певний історичний час, при якому розглядається жіночий життєвий досвід у системі соціальної й культурної дійсності.

Жіночі політичні партії – політичні організації з переважно жіночим (або тільки жіночим) членством, які створили жінки, щоб розширити свою участь у формуванні та діяльності державних владних структур, захистити політичні й інші права, досягти гендерної рівності, встановити гендерну справедливість у своїй країні та досягти розвитку гендерної (паритетної) демократії.

Ідентичність гендерна – внутрішнє глибинне відчуття приналежності людини до того чи іншого гендеру, який може збігатися (або ні) зі статтю, приписаною цій людині при народженні.

Індикатори гендерні – кількісні та якісні виміри змін, процесів і розвитку в суспільстві, що стосуються його гендерної характеристики.

Інфантилізм гендерно-рольовий – невідповідність гендерної ролі віковій стадії гендерного розвитку, заміна або компенсація одних ролей іншими, що відповідають більш ранньому періоду життя.

Інфраправо – не закріплені офіційно нормативні настанови, що збігаються з юридичними приписами або конкурують з ними; воно охоплює думки, оцінки, вірування, образні уявлення, звички, стереотипи поведінки, звичаї тощо, сукупність яких латентно впливає на мотивацію поведінки у регульованих правом сферах.

Контракт гендерний – це домінуючий тип гендерних відносин, як практичних, так і символічно репрезентованих на кожному даному етапі розвитку гендерної системи.

Концепція правової рівності чоловіків і жінок – сукупність поглядів і рекомендацій щодо того, яку соціальну й правову політику слід проводити в певному суспільстві для реального забезпечення рівноправності статей в усіх сферах суспільного життя.

Маскулінність – характеристика гендерних проявів, які за переважними суспільними уявленнями вважаються властивими чоловікам.

Матріархальна сім'я – сім'я, в якій головне становище займає жінка і мати.

Матріархат – соціальний та культурний порядок, у якому жінки відіграють домінуючу роль у владних структурах, в сім'ї та у спадкових питаннях.

Моногамний шлюб – шлюб одного чоловіка з однією жінкою.

Невідповідності гендерні – розходження в гендерній рівності, яка реально існує в світовій співдружності, регіонах та окремих країнах, а також в абсолютному гендерному статусі й становищі жінки і чоловіка.

Паритет гендерний – принцип симетричного та рівноважного представлення чоловіків і жінок у всіх сферах суспільного життя, зокрема економіці, науці, освіті, політиці.

Патріархальна сім'я – сім'я, в якій головне становище займає чоловік і батько.

Патріархат – соціальний системний устрій, який характеризується домінуючою роллю чоловіків у суспільстві та спадковістю влади через чоловічу лінію; охоплює різні аспекти життя, включаючи сім'ю, релігію, політику та економіку.

Полігамія – багатошлюбність, що може проявлятися у формі **полігінії** (шлюб одного чоловіка з кількома жінками) та **поліандрії** (шлюб однієї жінки з кількома чоловіками).

Політика гендерна – визначення міжнародними органами та державами, політичними партіями основних гендерних пріоритетів і фундаментальних цінностей, принципів і напрямів діяльності, відповідних методів та способів їх втілення, спрямованих на утвердження рівних прав, свобод, створення умов, можливостей і шансів, гарантій забезпечення рівного соціально-політичного статусу чоловіків і жінок, на розвиток гендерної демократії та формування гендерної культури в суспільстві.

Політика творення суспільства гендерної рівності – цілеспрямована діяльність гендерно орієнтованих і гендерно чутливих політичних структур у визначенні стратегічних політичних напрямів, методів, окресленні політичних і соціальних сил із забезпечення формування та функціонування такого суспільства, де жінки й чоловіки мають рівні права, свободи та можливості для добровільної участі, як рівноправні партнери, у всіх сферах життєдіяльності суспільства і мають змогу користуватися рівними політичними, економічними, соціальними і культурними привілеями, а також нести однакову відповідальність.

Політична нерівність статей – це нерівномірність, дисбаланс у становищі жінки й чоловіка при їх політичному волевиявленні та прийнятті політичних рішень.

Право – система загальнообов'язкових, формально визначених державою норм як критерію правомірної та неправомірної поведінки, недотримання яких зумовлює можливість застосування державного примусу.

Професійна сегрегація за ознакою статі – стійка тенденція опанування людьми (чоловіками й жінками) різних професій, посадових позицій і видів діяльності, залежно від їхньої статі. Розрізняють два складники професійної сегрегації: **горизонтальну** (нерівномірний розподіл чоловіків і жінок за видами діяльності й професіями) та **вертикальну** (нерівномірний розподіл за позиціями посадової ієрархії).

Рівність гендерна – наявність рівних умов для жінок і чоловіків у реалізації всіх прав людини та можливостей участі в політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку, а також рівного користування його результатами.

Рівність можливостей (гарантій) – система засобів і рівних фактичних умов розподілу й використання політичних, економічних, соціальних та культурних ресурсів і цінностей, що унеможливають

дискримінацію та будь-які соціальні обмеження щодо статей, їх життєдіяльності та самовираження.

Рівність прав і свобод – це наділення однаковими правами та свободами осіб жіночої й чоловічої статей у всіх сферах життя та забезпечення де-юре рівних умов їх здійснення.

Ролі гендерні – моделі очікуваної поведінки жінок та чоловіків у соціумі відповідно до тих соціокультурних умов, у яких вони живуть; риси, які вважають більш характерними для чоловіків чи для жінок.

Сексизм – позиція чи дії, що принижують, вилучають, недооцінюють, стереотипізують людей за ознакою статі.

Соціалізація гендерно-рольова – засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань щодо цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, які відповідають гендерним ролям.

Соціальна адаптація – комплекс заходів, що здійснюються протягом строку, необхідного для процесу активного гармонійного пристосування осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі осіб, які постраждали від домашнього насильства/насильства за ознакою статі, до змінених умов соціального середовища, спрямованих на усунення/пристосування обмежень життєдіяльності для підтримки соціальної незалежності, збереження та продовження їхньої соціальної активності.

Соціальна профілактика – комплекс заходів, що здійснюються суб'єктом, який надає соціальні послуги, спрямований на попередження, обмеження та зупинення негативних соціальних і особистісних (поведінкових) явищ та їх наслідків у соціальному середовищі та реалізується за допомогою різних інструментів впливу соціального, юридичного, педагогічного, психологічного характеру.

Соціальний супровід – комплекс заходів, що передбачає оцінку потреб, визначення шляхів вирішення основних проблем, регулярні зустрічі чи відвідування отримувача послуги з метою моніторингу виконання поставлених завдань, сприяння у отриманні інших послуг, допомогу в усвідомленні значення дій та/або розвиток вміння керувати ними, навчання та розвиток навичок, спрямованих на подолання чи мінімізацію складних життєвих обставин.

Спеціалізовані соціальні послуги – послуги, що надаються певній категорії отримувачів соціальних послуг, які потребують спеціальної соціально-психологічної підтримки та допомоги.

Стать – біологічна категорія, яка визначає фізіологічні, анатомічні, гормональні особливості жінок і чоловіків; вроджена, природньо зумовлена, незмінна (самі по собі) універсальна для всіх людей, культур ознака.

Стереотипи гендерні – стійкі стереотипні уявлення суспільства щодо того, якими мають, або, навпаки, не мають бути представники того або іншого гендеру – жінки та чоловіки.

Суспільство гендерної рівності – суспільство, в якому чоловікам і жінкам надаються рівні можливості й шанси для добровільної участі в усіх видах діяльності як рівноправним партнерам і де чоловіки та жінки користуються рівними політичними, економічними, соціальними і культурними правами й свободами, а також виконують обов'язки та несуть однакову відповідальність.

Трансвестизм – форма порушення гендерної ідентичності, що проявляється в прагненні грати роль протилежної статі, потребі перевдягатися, використовувати ім'я та запозичувати інші рольові атрибути протилежної статі, хоча це не супроводжується повним усвідомленням себе особою іншої статі.

Транссексуалізм – форма порушення гендерної ідентичності, що представляє собою повне усвідомлення себе представником протилежної статі.

Упередженість гендерна – дія, заснована на стереотипному сприйнятті місця і ролі жінки і чоловіка у суспільстві, що несе в собі елементи дискримінації, ставить одну із сторін у не вигідне становище.

Фемінізм – рух за рівні права жінок та чоловіків, боротьбу із сексизмом та будь-якими проявами гендерної дискримінації, а також протидія насильству, що спрямоване проти жінок.

Фемінність – характеристика гендерних проявів, які за переважними суспільними уявленнями вважаються властивими жінкам.

Юриспруденція гендерна – система поглядів юристів-професіоналів на правові галузі з гендерних позицій та відбиття в правовій доктрині, законодавстві та судовому процесі принципу рівних прав і можливостей статей.